مهران

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ١٧، نمبر ٤

١٩٦٨ع

سڌڙئا سڌون ڪَنِ،

سدا مُند شراب جي،

'قاسم'، ڪڙي ڪڪوه جو،

تَرو نہ چُتو تَنِ،

جِيءَ ڪڙا ڪيا جَنِ،

پِيتيُون تَنِ پِيالِيون!

- خليفو نبي بخش

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

Rs 20

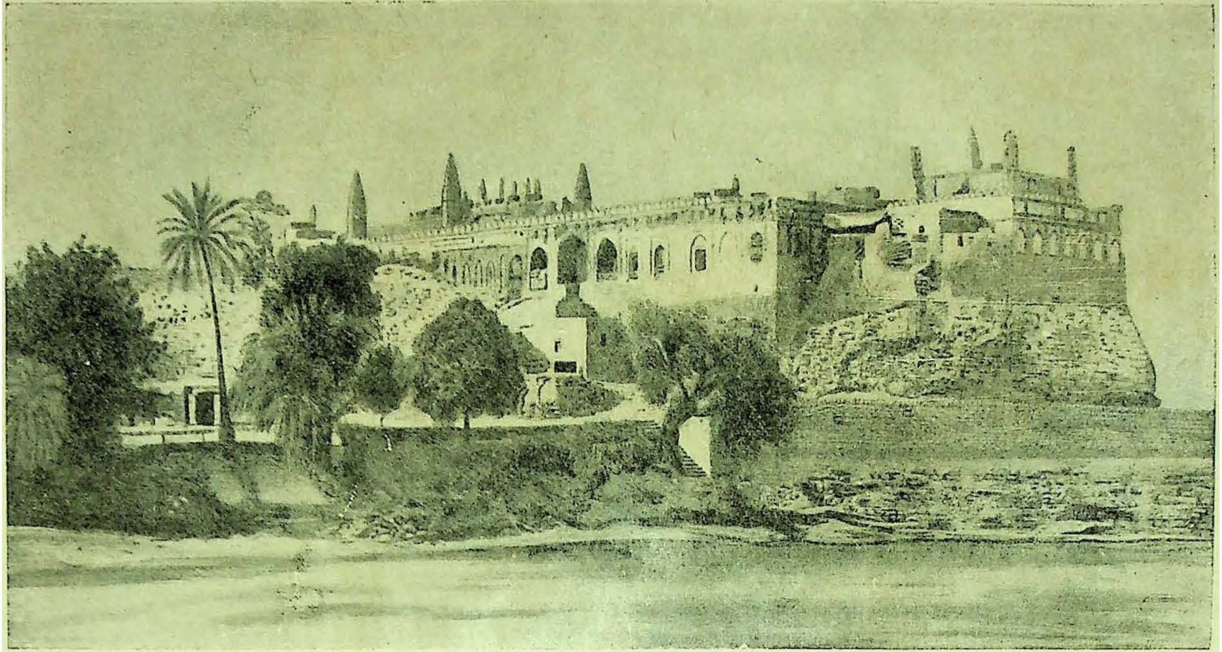

ستين جو ٿان، روهڙي (سنڌ)

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ١٧ | نمبر ٢

فهرست

گذارش ـــ ادارو.

تحفو/ سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو .... کاز
تحفي طور/ خريد ...... ويو

شعر

بيت (ص ٩)، دوها (ص ١٦)، ڪافيون (ص ١٨)، وايون (ص ٢٣)، گيت (ص ٢٧)، لوڪ گيت (ص ٣٣)، نظم (ص ٣٩)، آزاد نظم (ص ٥٢)، غزل (ص ٥٤)، قطعا (ص ٧٨)، رباعيون (ص ٨٠).

مقالا

١. سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا ـ پير حسام الدين راشدي ٨٥
٢. پراڪرتي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ ـ محرم خان ايم. اي. ٩٨

لوڪ ڪهاڻيون

١. "سنڌ ـ راڻي" ـ ممتاز مرزا ١٦٥
٢. شهزادي سامريءَ جي ڳالهه ـ "ذوالفقار" راشدي ١٧٣
ـ تبصرا ـ ادارو ١٧٨
ـ "آديسي آئي ويا..." ـ پير علي محمد راشدي ١٨٣

ايڊيٽر: غلام محمد "گرامي"

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

مهراڻ

"امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد، سنڌ.

ملڻ جو هنڌ:

١. سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، "امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد، سنڌ.
٢. سنڌ جا سڀيئي وڏا ڪتب فروش.

Rs 2 [illegible]
8.00
قيمت [illegible] رپيا

ساليانو چندو ١٠-٠٠ رپيا   في ڪاپي ٢-٥٠ رپيا

Printed and Published by Shaikh Ali Mohammad, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book stall, "Amin Manzil", Gadi Khato, Hyderabad, Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

گذارش

"مهراڻ" جو شاعر نمبر

سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي "مهراڻ" متعلق، بورڊ جي هڪ خاص فيصلي موجب، هر سال، هڪ خاص نمبر شايع ڪرڻو آهي. مثلاً 'شاعر نمبر'، 'افسانه نمبر'، 'ناول نمبر'، 'ڊرامه نمبر'، 'شخصيات نمبر'، 'مڪاتيب نمبر'، 'آپ بيتي نمبر' وغيره.

هن سال ١٩٦٩ع جي شروعات سان، ان سلسلي جي ابتدا ڪندي، "شاعر نمبر" شايع ٿي رهيو آهي. ان ضخيم نمبر ۾ زنده شعراء ڪرام جو منتخب ڪلام، فوٽو ۽ مختصر سوانح حيات ڏني رهيا آهيون.

جڏهن ته 'شاعر نمبر' جي مواد جي جمع ۽ ترتيب جا فني مرحلا اهڙا آهن، جن تي ڪافي وقت صرف ٿيو آهي. اخبارن جي اعلانن ۽ بار بار خطن لکڻ جي باوجود، اسان جي مهربان شاعرن، مواد ديرمدار سان پهچايو آهي. ڪيترن دوستن اگر مواد موڪليو ته سوانح ڪانه اماڻي، پر جي مواد ۽ سوانح ڏنا ويا ته فوٽو نه موڪليو ويو! بار بار ياد ڏهانيءَ جي ٻه ڪيترن ڪرم فرما دوستن جي توجهات خصوصيءَ کان محروم رهجي وياسين. تاهم وڏيءَ جاکوڙ ۽ جدوجهد، نيازمندانه معروضات ۽ ذاتي ڪوشش سان، پوري مواد تيار ڪرڻ، سهيڙڻ، درست ڪرڻ ۽ ترتيب ۾ آڻڻ ۾ ڪاميابي حاصل ٿي آهي. جن بزرگن ديرمدار سان پنهنجي محبت ۽ تعلق سان نوازيو آهي، اسان انهن جا ٿهه شڪرگذار آهيون.

ڪيترن شاعرن صفائيءَ ۽ خوشخطيءَ جو خيال نه رکيو آهي. ظاهر آهي ته انهن جي مواد جي نقل ۽ اصلاح جو مسئلو اداري لاءِ ڪافي دقت طلب رهيو آهي. تاهم ان مرحلي کي به فني معيار جي آخري مرحلن تائين پهچائڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهيون.

هن ضخيم نمبر ۾ انشاءالله سنڌي شاعرن جو پورو ساٿ شامل ٿي چڪو آهي. قادرالڪلام ۽ ڪهنه مشق شعراء سان گڏ نوآموز اهل ذوق کي به قابل قدر جاءِ ڏني وئي آهي.

"شاعر نمبر" پنهنجي اشاعت جي آخري ۽ تڪميلي مرحلن ۾ آهي. انشاءالله سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ مستند ۽ قابل فخر تاريخي يادگار رهندو. هي هڪ اهو فني تذڪرو آهي، جنهن جي مواد تان اڳتي هلي، صدين تائين اسان جا اينڌڙ نقاد ۽ محقق، مورخ ۽ تذڪره نگار استفادو ڪندا رهندا.

اها هڪ شڪايت نہ پر حڪايت آهي تہ اجا تائين بہ ڪن شاعرن جي مواد يا سوانح يا فوٽي ڪي هٿ ڪرڻ لاءِ اداري وٽ گنجائش آهي. جيڪڏهن هن ڪان پوءِ بہ ڪو مواد پهتو تہ ان کي ترتيب ۾ جاءِ ڏيڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ويندي: نہ تہ ضميمي طور منسلڪ ڪرڻ لاءِ بہ گنجائش پيدا ڪئي ويندي.

هن ضخيم نمبر جي تياريءَ جي سڀني علمي ۽ فني، دقت پسند مرحلن ۾، توڙي مواد جي انتخاب ۽ ترتيب جي مسئلن ۾، حضرت قبلہ مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولیٰ" چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، جي توجهات خصوصي ۽ مشورن حوصلہ افزائي ڪئي آهي.

ان طرح ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهہ "بيخود" حسيني، اعزازي سيڪريٽريءَ جو ادارو پڻ شڪرگذار آهي، جنهن پوري مواد جي سهيڙڻ ۽ ترتيب جي ڪم ۾ آخر تائين تعاون ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ محترم غلام رباني صاحب اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ جي فني مشورن ۽ تعاون پڻ اداري کي ڪافي نوازيو آهي.

ان سلسلي ۾، "مهراڻ" آفيس جي محنتي رفيق، مسٽر پريو "ناشاد"، مواد جي اصلاح ۽ ترتيب سان گڏ صفائيءَ سان ڪاپي تيار ڪرڻ ۾ وڏي محنت ڪئي آهي. ان جو پڻ ادارو شڪرگذار آهي. — السعي مني والا تمام من الله تعاليٰ. — غ. م. گ.

ا

بيت 'استاد' بخاري؛ حافظ محمد 'احسن'؛ مرحوم عبدالحکيم 'سائل'؛ احمد خان 'آصف'؛ 'نثار' بزمي؛ 'خادم' سروري؛ رحيم بخش 'قمر'؛ 'ميرل' جويو.

دوها عبدالجبار 'شام'؛ محمد سومار شيخ.

ڪافيون 'محسن' ڪڪڙائي؛ 'جليل' سروري؛ 'استاد' بخاري؛ 'سرويچ' سجاولي؛ احمد خان 'آصف'؛ احمد خان 'اختر'.

وايون 'قمر' شهباز؛ ولي محمد 'وفا'؛ 'آثم' ناٿنشاهي؛ احمد خان 'آصف'؛ رحيم بخش 'قمر'؛ احمد خان 'اختر'؛ غلام حسين رنگريز.

گيت مرحوم لطف الله 'بدوي'؛ ولي محمد 'وفا'؛ 'خادم' سروري؛ رحيم بخش 'قمر'؛ 'نثار' بزمي؛ احمد خان 'آصف'؛ مدد علي 'سانگي'.

لوڪ گيت محمد اعظم رحه؛ 'سرويچ' سجاولي؛ رحيم بخش 'قمر'.

نظم تنوير عباسي؛ 'نياز' همايوني؛ 'ذوالفقار' راشدي؛ لطف الله 'بدوي'؛ حافظ 'احسن' چنا؛ 'وفا' ناٿنشاهي؛ 'سليم' ڳاڙهوي؛ 'نذير' انصاري؛ احمد خان 'آصف'؛ 'محسن' ڪڪڙائي؛ 'پروانو' ڀٽي؛ غلام حسين 'رنگريز'؛ ميوو خان 'موج'.

آزاد نظم جرت الاڪرام؛ پريو 'ناشاد'.

غزل مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛ آغا عبدالنبي؛ عبدالڪريم پلي؛ 'نياز' همايوني؛ 'تاج' بلوچ؛ 'ذوالفقار' راشدي؛ 'محبوب' سروري؛ 'محسن' ڪڪڙائي؛ جشنگهاڻي 'سام'؛ 'حافظ' احسن چنا؛ دين محمد 'اديب' فيروزشاهي؛ حاجي احمد ملاح؛ حافظ شاهه 'ناطق' حسيني؛ 'سرويچ' سجاولي؛ 'استاد' بخاري؛ 'نشتر' ناٿنشاهي؛ 'وفا' ناٿنشاهي؛ 'آثم' ناٿنشاهي؛ رحيم بخش 'قمر'؛ 'جليل' سروري؛ 'خادم' سروري؛ ايس. 'تصور'؛ عبدالرحمان 'نقاش'؛ غلام حسين رنگريز؛ مقبول صديقي؛ 'بيوس' بازيد پوري؛ 'ساجد' لعلپوري؛ 'بشير' سيتائي؛ 'شاد' عباسي؛ مدهوش جوهائي؛ پير محمد 'پيامي'؛ ولي محمد 'وفا'؛ 'غازي' ٽنڪڙائي؛ 'نظير' ٽنڪڙائي؛ 'رياض' ٽنڪڙائي؛ 'دادن' پٽو؛ 'مومن' مليرائي.

قطعا 'استاد' بخاري.

رباعيون پير سليم جان سرهندي.

”سوال ٿو پيدا ٿئي تہ ايتري دماغي ڪاوش، ورق گردانيءَ، خيال آرائيءَ، غور و فڪر، دل جي واردات ۽ ڪيفيات مان پيدا ٿيل ’فن‘ جو آخر مقصد ڪهڙو آهي؟ شاعر، اديب، فنڪار ۽ اهل قلم، ايتري جاکوڙ ۽ جدوجهد آخر ڪري ڇا لاءِ ٿو؟

”ان سوال جا ڪيئي جواب ٿي سگهن ٿا ۽ هيل تائين بہ ڪافي جواب پيدا ٿيا آهن: ان سوال جي جوابن جو سلسلو ايندڙ دؤر تائين هلندو رهندو.

”جناب عالي: منهنجو مختصر جواب هي آهي: ’فن‘ جو اصلي ۽ ازلي سرچشمو آهي ’محبت‘! شاعر، عالم، فيلسوف، وطن دوست، فنڪار سڀ ان مان فيضياب ٿين ٿا. ان کي ڳائن ۽ وڃائن ٿا. ان کي پکيڙڻ لاءِ فنپارا پيدا ٿا ڪن. شاعري ان جي زبان آهي. ڇو تہ ’ڪائنات ۽ انسان ۽ حيات‘، تنهي جي اونداهي دنيا ۾، ’محبت‘ روشنيءَ جو نوراني قنديل آهي.

”هيءَ اها رنگين ۽ ڪشش انگيز اندلٺ آهي، جنهن جا رنگ، هر ويل تي، صبح جي ستاري وانگر روشن آهن!

”معصوم ٻار جي ٽهڪندڙ چهري کي، توڙي ٻڍڙي جي بيروح دل کي، حرڪت ۽ حرارت، ’محبت‘ ئي ٿي پهچائي!

” ’محبت‘ مان فضائن ۾ نغمن جو ناچ ٿئي ٿو، ۽ نغمو محبت جي زبان آهي. ’محبت‘ جو جادو ئي آهي، جنهن مان مٽيءَ جون مورتون اُڀري، مقدّس ديوتائن جو روپ وٺن ٿيون!

”اگر انسان جي دل ’گل‘ آهي تہ پوءِ محبت منهس ’سرهاڻ‘ آهي!

” ’محبت‘ مان زندگي آباد آهي. ’ابديت‘ محبت جو حسين خواب آهي!

” ’محبت‘ عين انسانيت آهي، ان ڪري فنڪار جو عظيم مقصد آهي ’محبت‘." - غ. م. گ.

ٻيت

"استاد" بخاري

پير فقير دي ٻي ڳالھے، پيار دے ڀار دي ٻي ڳالھے؛
نبض دي دک دک ٻي ڳالھے، دوست دے تار دي ٻي ڳالھے؛
عيد برات دي ٻي ڳالھے، وصل دے وار دي ٻي ڳالھے؛
ڪان بندوق دي ٻي ڳالھے، يار دے خار دي ٻي ڳالھے؛
يار گهٽے "استاد" بخاري، برہ دے ڀار دي ٻي ڳالھے!

لوڪو؛ روڪو، ٽوڪو ڀيٺے، لنءُ ڪو لا سين، لاسان؛
يار برہ دا ڀاري بيشڪ، چاہ چٽويسن، چاسان؛
عشق دي الفي، قرب دي ڪفني، پيار پٽويسن، پاسان؛
گيت، غزل، "استاد" بخاري، يار ڳويسن، ڳاسان!

سُونهن تساڏي لهہ تہ نہ ويسن، چوڙ ميڪون ديدار ڪران؛
او ڏون تيڏيان، اے ڏون ميڏيان، چوڙ ميڪون دو چار ڪران؛
مُرڪ تساڏي، لڙڪ اساڏے، چوڙ تہ مين گلزار ڪران؛
دلڙي ڏيسان، درد وهيسان، چوڙ تہ مين واپار ڪران؛
عشق لڳا "استاد" بخاري، چوڙ تہ مين اظهار ڪران!

حُسن تُساڏا توبہ توبہ، عشق اساڏا زاري زاري؛
ڳالهہ تساڏي ڳوري ڳوري، منٿ اساڏي ڀاري ڀاري؛
ريت تساڏي اوکي اوکي، پريت اساڏي پياري پياري؛
يار ڪتيا "استاد" بخاري، راند اساڏي هاري هاري!

حافظ "احسن" چنا

ابيات هفتو (مومل راڻو)

راڻل رلج لڪائيو، ويو 'چنڇر' ڏينهن چنيءَ،
سارينديءَ سوڍل کي، رنّدي رات ڀُني،
اچي پيچ پني، تہ ٻہ موٽيو مور نہ مينڌرو.

راڻل رنج لڪائيو، 'آچر' آيو ڪين،
موٽ مريءَ ٿي مينڌرا، مومل هيءَ مسڪين،
گولي هيءَ غمگين، تون ڪيئن وسارين ولها.

راڻل رنج لڪائيو، اچي 'سومر' ڏينهن ٿيو،
سوڍل سوز فراق ۾، منهنجو سڙي ساهہ ويو،
گهنگهر گهارڻ پيو، سوڍي ڏاران-سرتيون!

راڻل رلج لڪائيو، نہ آيو 'اڱاري'،
ساهہ تہ منهنجو سپرين، سوڍل تو ساري،
نالي نانءُ ڏٿيءَ جي، اچ واڪ اڱڻ واري،
لالن تو لاري، ويئي گوندر گهاريان.

راڻل رنج لڪائيو، آيو نہ 'اربع' وار،
جنهن ريءَ ساعت نہ سري، تنهن ڪان رهان ڏار،
ملنديس يا مري وينديس، ناهي خبر چار،
هاڻي پرت منجهان پار، ڪيئي قول قرار جي.

راڻل رنج لڪائيو، آيو 'خميس' جو ڏينهن،
سوڍا سوين راڄ ۾، پر توسان لاتم نينهن،
محبت سندا مينهن، مان تہ وٺي وسايان وَلّها!

راڻل رنج ڦٽي ڪيو، آيو ڏينهن 'جمع' جاني،
اچڻ جي عجيب ڪئي، "احسن" احساني،
ساهہ سيسي صدقو ڪيان، قدمين قرباني،
ٿيو فراق فاني، وريو ورق وصال جو!

مولوي عبدالحڪيم "سائل" مرحوم

(ڪانگل)

ڪانگل چنج قريب ڪي، خبر هيءَ ڪري،
تہ پري رهندي توکان پرين، منهنجي ساعت
ڪين سري،
ڏي دلاسو دلربا، سندو وصل وري،
نہ تہ وينديس محب مري، هھڙي حال "حڪيم" چئي!

ڪانگل چنج قريب ڪي، ساري سَوَ سلام،
تہ اچي ٿيو اوڏڙو، هي "سائل" تنهنجي سام،
ريءَ ڀسڻ تنهنجي پرين، طلب نہ اٿس طعام،
ڪرڪو الھ لڳ انجام، ڏسي حال "حڪيم" جو!

ڪانگل چنج قريب ڪي، عرض ڪري آزي،
تہ ٻڌي آهہ بندي مٿي، بره سندي بازي،
حال ڏسي بيحال جو، قلب ڪيو قاضي،
ٿي رب ڪارڻ راضي، ڏسي حال "حڪيم" جو.

ڪانگل چنج قريب ڪي، ڀَڪي پرينءَ پيهي،
ڪجاڻ حال حبيب سان، وٺ سجڻ ويهي،
تہ دلبرا دل دولاب سان، تو رمز هٿي ريهي،
ڳالھ ڪيان ڪيهي، ٿو ڏسين حالَ "حڪيم" جو!

ڪانگل چنج قريب ڪي، ڪينياتل تون ڪُلي،
حال حقيقت مون سندو، قاصد ڪر ڪُلي،
تہ آءٌ اوهان جي آهيان، ٻانهي آڻ سُلهي،
هيءَ جا راهہ رُلي، تنهن جو ڏسج حال "حڪيم" جو!

ڪانگل چنج قريب ڪي، تون هيڪر هڪواري،
ٿو درماندو دانهون ڪري، ڏي دلبر دلداري،
جدا جالڻ تو سوا، آهي دوست دشواري،
معلوم ٿي منهنجا پرين، سُڻ، خبر ساري،
دل منهنجي دلبر دادلا! آهي مونجهاري ماري،
ڪر پرين پرواري، ڏسي حال "حڪيم" جو.

ڪانگل چنج قريب ڪي، حال وڃي هاڻي،
تہ مَنُ ماري مَحو ڪيو، آهي محب تنهنجي ماڻي،
حالت هِن بيحال جي، هڪ چاڻندڙ چاڻي،
اچي اڄ يا سياڻي، ٿيءُ حال محرم "حڪيم" سان!

ڪانگل چنج قريب ڪي، وڃي دانا مٿي دَرِ،
پيرين پئج پرينءَ جي، پيرين ڏَري پَرَ،
جدائي جانب ڪئي، تو کهڙي ڏوهہ ڏمر،
سوال سُڻي "سائل" جو، اچي حال پُڇج هيڪر،
ڏکيا لنگهن ٿا ڏينهڙا، ريءَ دلاسي دلبر،
دلبر منهنجي درد جي، جهي ڪَنِ ٻوڙي ڪُوڪَرَ،
تہ هوند ڪامل لهين ڪَرَ، ٿين حال محرم
"حڪيم" سان.

ڪانگل چنج قريب ڪي، ٻَٽي ٻَڌي ٻانهون،
اچڻ لئہ تنهنجي پرين، مان روز ڏسان راهون،
نہ ڪو ماڻهو ٿو ملي، جو اچي ايڏاهون،
ٻُڌي درد سنديون دانهون، ٿي حال محرم
"حڪيم" سان!

ڪانگل چئج قريب ڪي، ويهي ڳالهہ ڳجهي،
توکان سوا منهنجا پرين، ولي آهي سَتِ سُنجهي،
لڪائج لوڪ کان، متان ٻوي ٻين ٻ ٻُجهي،
اندر منجهہ آجهي، چئج حال ”حڪيم“ جو.

ڪانگل چئج قريب ڪي، هيڪر وڃي هاڻ،
پرين آيس ٻند ڪري، سان ڪامل تُنهنجي ڪاڻ،
اڪيون اکين سان اڙيون، ڪنهن اڙانگيءَ آڻ،
ٻيوس ۽ بيدل ٿيس، ڪيان ڪُل جي ڪاڻ،
جانب! جواني ماڻ، پَرَ ڏسج حال ”حڪيم“ جو.

ڪانگل چئج قريب ڪي، ڳَلِ ڪري ڳارو،
زاريءَ ريءَ ضعيف جو، چلي نہ ڪو چارو،
دم هڪڙو ڌار پرين، سال پانيان سارو،
ڪر وصل جو وارو، اچي ڏِس تون حال
”حڪيم“ جو!

احمد خان ”آصف“

اندر واري آہ، ٻيتن ۾ مون بند ڪئي،
ماڻهو اڄ ماڻهوءَ سندو، ٿو چَڪين ٻَئي ماهہ،
جيڏهن ڪيڏهن بند ٿي، ويچارن جي واهہ،
آهي ڪونہ الله، جڻ ڏيهہ ئي ڏاڍن جو ٿيو!

ڏاڍن سارو ڏيهہ، ڏاڍو آهہ ڏکوئيو،
ڏين ڏٻري ڏيل کي، چُرن وانگر چيهہ،
ڦَٽي ڏين ڦيہ، ڪَهل انهن ۾ ڪانہ آ!

هيٺا! آئو هاڻ، ڪجهہ هٿو هٿ پيرڙاں،
جهاتي پائي جيءَ ۾، صحي سڃاڻو پاڻ،
پاڻ سڃاڻي پانهنجو، ڪَريو پنهنجي ڪاڻ،
ماڻ مٺي ناهي، مگر آهہ ’مٺي‘ اڄاڻ،
پاڻ پتوڙڻ سان هتي، ٿيندي وٽ وراڻ،
ڪڏي جنهن اڄ ڪاڻ، ان جي ڪاڻ تہ ڪجهہ نہ آ!

پرين ويو پرڏيهہ، اچي تان آرام ٿئي،
آيم ڏاڍي ڏيل کي، ڦوڙائي جي ڦيہ،
چيهن اندر چيهہ، سرتيون سور ڏئي ويا!

ٻيهيءَ ۾ ٻيهي، سڄڻ ايندم سرتيون،
اچي وِهندمِ اوڏڙو، پرين پرڏيهي،
دلبر سان دُک دل جا، ونديندس ويهي،
جيهي ۽ تيهي، آءٌ انهيءَ جي آهيان!

هوت بنا هيٺي، آهہ جڏي هيءَ جندڙي،
جيڏيون منهنجي جان تي، جهوريءَ ۾ جهيٺي،
عاجز آءٌ عليل ٿيس، وارث وهيٺي،
پهڳڻ شل پيٺي، پُڪي ڏيندو پاجهہ جي!

پيتم سَو سُتيون، صحت سريم ڪانہ ڪا،
ڦڪين فرق نہ ڪيڙو، ٿيون پاڻ پُتيون،
جيڏيون جڏيءَ جان ۾، ڳٽيون لک ڳُتيون،
محبن ڪين سُتيون، دوائون هن درد جون!

* * *

(ڪانگل کي ڪارون)

ڪانگل ڪَهَج قريب ڪي، ’سومر‘ ڏينهن سويل،
تہ جانب منهنجي جيءَ تي، وره وَهايا ويل،
مون کان سڀ وسري ويا، ڪاڄ خوشيون ۽ کيل،
جانب پايان جيل، توريءَ جڳ جهان کي!

ڪانگل ڪَهَج قريب سان، ’اڱاري‘ احوال،
تہ تُنهنجي سِڪ اي سُپرين، ڪيو نينهن نهال،
ڏور وڃي ڏينهن ٿو رهين، هيٺا ٿيڙم حال،
هيڪر هلي هوت تون، ساڄن لهج سنڀال،
پايان بيحد پال، سُڌ لَهين جي سور جي!

ڪانگل ڪَهَج قريب ڪي، ’اربعا‘ ڏينهن آڏام،
منهنجا تون محبوب کي، سهسين ڏيج سلام،

زلفن جا تہ ضعيف ڪي، تو دلبر وڌا دام،
قربن واري ڪات سان، تو ڪُهي ڪيو قتلام،
اچي نا آرام، ٿو "مصرائي" مسڪين کي!

ڪانگل ڪَهج قريب سان، تون خبر ڏينهن 'خميس'،
تہ دلبر ماري ديد سان، ڪُهي ڪرين ٿو ڪيس،
ساڙن سُنهنجي ساهہ کي، ٿا محبت جا ماچيس،
جوڙ نہ تُنهنجو جيس، خالق خلقيو خلق ۾!

ڪانگل ڪَهج قريب ڪي، جلدي 'جمعي' ڏينهن،
ويجهو ٿي تہ وصال جا، ڪي محب وسائج مينهن،
"مصرائيءَ" مسڪين کي، آهہ نهوڙيو نينهن،
شوق تُنهنجي جو شينهن، ٿو چٻن سان چيريو وجهي!

ڪانگل وڃ قريب ڏي، تون چوهو ڏينهن 'ڇنڇر'،
مٺي تَنهن محبوب کي، چَوُ حال وڃي هينئر،
تہ دردن لاتم دل ۾، ڪي ڏڏڪا ۽ ڏمچر،
"مصرائيءَ" مسڪين جي لهہ وَهلو ڪا واهر،
آئج ساڻ عجيب ڪي، ڪانگل تون ڪنهن ہر،
تہ تنهنجا پير ۽ پَرَ، چُمي چشمن تي رکان!

ڪانگل ڪَهج قريب ڪي، 'آچر' ڏينهن خبير،
تہ سهڻل تنهنجي سڪ ۾، ٿيڙم حال حقير،
وره وڇوڙي ماريو، درد ڪيو دلگير،
ڪري قرب ڪثير، "آصف" وٽ اچ اي پرين!

"نثار" بزمي

منهنجي منڙي ملڪ تي، ڪڪرن جي ڪاراڻ،
تاڙو تنوارون ڪري، "بزمي" بادل ڪاڻ،
چونڪارين چتونڙا، پنورن ڪي آ پاڻ،
سوسن جي سرهاڻ، منهنجي منڙي ملڪ تي!

منهنجي منڙي ملڪ تي، ساوڪ ۽ ساريون،
موتيا اڇن مارونڙا، مالن کي چاريون،
وهسن ڳهڻو وٽ ڪان، نر توڙي ناريون،
پوليون پاڇهاريون، منهنجي منڙي ملڪ تي.

منهنجي منڙي ملڪ تي، سنڌوءَ جو سينگار،
وڻجارن جو جنهن جي، واهر سان واپار،
بيشڪ جنهن جو "بزمي"، جولانيءَ سان جار،
هيرن جو آ هار، منهنجي منڙي ملڪ تي!

منهنجي منڙي ملڪ تي، ڪپڙيون ۽ ڪاريون،
پير پيريون ڪيتريون، نهڪن ٿيون ٿاريون،
پيرون چونڊن پانڊ ۾، اوباهيءَ پاريون،
ڏاڙهن جون ڏاريون، منهنجي منڙي ملڪ تي.

منهنجي منڙي ملڪ تي، لطيفي آ لاتَ،
سنڌي سپاجهڙن ڪي، 'وائي' آهي وات،
علم ۽ عرفان جي، پوي ٿي برسات،
تن ۾ آهي تات، منهنجي منڙي ملڪ تي!

منهنجي منڙي ملڪ تي، غريبن جا گهاتَ،
جهونگر سان جهنگن ۾، ٻڪرين جا ٻڪاٽ،
پرائن پکن مان، سيءَ ڪري سوساٽ،
الله جي آ آٽ، منهنجي منڙي ملڪ تي!

منهنجي منڙي ملڪ تي، پيدا ٿئي ٿو پيار،
در لنگهي آئي سندو، وڏو آ ويچار،
سرڪيون پري سڪ جون، سڪو آ سرشار،
الفت جو اظهار، منهنجي منڙي ملڪ تي!

منهنجي منڙي ملڪ تي، بلبل جون باتيون،
ڪوئل پائي ڪيتريون، جهڳتن مان جهاتيون،
عيدن جهڙا ڏينهڙا، رسيليون راتيون،
لوليون ۽ لاتيون، منهنجي منڙي ملڪ تي.

منهنجي منڙي ملڪ تي، رڍون ۽ ريڍار،
سمهي رهن ساوڪ تي، منجهند جو ميهار،

پيشيءَ جو پڻ تي، جهالڪين جي جهونڪار،
همٿ جا حقدار، سنهنجي منڙي ملڪ تي.

”خادمُ“ سروري

اکين اوجاڳا، شل سڄڻ تون ساب ڪرين،
سون مٺل مسڪين تي، شل مالڪ مهر ڌرين،
سُٺي دالهون ”خادمُ“ جون، وهلا وير ورين،
جهولي شال ڀرين، پنهنجي عشق عميق سين!

ڪامل تنهنجي قرب جي، ڪنهن ڪامل کي آ ڪَل،
آئون تہ اوڳي آهيان، ڪهڙي سون کي ڪَلَ،
ڪامل منهنجي ڪَلَ جي، ڪامل ڪوليو ڪَلَ،
تہ قلب سندي ڪَلَ، ڪامل ڪامل ٿي پوي!

جگ دے طعنے لوک دے مہٹے، عاشق چاگل لاون،
قرب ڪماون،
تــد طاقت ڏاج آنهالدي، چم اکيان تے چاون،
قرب ڪماون،
مرد منهان ڪنون اکرا جايا، نال ڪهين نہ الاون،
قرب ڪماون،
هجر فراق دا هار بنا کے، گل وچ مالهان پاون،
قرب ڪماون،
مرد مدا مخمور رهيندے درد دا دود ذکاون،
قرب ڪماون،
عاشق ”خادمُ“ نال سڄڻ دے، لاتا نينهن نياون،
قرب ڪماون!

رحيم بخش ”قمر“ لاکو

سورج لهي سجدو ڪرين، لمحو ٿئي نہ ليٽ،
لامن متان ”لاکو“ چئي، پکين کوڙيا پيٽ،
پلا تنهنجي پيٽ، ڪبي ڪيئن ”قمر“ سان!

سورج لهي سجدو ڪرين، سرها ٿيڙه سير،
لامن متان ”لاکو“ چئي، پکين کوڙيا پير،
صبح ساڻ سوير، موتي اچين ماڳ تي!

سورج، سون رُپي جو، ويڙهي خوب ڪتو،
سارو ڏينهن سفر ڪري، لالڻ آنهہ لٿو،
مالڪ ڪاڻ مٿو، کوڙيو اٿئي خوف سان!

سورج لهي سجدو ڪرين، ساجن صحبت ساڻ،
ساري رات سجود ۾، پيرهہ پسائين پاڻ،
ميان تنهنجو ماڻ، ڪڏهن آئيندو قيام کي!

سورج تنهنجي سيج تي، موتي هاريا ماڪ،
ٿيڙن، ڪتين، قرب سان، چمڪي چوريا چاڪ،
پالڻهار پاڪ، جيون سڄو جرڪايو!

رسو منهنجي روح جو، ويڙهي وارن ساڻ،
ڪري وٺين ”قمر“ ڪان، پاسي پنهنجو پاڻ،
پيٺو تڪيا پاڻ، اچڻ ڪاڻ اوهان جي!

مانڪ موتي پيٽ ۾، سپون جي سانڍين،
سِنو پائن مات کي، ڪُجن ڪنهن سين ڪين،
پيٺي رهن پاتال ۾، ترت ڪرين تسڪين،
موتي سي مسڪين، پالين پنهنجي پيٽ ۾!

مانڪ موتي پيٽ ۾، سانڍي سپ سچي،
ڪُجي ڪنهن سين ڪين ڪي، ماري لاف مچي،
منهنڙو ويڙهي مات ۾، بحرن منجهہ بچي،
سپجي ٿي سا سانت ۾، لهرين هيٺ اچي،
”رحيم بخش“ رچي، سهٽي سپ صبر سان!

سانڍيو آنا پيٽ ۾، ڪڪڙيون ڪُرڪُر ڪَن،
لات سٽائن لوڪ کي، ترڙيون سي ترَڪن،
”رحيم بخش“ رڙين ڪان، موڳيون ڪين سڙن،
چڙهيو ڪُنڊ چَون، تہ آنا اسان جي پيٽ ۾!

کُکڙيونءَ آنا کيترا، "لاکا" جي لاهين،
مور نہ مٽ ماڻڪ جي، آنا سي آهين،
سينا ٿيون ساهين، ککڙيون کيئن سِپن سان!

ماڻڪ موتي پيٽ ۾، سِپون سمونڊن،
منهنڙا ويڙهي ماٺ ۾، "رحيم بخش" رهن،
کنهن کي کين چون، موتي اسان جي پيٽ ۾!

مير محمد "ميرل" جويو

درياھ شاھ دادلا! تو ڀهڳڻ چو ٻوڙي،
ساهڙ ڪارڻ سير ۾، هُئي ويچاري ووڙي،
هوءِ ملڻ وئي ميهار سان، تو لهرن ۾ لوڙهي،
ٿي جانب سان جوڙي، مرڻ مهل "ميرل" چوي!

درياھ شاھ دادلا! نہ ڏي چوھ منجهان چوليون،
ٻُڌان تہ ميهر يار جي، مان مينهن جون ٻوليون،
تنوارن پيون تڙ ني، کي ٻوريون کي ٻوليون،
چڙا چونڪارن چاھ مان ۽ لائن پيا لوليون،
سي ڍولڻ جون ڍوليون، "ميرل" شال ڏسي مران.

درياھ شاھ دادلا! تنهنجي واهڙ منجھ وهان،
ملان ميهر چار سان، هتي لهرن منجھ لهان،
سختيون تنهنجي سير جون، متي سير سهان،
تہ بہ ڪڏهن کين رهان، ماڻ ريءَ "ميرل" چوي!

درياھ شاھ دادلا! تُنهنجي لهرن منجھ لُڙهان،
سيسر سامهون مون ٿيا، واڳن ساڻ وڙهان،
عضوا سڀ عاجز ٿيا، تہ بہ رڙهيو پَٽيي رڙهان،
"ميرل" کين مُڙان، ملڻ ريءَ ميهار جي!

درياھ شاھ دادلا! تنهنجي ڪُنن ڪئي آ ڪار،
هڪ تيزي، پيو تيڪ گهڻو، تيون لهرن جي للڪار،
ڪپر ڪندي ناھ ڪو، پيٽ نڪو پيتار،
"واللہ عليٰ ڪُلِ شئي قديرٌ"، اهو آٿم آڌار،
هلي اڄ هُن پار، "ميرل" ملنديس ميهار سان!

درياھ شاھ دادلا! هاڻي ڪانهي تنهنجي ڪاڻ،
ساهڙ رسندم سير ۾، هلي ايندم هاڻ،
غوطا نہ ڏي غضب جا، ڇڏ مستي تون مهراڻ،
"اَلْعِشقُ نارٌ يُحرِّقُ ماسِوَي اللہ"، ملي ميهر ساڻ،
پوءِ ٿيندي روح رهاڻ، "ميرل" محب ميهار سان!

مينهون ميهر يار جون، ڪپر متي ڪيڪَن،
ڪُنڍين ڪانھ ڪنڌن ۾، ٻوريون پيون پٽڪن،
سُهڻيون هتي سير ۾، پيون ساهڙ لاءِ سرڪن،
"وَفِي اَنفُسِڪُم اَفَلا تُبصِرُون" هيئين اندر هڙڪن،
والي جي وَرڪَن، تہ "ميرل" ملون ميهار سان!

مينهون ميهر يار جون، کي ٻوريون کي ڪاريون،
آرھ ڪنيون آڻ چاڻ ٿيو، اچن اوپاريون،
درياھ جي دهشت کان، لُڙهن لنهواريون،
"اِنِ الحُڪمُ اِلّا لِلّٰہ"، ساهڙ سيڪاريون،
منجهدار ۾ "ميرل" چوي، پائن پيون تاريون،
سي منجهيون متاريون، وري آيون وٽاڻ تي!

* * *

هنر ــ ذوقافيہ

سهڻيءَ لئہ ساهڙ جو، ڪير هيو اڪسير،
سهڻيءَ کي ساهڙ جي، ڪير ڪيو هو آسير،
سهڻيءَ کي ساهڙ جي، ڪير وهائي سير،
سهڻي پوءِ منجھ سير، واڳن سان وڙهندي وئي!

مينهون ميهر يار جون، آهن ڏس اوپر،
اڌ ري وجان اوڏهين، پڙکو ڪري پَرَ،

ڪيان قرب ڪُنڊين سان، هُجان پورين پَر،
هلي آءُ هُن پَر، ”ميرل“ ملان ميهار سان!

سهڻيءَ ڪي ساهڙ جي، هُئي ساهه اندر ۾ سِڪَ،
ٻوڪي پئي درياهه ۾، سرڙو ڏيئي سِڪَ،
چولين چاتي تي چِڪَس، جيئن سارين سَٽَ،
ڀڳڻ پوءِ پسڻ ”ميرل“ ميهر سان ملي.

عمر آندي ڪوٽ ۾، نيڌر نمائي نار،
وينگس وهائي ويئي، نيٺن منجهان نار،
ميوه انب آنار، آڇلي ڏنائين عمر کي!

منهنجي ملڪ ملير تي، جَرَ وهن ٿا جام،
آڇ نه اجڙوال کي، شربت سندا جام،
ڪيل پنهنجا انجام، پاڙيندس پنهوار سان.

تون تماچي تڙ ڏٺي، مان گندري مُهاٺي،
ڏکين ڏول ڏلائيون، آءُ عيبن هاڻي،
حال منهنجو هاڻي، سمورو تو شاهه کي!

اڱڻ ايندين عجيب تون، ٿينديون اکيون چار،
پرين پُڇندين پيار سان، پوري خبر چار،
ويندا سور سموهجي، ڪري پرت-پچار،
پوءِ اهو پرچار، ”ميرل“ ٿيندو ملڪ ۾!

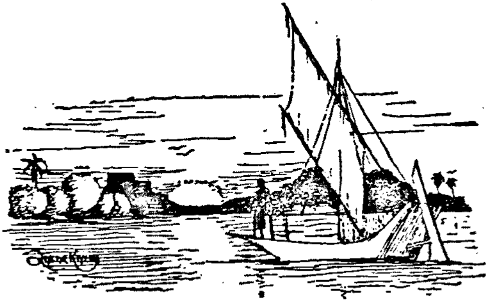

دوها

عبدالجبار "شام"

وِره وڇوڙو اڳڪو آهي، سؤڪو تنهنجو سنگ،
تنهنجي جوت جلي ٿي جيءَ ۾، تنهنجي آهه آسنگ.

توريءَ ڪنهن سان راز نہ سلبو، رکبي ڪين پريت،
جڳ وارا سڀ آهن اناڙي، نہ ڄاڻن پريت جي ريت.

ساجن تو ٿي سينگاريو آ، سپنن جيو سنسار،
تنهنجي دم سان ئي ٿي پوندو، چڻ بر ۾ هڪ بازار!

ماڻهوءَ جي ڏس ذات ڏِنگي آهه، اِهو رکج تون ڌيان،
هي ماڻهو ڏس حرفت سان، ڪئن چوائي پيو اِنسان.

ماڻهو ڪنهن جي پريت نہ سهندا، ڪندا ڪيئي ناٽَ،
پاڻ سنڀالي هلڻو آهي، آهه اولداهي ٻاٽَ.

پريت جي ويرين کان ڳڏجي ڪو، وير ونون اڄ ناهي،
جوڙ اسان جو سهڻا سائين، جڳ سڄي ۾ ناهي.

پل پل اوسيڙو آهه تنهنجو، پل پل تنهنجا پورَ،
آس نہ لاٿي آهي تو سان، ايندين نيٺ ضرور.

مون برهه جي پيرن ۾ ڏس، لڄَ جا پيا زنجير،
برهه جا ڏک دور ڪرين تون، برهه جو تون ڌير.

نُور ڀريا ٻئي نيڻ هي تنهنجا، نُور ڀري پيشاني،
ڪهڙي ديس کان آيو آهين، ناهي تنهنجو ثاني.

پريمَ پکيڙا! تو لئہ ناهيو، آکيڙين ۾ آکيرو،
ساجنَ تو ۾ سونهن پري آ، منهنجو من آ ميرو.

ٻنهنجي جيءَ ۾ جهاتي پائي، ڪونه ڏسي تو ڪير،
ڀاڻ ئي ٻيري هڙ چورائي، ڀاڻ ڪٺي تو ٻير.

هيءَ نگري آ ڏک جي پيارا، سک هيتي ڪو لاهي،
هرڪو پاڻ کي سير ٿو سمجهي، هرڪو سينو ساهي.

سچ جو آهي سؤدو اسان وٽ، سچ جي آهي وائي،
جيڪو سچ کي آڏو ايندو، تنهن سان آهي لڙائي.

محمد سومار شيخ

هاريو هاريو عمر سڄي مون، سڄي عمر مون هاريو،
تڏهن به منهنجا ڍولڻ توکي وري وري مون ساريو!

اڃا اکين ۾ لڙڪ پيا هين، تو لئه ٻئي سي هاريان،
تو ته وساريو مون کي ڍولڻ، توکي ڪيئن وساريان؟

مٺڙا مُور نه مٺڙا رهندا، آهي به ڪارا ٿيندا،
زهر جو ڏنگ ڪڏهن له ڪڏهين، هٿي نيٺ ڇڏيندا.

ڪنهن کي پنهنجو ڪري نه ڀانئج، سيئي ڏاريا ساز،
وڃڻ ويلي سيڪو پنهنجو، آلاپي آواز!

ڪافيون

"محسن" ڪڪڙائي

*

اسان پاليو ته ملندو ڪو سُک وري ميان،
پر پيار ڏنو ٻيڻو ڏُکُ وري ميان.
اسان پانيو ته......

دل دوستُ ڪٿي، وڃي ويٺو ٺري،
جيڪو آهه ٺري، تنهن کي ڇا ڪو ڪري،
وري ورق وصال جو جڏهن وَري؛
تيسين ويٺو جيءَ ۾ جهُڪُ وري ميان.
اسان پاليو ته......

سَهُه سُورَ سدا، ڪنهن سان حال نه ڪر،
ڪنهن تي ڏوهه نه ڏي، تڏا ساهه نه پَر،
سِڪ سالين، نه ڪَٽيهُ پاڻُورَ پَهَر؛
هيو دل ۾ دائم ڌڪُ وري ميان.
اسان پانيو ته......

"محسن" جي سَدائين ڏي نه ڏِسو،
اوهين آهيو پَلاءَ، پنهنجو پالُ ڪجو،
هيڻا حال ٿيا، مَنَ هاڻ اچو:
اچي پنهنجو پاليو مُکُ وري ميان.
اسان پانيو ته......

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

"جليل" سروري

*

عجب آهي عجيبن ريءَ اکين کي انتظاري ٿي،
وڇوڙو ٿو ڀوي جيئن جيئن، وڌي تيئن بيقراري ٿي!

خدايا هي عطا تنهنجي، ڪڙي قاتل مثال آهي،
اسان ڪان زندگي جي مٺي نه ايتي ٿي نه هاري ٿي!

جنين کي ڪاريهر وانگي ڏنگيو تنهنجي ڪنڍين ڪارين،
انهن ڪان هن جهان ۾ هڪ گهڙي ٻي ڪين گهاري ٿي!

سلامت شل هجن سهڻا ڪکوريل ڪاريون ڪجليون،
ٿئي ٻن جي ڏسڻ سان دردمندن کي بهاري ٿي.

سوين صدما سٺا سر تي، سنڌ خاطر، سڄڻ سائين،
مگر منهنجا سٺا توکان ليائي ڪين ياري ٿي!

"جليل" عرصو ٿيو اکيون مليون، ليڪن اجا تائين،
عجيبن جي اٺي اک جي نه آ دل تان وساري ٿي!

"استاد" بخاري

*

ڪنهن تي دانهن ڏيان، ڪنهن وٽ دانهن نيان،
پنهنجيءَ ذات ڪنيس، آدم - ذات ڪنيس!

روڪيس ڪانه رٿن، جبلن ڪانه جهليس،
ڏينين ڪين ڏنگيو، ڪاريهر نه ڪکيس،
آيو پياءُ اڳيان، هن ڪان شال بچان:
پنهنجيءَ ذات ڪنيس......

لانگهو ساڳيو هو، دريا ساڳيو هو،
ساڳيو هو نه گهڙو، پينر پيلو هو،
ڪنهن جا قرب سچان، گهڙا قرب سچان:
پنهنجيءَ ذات ڪنيس......

وک وک چار ڀيل، گھر گھر ٻاھ ٻريل،
جت ڪٿ جنگ جٽيل، جھٽ جھٽ خون خلل،
ماٺھوءَ ماٺھوءَ سان، کھڙا ڀير ڪنيان:
پنھنجيءَ ذات ڪنيس......

ڪنھن کي زھر مليو، ڪنھن جو ملڪ مٽيو،
ڪنھن تي ڪرت اڙھو، ڪنھن جو ڪند ڪٽيو،
"استاد" آھ اڄان، بيحد زور بيان:
پنھنجيءَ ذات ڪنيس......

"سرويچ" سجاولي

*

عُمَر آھي ڪوٽن ۾ منھنجو ڪجاڙو،
ڏسان ٿي وڃي آءٌ پھنوارن جو پاڙو!

وساريان نہ وانگي، وطن ويڙھ واڙيون:
لکن تنھنجي ماڙين ڪيان مون ڪي آماڙيون.
سيڀل ساھ سانگين سان سوگھو ستاڙو!
عمر آھي ڪوٽن ۾ منھنجو ڪجاڙو!

سندم سينڻ سانگي تہ سادا سونھارا،
نہ ڪنھنجيءَ ۾ آھن ھو وانگي ويچارا؛
ھنيئي چو ھچارا، ڏنارن جو ڏاڙو!
عمر آھي ڪوٽن ۾ منھنجو ڪجاڙو!

نہ وسرن ٿا مون کي منڌي ليتا ماتيون،
پھنوارين سان پيشديس جھٽيون جام گھاتيون،
آھيان تيد ڪُلفن آندر ڏينھن ڏھاڙو!
عمر آھي ڪوٽن ۾ منھنجو ڪجاڙو!

ڏنم نينڊ ۾ رات "سرويچ" سانگي،
وٺي ڪرَ ويا ٿم وطن پنھنجي وانگي،
پيان ڪيرَ ٻيشي لٿم روج راڙو،
عمر آھي ڪوٽن ۾ منھنجو ڪجاڙو!

احمد خان "آصف"

*

تُنهنجي حسن، جمال جي جلوي جهلَڪ،
نيون؟ هوش سندم، وئي سُرت سَمَڪ!

تُنهنجو مون نہ ڏٺو مَٽ، سُور ڪٿي،
توسان هام هڻي، پَري حور ڪٿي؛
تنهنجي سِڪ ۾ سِڪن، جِنَ ماڻهو مَلَڪ!

توڙي قلب سندو تيو ڪاڍو اٿم،
سِڪ تُنهنجي ڏنو ڏيُ ڏاڍو اٿم:
ڪوڙهي ڏاڻ ۽ ڏپ، ناهي دل کي ڏڙڪ!

تُنهنجو پاڪ پيار ۽ چاهہ ڏسي،
تُنهنجو قرب ڪرم وہ واہ ڏسي:
دل توکي ڏني ڏنم ڏاڍا ٺهَڪ!

لڳو عشق اکين منجهان اشڪ وَهيا،
سوين سُور رڙهي منجهہ روح رَهيا:
تيو "آصف" هِڪ ڏُک درد ڪَٽَڪ.

احمد خان "اختر"

*

ڪنيم درد دل جو، حياتي ٿي پوري!
هِتي ٿِي ڏکن جي، سکن تي عُبوري!

جنهين ساريون راتيون، ڪري روح رهائيون،
پڌايون طرح طرح جون ٿي ڪهائيون،
آنهن اج ڏياري‍ـ‍ـ‍ـ‍ـمون کي سيج سوري!

کيم چو وفا، بيوفائن سان هردم،
ڦري جي مون ڪان، منهن مٽي وياڻي يڪدم،
نہ ويجها وس اڄ — پسند تن ڪئي دوري!

نباهي مون آخر، ڪئي اڄ پڄاڙي،
خدا جي توڪل تي، هُنر ڀرِ جا ياڙي،
مٿم ٿي مدامي — نظر تنهن جي نُوري!

ڪيو جيئن ڦوڙائي، مون "اختر" ويچارو،
سکيو تيئن ٿي ماجن، سندم سِڪ سهارو،
لنگهي لطف سان لڪَ — پسان هُت حضوري!

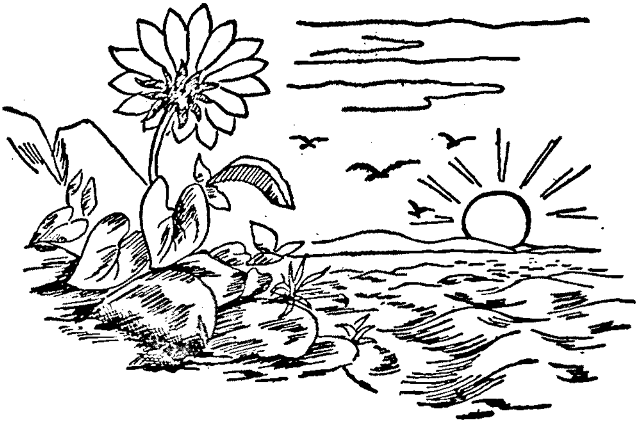

وايون

"قمر" شهباز

آپ جي اک چو آلي آهي،
وڄ ڀلا چو هَرَ هَرَ تڙپي؟

ڪَڪَرن جي ڪِيهُن ۾ کهڙي،
اڄ ڪا بات لرالي آهي:
وڄ ڀلا چو هَرَ هَرَ تڙپي؟

پَلُ پَلُ سوريءَ وانگر سمجهي،
رات اسان ڀي جالي آهي:
وڄ ڀلا چو هَرَ هَرَ تڙپي؟

مَنَ جي بنَ ۾ مور اڪيلو،
ساٿيءَ لاءِ سوالي آهي:
وڄ ڀلا چو هَرَ هَرَ تڙپي؟

سوچيان ٿو، مون ڪنهن جي ڪارڻ،
ذات جي ذائڻ ٻالي آهي:
وڄ ڀلا چو هَرَ هَرَ تڙپي؟

ولي محمد "وفا"

توکي اکڙين ساڻ مان لايان،
او خطڙا سڄڻ جا!

توکي پڙهي پڙهي مسڪايان:
خوشيءَ سان ڳايان - او خطڙا سڄڻ جا!

توکي ڏسي ڏسي شرمايان،
هئين سان لڳايان- او خطڙا سڄڻ جا!

توکي وهائي هيٺ لڪايان:
يا سيني ۾ سمايان- او خطڙا سڄڻ جا!

"آثر" ناٿنشاهي

آرس کي ڇڏي اڪ پٽ جيڏا، ڏس ء دنيا جو ڏونڻ، الا او-
ڏس ء دنيا جو ڏونڻ!

جيءَ ڳري ٿو جانده جو ۽ پيٽ پري ٿو تونڻ، الا او-
ڏس ء دنيا جو ڏونڻ!

تنهنجي مومل ڏي او راڻا! وڃي رهيو آ ڏونڻ، الا او-
ڏس ء دنيا جو ڏونڻ!

ويرين ڇڏيو آهه وڇوڙي، باغيچي کان پونڻ، الا او-
ڏس ء دنيا جو ڏونڻ!

ماڪيءَ جو متو موکي سمجهيو آهه پپر جو ڪونبڻ، الا او-
ڏس ء دنيا جو ڏونڻ!

احمد خان "آصف"

دوست بنان دل ماندي،
ورهه نه ڏئي ويساندي!

ساهه سٿون سورن کي ساندي،
عشق امانت آندي!

آس اهائي آهي، هجان شل،
هوتن سان هيڪاندي!

سينو سيڪ ۾ صاف ٿي ويڙو،
چمڪي چڻ چنڊ چاندي!

جُودَون جيءَ ۾ سيج سينگاريم،
ويهه سڄڻ سيراندي!

"آصف" جنت جڳ ۾ آهي،
پرين جي پيراندي!

رحيم بخش "قمر"

منهنجو تون مطلوب،
طالب تنهنجو آهيان ازل کان!

صورت تنهنجي سهڻل سائين!
خالق خلقي خوب: طالب تنهنجو آهيان ازل کان!

مُرڪ منجهان ٿو موتي هارين،
ڏند تہ خوش اسلوب: طالب تنهنجو آهيان ازل کان!

تنهنجي وصل لئي تڙپي پيئي،
منهنجي دل مغلوب: طالب تنهنجو آهيان ازل کان!

سائينءَ ڪارڻ سار لهج تون،
منهنجي اچي محبوب: طالب تنهنجو آهيان ازل کان!

شمس و "قمر" کان سهڻو آهي،
منهنجا مينا مرغوب: طالب تنهنجو آهيان ازل کان!

احمد خان "اختر"

عشق جي منزل اوکي ناهي، عشق ئي ڪر استاد،
ميان! جنهن کان رهين تون شاد! عشق ئي ڪر استاد.
پاروتڻ جا پولَ تون، ڪر يڪانہ ياد!
جمندي نا تنهنجي جام کو، پيرهہ پڌري بُنياد!
ڏک سواءِ سک نا سري، ايءَ آزلَ ايجاد!
عشق جي ئي احسانَ سان، "اختر" ٿيو آباد!

غلام حسين رنگريز

کول پکيڙا، پرڙا پنهنجا، اڏري ڏس آڪاس:
اڏري ڏس آڪاس!

ڇُوڙي لاڪو قيد قبولين، ڇوٽو ٿئين نراس:
اڏري ڏس آڪاس!

ڏُوڙ ڏڏڙ ڪان ڏُور ٿيو ۽ وٺ تون پيو ڪو واس:
اڏري ڏس آڪاس!

ڪاڄ هي ڪاڏا، ٻنه جا سارا، ڪندئي لهوڙي ناس:
اڏري ڏس آڪاس!

ڀڄرو ڀُرزا ٿيندو، ڀُوري ٿينهي تنهنجي آس:
اڏري ڏس آڪاس!

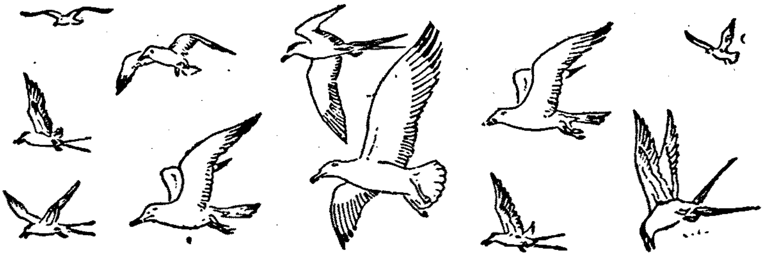

گيت

مرحوم لطف الله بدوي

حال ٿيو حيران

ساجن تو ريءَ دل جو مندر آهه بڻيو ويران!

ديپ جلايم اَن جي اندر، ٿورو ٿي پيو تيل،
وَتِ ڪتي پئي ديپ وسائيو، قسمت جو هي کيل،
ڪهڙو ڪريان ارمان؟!

ساوڻ جو گهنگهور گهٽائون، ٻي پپيهي لائي،
پورب جي پُرشور هوائن، مون ڪي آگ لڳائي،
اندر آ طوفان!

ٻُڌم آنڌيري رات ۾ تنهنجي قدمن جو آواز،
سمجهيم ساجن آيو شايد، هيئڙي جو همراز،
ڪوڙو هو آيمان!

ڪنوڻ جي ڪونڌي روئي وينيس، تنها پيئم ڏُور،
رئندي رئندي لنب وئي وئي، سانڍي دل جو سور،
حال ٿيو حيران!

سپني اندر ساجن آيو، ڇپائين در کي ڪول،
جاڳيس، ڪوليم در کي ٻه وڙي، هينئڙي جو هي هول،
رستو هو سنسان؟!

ولي محمد "وفا"

ڪاري ٻاٽ اونداهي!

ڪاري ٻاٽ اونداهي،
ڪوئي ٻرينءَ جو ڏسڙو ڏينرا

تنها تنها، نڪري نڪري، روڳي مَن ٿو رولي،
ڪو ڇا ڄاڻي، ڪنهن ڪي ٻَن ٻَنر برهاـ ماري ڳولي،
ٻانوَ نہ ڪائي، رڻ سيوئي، ڪٿي ونڃي ڪو ساهي؟
ڪاري ٻاٽ اونداهي...!

جندڙي وِرهه وڪوڙي ڍوليا، ساري نيٺ مچائي،
پرديسيءَ سان پريت لڳائي، پاڻ ڪي پاڻ مون لائي،
هجر و فراق جي آڳ، سُمهي پيو ياڳ، آڏي ٻئي ڄائي!
ڪاري ٻاٽ اونداهي...!

سانوڻ سياري، تونکي ساري، روز ڏسان ٿو راهون،
ڳوڙهن سان ئي يار رهن ٿيون، پَريل ات نگاهون،
رَستا سنسان، دلڙي حيران، ڪولہ مليو ڪو راهي:
ڪاري ٻاٽ اونداهي...!

"خادم" سروري

موسم "بهار" آئي!

موسم بهار آئي، پر تون نہ آئين پيارا!

گلڙا ڪيڙيو ڪِلن پيا، هڪٻئي سان ڪِئن مِلن پيا،
سهڻا ٻـ ات گهمن ٻيا، تولا ڪيو هلن پيا،
هڪڙوئي مان تہ آهيان ـ نيڻن وهايان نارا!

بلبل ٿي گيت ڳائي، ٻوليون مِٺيون ٻُڌائي،
دونهان ٻئي دکائي، ٿنڙا چِتل چِڪائي،
ڪا ياد ٿي ڏياري ـ دلڙي ٿي ٻارا ٻارا!

ڪوئل ڪي ڪوڪاري، ڪا ياد ٿي ڏياري،
دلڙي ٿي توکي ساري، شايد ڇڏيئہ وساري،
پرديس اچ تون واري، محبوب منهن موچارا!

ڇتڙن جي توسان ياري، ڏاڍي اٿم پياري،
گڏ زندگي گذاري، پياري ۽ پيار واري،
سا تو ڪيئن وساري، ڇو ٿو ڪرين ڪنارا!

تنهنجو اچڻ ٿو ساري، تنهنجو وڃڻ ٿو ساري،
تنهنجو رُسڻ ۽ پرچڻ، تنهنجو کِلڻ ٿو ساري،
توکان سوا اداسي- آهيان اي جيءَ جيارا!

پنهنجا نہ قول پاريئہ، وعدا سڀئي وساريئہ،
دلڙي ڇو اهڙي ڏاريئہ، محبوب مون کي ماريئہ،
توکي ڇوان ڇا هاڻي- پيارا اي قرب وارا!

پهرين تو ئي ڇو ٻاتو، ڇاتيءَ سان مون کي لاتو،
هاڻي مون کان ٿي آتو، ڇا کان ڇنو تو ناتو،
مان ساڳيو تنهنجو آهيان- نوڪر، سڄڻ سچارا!

نديڻ جون ڳالهيون پياريون، کهڙيون نہ پيار واريون،
کهڙي سبب وساريون، رمزون تو راز واريون،
توڏي ڏسي ٿڪي پيا- محبوب منهنجا تارا!

جاني جدا رَهڻ ڇا، محبوب هيئن رُسڻ ڇا،
منهنڙو مٺا مَٽڻ ڇا، پيرو مٺا پَٽڻ ڇا،
”خادم“ کي هئن ڇڏڻ ڇا- جلدي تون اچ خدارا!

رحيم بخش ”قمر“

موت مٺا تون موت!

موت مٺا تون موت ڙي،
موت مٺا تون موت ڙي!

سرنهن ڦُلاري سنڌ ۾،
ڪنڪ ڪاريا ڪوت ڙي:
موت مٺا تون موت ڙي!

ساڪ، ڦريون ۽ ڦونڙا،
گڏجي ڪائون ڪهوٽ ڙي:
موت منا تون موت ڙي!

تنهنجي ياد ڏني اندر ۾،
چشني پاسي چوٽ ڙي:
موت منا تون موت ڙي!

"قمر" چئي تو قرب سان،
الله جي تئون اوٽ ڙي:
موت منا تون موت ڙي!

"نثار" بزمي

ٻنجي ويندي بات

اگڻ تي ڪانگ لوي تو لات،
شايد منهنجي سر جو سائين، ريجهي ايندم رات:
اگڻ تي ڪانگ لوي تو لات!

ڏيهه مبارڪ مون کي ڏيندو، گهورون مان گهوريندس،
پنهنجي سر جي سائينءَ کي مان هيرا ۾ توريندس،
آن تي پوءِ وسائيندس مان، گلڙن جي برسات:
اگڻ تي ڪانگ لوي تو لات!

دلبر جي ديدار ڪرڻ لئي، چنڊ به آيري ايندو،
چادر پنهنجي چانڊوڪيءَ جي، قدمن ۾ ڪيريندو،
هير ڏکڻ جي تدڙي پنهنجي ڏيکاريندي ذات:
اگڻ تي ڪانگ لوي تو لات!

فرقت جا ڦٽ پرجي ويندا، روڳ نه رهندو ڪوئي،
دل جا داغ ڇڏيندو پنهنجي هشڙن سان هُو ڌوئي،
هڪڙي ئي جلوي سان "بزمي" ٻنجي ويندي بات:
اگڻ تي ڪانگ لوي تو لات!

احمد خان "آصف" مصراڻي

آءٌ ڙي ڊولڻ آءٌ!

دنيا ساري آهي ڏاري، ڏاري مطلب واري،
هرهڪ ميت- پريت متي ڪئي ريت ۽ نيت نياري،
تو ٻن منهنجو، ڪوبہ نہ پنهنجو، ڪير ڪري ڪهڪاءُ:
آءٌ ڙي ڊولڻ آءٌ.

نينهن جون نظرون، تيرون ٻڇون، ڀالا، تير، ترارون،
زخمي ٿي دل جان جهري، ٿيو سينو ڦارون ڦارون،
ناهہ چُنڻ جو ڪير چُٽائي، گهورڻ وارو گهاءُ:
آءٌ ڙي ڊولڻ آءٌ.

راتيون جاڳان، تولڻ جاڳڻ مون لئہ آهہ عبادت،
تنهنجو آلڪو ۽ اوسيڙو جهڙو زهد رياضت،
تنهنجي دُوري نرڳ نسورو، سرڳ سنڌ سرچاءُ:
آءٌ ڙي ڊولڻ آءٌ.

مُنهنجون اکيون آسڻ تنهنجو، هي دل تنهنجو ديرو،
پيرَ ڏري پنبڻين منهنجين تي پهچُ پرين هڪ ڀيرو،
پهچُ تہ پهچايون دنيا ۾، پيار سندو پڙلاءُ:
آءٌ ڙي ڊولڻ آءٌ.

مدد علي "سانگي"

منزل ناهي دوُر!

منزل ناهي دوُر، او ساٿي-
متان وڃين وهلور!
موسل جهڙا مارڳ، رڻ جي راڻن ڪان ڪيئن رُسندا؟
وک جي پنهنجي وڌندي رهندي، نيٺ تہ رستا ڪُٽندا!
سانجهيءَ کان پوءِ رات ٿئي ٿي، تنهن کان پوءِ آسوَر-
ساٿي! منزل ناهي دور!

عزم جي اڳ و مشڪل هرڪا، ٿيندي آ آسان،
جَل ٿَل سارا وجهي جهُڪائي، اٿي جي هي انسان:
ليڪ تہ هي مجبور سمورا، ٿي ويندا مسرور-
ساٿي! منزل ناهي دور!

منزل ساٿي ميلا مَچندا، جهرمر ۽ جنسار،
سونهري سو سُک جو ڏؤرو، ڏسنداسين ٻهار:
"سالڪي"، هرڪو ساڳ ٻَجي ٿو، دليا جو دستور-
ساٿي! ستان وڃين وهلور!

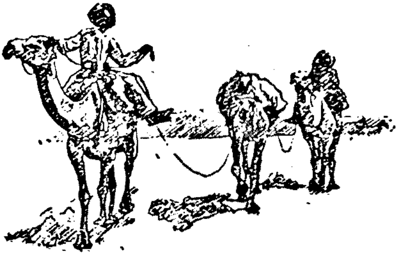

لوڪ گيت

محمد اعظم رح. (خيرپور ناٿنشاهه)

بيراڳڻ

مائي، مائي! سُڻ ميري مائي، عشق الستي آيا،
بيهوشي دا پر پر ميڪون جلدي جام پلايا،
هوش عقل گم هويا سيڏا، حيرت حال وڃايا،
سور سڄڻ دي جان جگر ڪون جوشين خوب جلايا،
ميرا بس نهين اي ماتا! سولي ايوين بنايا،
لوڪان وي مئين بيراڳڻ شام دي،
چندا! ميرا پيا بتلا دے!

مائي، مائي! سُڻ ميري مائي، محب ڪا ڪيت مڪانے،
ڍونڍ ڪے ٿڪيان عالم سارے، هاٿ لگا نہ ٺڪانے،
نام نزاڪت والا ظاهر پيدا ڪجھ نہ نشانے،
ڪس نے پايا انت نہ آسڪا، حيران؟ هردو جهانے
لوڪان وي مئين بيراڳڻ شام دي،
چندا! ميرا پيا بتلا دے!

مائي، مائي! ٻڌ منهنجي مائي، منهنجو وس نہ ڪوئي،
جيڪي لکيو لوح قلم ۾، پيش اچي هت سوئي،
بالهي جي هٿ ڪينڪي آهي، سائين هٿ سيوئي،
ڪنهن کي لک ڪروڙون بخشي، ڪنهن کي لڱ نا لوئي،
لوڪان وي مئين بيراڳڻ شام دي،
چندا! ميرا پيا بتلا دے!

مائي، مائي! ٻڌ منهنجي مائي، سورن ساڙيو سينو،
عشق آجاريو اندر ”اعظم“، قلب منجهان ويو ڪينو،
پاڪ پريت پرينءَ جي سُنهنجو اندر ڪيو آئينو،
پاڄه ڪري جي ڀڄڻ ملندو، درد ويندو ديرينو،
لوڪان وي مئين بيراڳڻ شام دي،
چندا! ميرا پيا بتلا دے.

[احمدخان ”آصف“ ڪان شڪريي سان مليل]

”سرويچ“ مجاولي

مورو

موري ته آهي سورو، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏيانءِ.
ساري تو تُنهنجو جهُورو، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهه تي جا واري، او درياهه تي جا واري،
تُنهنجي ڳُنتين آهيان ڳاري، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهه جا تان واهه، او درياهه جا تان واهه،
سيڪي تو تولاءِ ساهه، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهه تي جو جهَنگ، او درياهه تي جو جهنگ،
روئي ته ورِيَم رَنگ، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهه تي جي مينهُيون، او درياهه تي جي مينهُيون،
ڦاٽي ٿو تو لئه هينئيون، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهه جون تان لَهِريُون، او درياهه جون تان لَهِريُون،
منهنجو پيچ ته توسان پهريون، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهه ۾ تان مينهُن، او درياهه ۾ تان مينهُن،
نئون ته توسان نينهن، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏِيانءِ.

درياهه جون تان پِڪُونَ، او درياهه جون تان پِڪُونَ،
مون لائيون نه اجا سِڪُونَ، ڙي ڏولڻ - مورو ويٺي ڏِيانءِ.

دريـاهـ تـي جـي تـارا،
ڳـٺـيـان تـہ ويـٺـي تـارا،
او دريـاهـ تـي جـي تـارا،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

دريـاهـ تـي جـا مـنـڌي،
جياري تـہ وَج هـيء جـنـڌي،
او دريـاهـ تـي جـا مـنـڌي،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

دريـاهـ تـي جـي ڏُونـهـان،
آءٌ رَت ٿـي تـولاء روئـان،
او درياهـ تي جي ڏُولـهـان،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

درياهـ جـي تـان كـنـڌي،
سُنهنجي كانهي توريء كنڌي،
او درياهـ جي تان كـنـڌي،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

دريـاهـ تـي جـا مـوري،
چِـني لـہ چـنڊ هـيء چـوري،
او دريـاهـ تـي جـا مـوري،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

درياهـ جـون تـان چـاڙون،
توسان مِـلڻ جـون ٿـم ٻاڙون،
او درياهـ جون تـان چـاڙون،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

دريـاهـ جـي تـان كـيتي،
چِـني چـنڊ نـہ نـنـڊي نيتي،
او دريـاهـ جـي تـان كـيتي،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

دريـاهـ ۾ تـان ڏَنـگـي،
تُنهنجي وِرهـہ آهيان وَنـگـي،
او دريـاهـ ۾ تـان ڏَنـگـي،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

دريـاهـ جـون تـان آرون،
توكي كـريـان پيٺي كارون،
او درياهـ جـون تـان آرون،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

درياهـ جـون تـان پـيـڙون،
مُـكـيـم تـہ تـوڏي ميڙون،
او درياهـ جـون تان پيڙون،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏِيانء.

دريـاهـ جـي تـان چـولـي،
تنهنجي گهـرَ جي آهيان گـولي،
او درياهـ جي تان چـولـي،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏيانء.

دريـاهـ تـي جـا لائـي،
تُنهنجي ڏَرَ جو پريان پائي،
او دريـاهـ تـي جـا لائـي،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏيانء.

دريـاهـ جـا تـان كـوڏا،
تو لـئـہ دل ٿـي كائي لوڏا،
او دريـاهـ جـا تـان كـوڏا،
ڙي ڍولڻ ـ مورو ويني ڏيانء.

دریاهہ جون تان ستيون، او دریاهہ جون تان ستيون،
توسان مَن جون ميخون کتيون، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ جا تان کُنَ، او دریاهہ جا تان کُنَ،
منهنجو تَن تہ ٿيو آ، تُنَ، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ جا تان پيلا، او دریاهہ جا تان پيلا،
تو لئہ روح ٿو کائيم ريلا، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ ۾ تان پيڙي، او دریاهہ ۾ تان پيڙي،
هُجان تو سان شل مان پيڙي، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ جون تان پِتون، او دریاهہ جون تان پِتون،
چُمان تہ تنهنجون مِتون، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ جا تان کَپَ، او دریاهہ جا تان کَپَ،
چُمان تہ تنهنجا چپ، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ جا تان چَچَ، او دریاهہ جا تان چَچَ،
توکي کُڏي تہ کٽان کَچ، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ جون تان پوڏون، او دریاهہ جون تان پوڏون،
پاڻ لُڏون پَڏي لوڏون، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ ۾ تان کَکَ، او دریاهہ ۾ تان کَکَ،
توکي ڏاڍا تہ وِجهان پَکَ، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ تي جي پيريون، او دریاهہ تي جي پيريون،
چوٿو دوست وجهين تون ديريون، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ ۾ جي واڳون، او دریاهہ ۾ جي واڳون،
منهنجون وَس تہ تنهنجي واڳون، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ تي جي ٽالهيون، او دریاهہ تي جي ٽالهيون،
تنهنجون ڳئيان ويٺي ڳالهيون، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

دریاهہ جا تان پورا، او دریاهہ جا تان پورا،
ڳايان ويٺي تنهنجا ٿورا، ڙي ڍولڻ-مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ جون تان ڪويون، او درياهہ جون تان ڪويون،
توکي سائين تہ ڏيندو سويون، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ ۾ تان چنبڙ، او درياهہ ۾ تان چنبڙ،
ماريشي تہ هٿي مَنبڙ، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ تي جا ڪانهين، او درياهہ تي جا ڪانهين،
تنهنجي دَر تي آيس دانهين، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ ۾ تان پيڙا، او درياهہ ۾ تان پيڙا،
پنهنجا مولا تہ ڪندو ميڙا، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ ۾ تان پاٽي، او درياهہ ۾ تان پاٽي،
مون سان سُهڻل تي تون ساٿي، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ تي هيءَ چَري، او درياهہ تي هيءَ چَري،
وڃان نَہ مَتان مَتري! ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ ۾ تان پانڌي، او درياهہ ۾ تان پانڌي،
تُون ڪُاهي تہ ٿيجين ڪانڌي، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ ۾ تان هُلَ، او درياهہ ۾ تان هُلَ،
اڃي قبر تي پڙهجين قُلَ، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

درياهہ جو تان پيچ، او درياهہ جو تان پيچ،
هي ساريئي تو "سرويچ"، ڙي ڍولڻ ـ مورو ويٺي ڏيانءِ.

الحاج رحيم بخش "قمر"

مانجهيءَ جي منڊي

مُنڊي تنهنجي دلبر، هنئين لايان هرهر.

منڊي تنهنجي مانجهي، چمان صبح، سانجهي،
لڏي تيس لانجهي، ميٺا آءٌ موتي ـ
وجهونا وچوٽي،

سنڌي تنهنجي ٻياري، سُوني آهي ساري،
وڏي شان واري، مِٺا يار منهنجا-
چمان پير تنهنجا.

سُنڌي منهنجي هٿ ۾، سُونهان ٻيئي سٽ ۾،
ڪڇريءَ جي ڪٽ ۾، وٺين ڏور جاني-
سنڌي ڏئي نشاني.

سنڌي جهڙڪي جالي، ٿئي دل ديواني،
سنڌءَ ڪون ثاني، هلي آءُ هاڻي-
جوانيءَ ڪي ماڻي.

نظم

"تنوير" عباسي

سڄ

سون تہ مشعل پنهنجي هٿ ۾ آ کڻي،
پوءِ بہ ڪافي ناهہ ان جي روشني!
سمنڊ اونداهيءَ جو آهي بيڪران:
تون بہ ڪا مشعل کڻي، اوري تہ آءُ،
لاٽ مان ٻي لاٽ ٻاري، ڪر اَلاءُ—
روشنيءَ کي ايئن ورهائيندا وڃون،
مشعلون ساريون جلائيندا وڃون:
روشنيءَ مان روشني وڌندي وڃي،
پاڻ کان اونده پري ٿيندي وڃي:
سمنڊ اونداهيءَ جو آهي بيڪران—
ٻيڙين والگي ترن، ان جي مٿان،
روشنيون ئي روشنيون ئي روشنيون!

"نياز" همايوني

پنهنجي وطن ۾ لهي ويا جو وندر جا لابارا هوءِ،
اسان ويراڳي بڻجي پياسين، ويڳاڻا وڻجارا هوءِ.

انبن جڻان ٿا پال وجهون دل درد جي ڪينگر منجهہ جڏهن،
تڏهن پچڻ کان پوءِ ٿيون ٿا ڪنهن جي اڱيان موچارا هوءِ.

اڪثر يون اوهان جون جن جو آئت، تن جا آهن ڀوُن ڀارهن،
جن تي ديد نه ڪوئي ڌري سي ڪيئن ڪندا ويچارا هوءَ.

سُوان ۾ منهن پائي تو ڪوئي ڪنڊ ۾ ٻلڪي ٻارن جان،
هاءِ حياتي، ڪتيءَ جو ٻارو، هاءِ گذر ڇڻ تارا هوءَ.

جيئون ته ڀو ڪيئن جيئون اسان هن آئتي نپٽي دليا ۾،
گهڙي گهڙي اوسات اندر جا، گهڙي گهڙي مونجهارا هوءَ.

توبن پنهنجي ڀيار جي نگري سُچي سُچي پڙپانگ ڀرين،
آڏيءَ ۽ مانجهيءَ تي آهن، آهُن جا ڪيڏارا هوءَ.

آباديـن ۾ اڻ تڻ پنهنجي، ويـرانـن ۾ ونـدر ڪانـ،
تن من تـا بي چين بڻائن، يـادن جـا پڪتارا هوءَ.

عشق ڪيو سي ڇڻ ته ڪيو سي چوري چاڪيءَ جي گهرَجي،
گهر گهر منجهه پچار اسان جي، گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ رارا هوءَ.

"ذوالفقار" راشدي

هڪ پوڙهو بهار

هڪ نوجوان آهـي اوهان جـي نـئي شهر ۾،
جنهن سان سدا گلاب جوانين جـو ڀيار آ؛

هن جي رهاڻ ريجهه جو رائين ۾ ڇهڻو،
هـن جـي خماري نـيـڻ ورهـايـو خمار آ؛

هڪ مست آهي، جنهن ڪان آ مستين جو مرتبو،
هڪ جيئرو ميڪدو ۽ مجسم بـهـار آ؛

هـيـڏي، سدا بـهـار شـبـابـن جـا شائقو!
هڪ دادلو آ، جنهن جو اوهان ۾ شمار آ:

ڳولي ڏسو تـه ڪـير اهـو آهـي ڪاٻڙي،
جنهن جي اوهان ڪان زور سجائي آ راتڙي.

هن جي سدوري ياد سان سرشار هير آ،
رانجهوءَ جون بانسريون به سندس نانوَ کان وچن؛
ليئائي جنهن کي گود ۾ حورن ڪرائي ننڊ،
جنهن تي پريون پيار جون پٿر ڪولي ڇانوَ ڪن؛
جذبات جو جواب، جوانيءَ جو آهه مهاڳ،
هن جي حسين هنج ۾ سرڪند مهتجن؛
نيڻن تي ڪنهن جي نيڻ جو اولو سدا رهي،
چندن-ڳتيون چڳون به هٿان ان جي ڪولجن؛

پاڪيءَ ۾ جنهن جي روز، محبّت ڪٽي پساهه،
جيڪو ڪري ٿو رول، لسرالي نئين نگاهه!

'سنجوگتا' کي جنهن جي سويمبر ۾ گهرج هئي،
'سيتا' آ جنهن جي چاهه ۾ خانه-بدوش ٿي؛
'راڌا' کي جنهن جي بين بڻايو ملنگ، مست،
گوپين کي جنهن جي ڌيان ۾ پنهنجي نه ڄاڻ هئي؛
جنهن 'روپ' کي آ 'باز بهادر' تي موهيو،
جنهن لاءِ 'پدمني' وجي آڙاهه ۾ پئي؛
جيڪو سڏائي جوان چنيسر لکيسري،
جنهن سان نه ڪنهن به 'ليلان' ڪدت ڪا
ڪڏهن ڪئي؛

سو ڪير آ جو مقصدِ 'زيب النساء' آ،
جنهن تان سدائين گهورَ ڪا 'مهرالنساء' آ؟

هُو جيڪو منهنجي ڄاڻ ۾ 'اِندر' کان اڳيرو،
هُو رنگ، روپ، راڳ جي راتين جو داستان؛
مقبول جيڏڙن ۾ ۽ سرتن ۾ سر سندا،
جنهن تي سدائين سونهن جا سرتاج مهربان؛

هـن جـا ملوڪ گيت ٿـا ميـڙن ۾ ڳـائجن،
ڪـَن ـَ ڳالهڙين ۾ سڌجي حسينن جـو رازدان؛

هن تي آ پنهنجي شهر جي پيارن ـ ڪي پروسو،
هن لاڏلي جـي دل آهي پـَرين جـو آستان؛

جاني، ڏسـو چتائي، اهـو آهـي ”ذوالفقار“،
جو آهي پنهنجي وقت جو هڪ ’بودلو بهار‘!

مرحوم لطف الله بدوي

ابتدائي سخن

عشق ازلـي آ عـطـا، عـامـي نـہ اَن تـي ٿـو وَسـي،
لينهن جون ڳالهيون نراليون، ڏيهہ ڪي ڪـِـٽ ڪو ڏ ّسي،
راهہ جو هي رهنما!

عقل سان حاصل نـہ ٿي هي، ٿو مـَيَن ُ جي مـَـتـِ ڪسي،
آهہ تسليم ۽ رضـا!

هـي پسڻ آسان نـہ آهـي، ڪو پسڻ هـيءُ ٿـو ٽـَسي،
ابـتـدا تـا انـتـهـا!

عشق جي ڳالهين ڪرڻ سان، هي وَسُـن ڪٿ ٿي وَسي،
تـي فنا وٺ هـو بقا!

حافظ ”احسن“ چنا

منهنجي وطن جا ماڻهو

بـا قـرب بـا محبـّت، منهنجي وطـن جـا ماڻهو،
خوش رُو ۽ نيڪ سيرت، منهنجي وطـن جـا ماڻهو.

خوش خـُو ۽ خوش خصالت، منهنجي وطـن جـا ماڻهو،
دل ۾ رکـن ٿـا الفت، منهنجي وطـن جـا ماڻهو.

دلدار دوست دلبر، خوش خلق خوب خوشتر،
با شان با شرافت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

همدرد هرڪنهين جا، اخلاق تن جا عمدا،
سڀ سان رکن اخوت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

جانباز جان نثار ۽ سورهيه سچا سپاهي،
فاتح ۽ با شجاعت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

سادا سيدا سپاجها، ۽ نرم دل نماڻا،
نهٺا ٿيا نهايت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

مهمان نواز مانجهي، دستِ ڪشا سخي پي،
غربا سان ڪن اعانت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

ڪوڏيا ڪچهرين جا، ۽ سور محفلن جا،
مجلس جا زيب و زينت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

سيناج ۽ مروت، شيوو سندن محبت،
ڪنهن جي نہ ڪن شڪايت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

قربان قوم تان ۽ صدقو ٿين وطن تان،
ڪن خلق جي ٿا خدمت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

غمخوار غمزدن جا ۽ خيرخواه سڀ جا،
هيڻن سان ڪن حمايت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

با ڪار سڀ رهن ٿا، واندا نہ ڪي وهن ٿا،
ڪن صنعت و تجارت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

فتني فساد کان ٿا، هردم پري رهن پيا،
ڪينو رکن نہ ڪلفت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

مشڪل مصيبتون لک، سِرَ تي سهن ٿا سيڪجهه،
هارن ٿا ڪين همت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

ڳوٺن جو زيب آهن، شهرن جي سونهن آهن،
اڪثر ٿا ڪن زراعت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

منصف مزاج عادل، ايماندار عاقل،
سُهڻي رکن طبيعت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

مذهب تي هورا عاملَ، روحانيت جا قائل،
پابند دين و ملت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

غيرت جا پاڪ پُتلا، پورهيي ۾ پنهنجي پورا،
ڪن محنت و مشقت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

محڪم يقين وارا، پختا رکن ارادا،
با عظمت و صداقت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

جي قوم ۽ وطن جا، غدّار ۽ عدو ٿيا،
تن سان رکن عداوت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

مقصود جيڪا منزل، ڪن ٿا انهيءَ کي حاصل،
خالص رکن ٿا نيّت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

پنهنجي وطن جو گلشن، ان کي بنائي "احسن"،
دل ۾ رکن حميّت، منهنجي وطن جا ماڻهو.

"وفا" ناٿنشاهي

نعرو...!

انسان جو دَمُ آهيان، انسان جو دَم آهيان،
تڪميلِ ڪرم آهيان، تشڪيلِ ستم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

تقدير به آهيان مان، تدبير به آهيان مان،
افلاس به آهيان مان، جاگير به آهيان مان،
مان دستِ خدا آهيان، مان لوح و قلم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

ڪيت عرش جو فرد آهيان، ڪيت صحرا نورد آهيان،
ڪيت باهه جهنّم جي، ڪيت خلد جان؟ سرد آهيان،
ڪيت برف جو پُتلو، ڪيت پٿر جو صنم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

ڪٿ سوريءَ تي پيو لڙڪان، ڪٿ چمڪان چتائن مان،
ڪٿ تاج امامت جو، ڪٿ چوبِ صليب آهيان،
هَڏُ آهيان بلاول جو، ۽ شمس جو چَمُ آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

مسجد به هان، مندر ڀي، ملا به قلندر ڀي،
خلوت به هان، جلوت ڀي، ٻاهر به هان، اندر ڀي،
مان زهد و عبادت هان، مان دين و ڌرم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

ڪٿ منهنجي ٿئي پوڄا، ڪٿ منهنجا پٽڪل گوڏا،
نيزي تي تلاوت ڪٿ، قرآن جي ڪٿ ورڪا،
مان شيخ و برهمڻ هان، مان دير و حرم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

خيبر کي ڇڏيم ڊاهي، ڪعبي کي ڇڏيم ٺاهي،
شيطان کي عزّت جي عهدي تان ڇڏيم لاهي،
مان دفترِ داوَر جي سيني تي رقم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

هي ارض و سماءَ زنده، بخشش ۽ سزا زنده،
جنّت ڀي جهنّم ڀي، مان هان ته خلا زنده،
يزدانَ جو غرور آهيان، ڀڳوانَ جو ڀرم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

ڪوثر جا مٺا چشما، طوبيٰ جا ٿڌا پاڇا،
جنّت جون ٽڏيون هيرون، سڀ منهنجا سيئي منهنجا،
ناز آهيان فرشتن جو، حورن جو نعم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

ڪٿ سر جي پريان سُرڪي، ڪٿ ڳهاءَ جهليان مُرڪي،
ڪٿ نعرو اناالحق جو، ڪٿ سُورَ وٺان ڪُرڪي،
تدبير جو ڪَرُ آهيان، تقدير جو خم آهيان،
انسان جو دَمُ آهيان...!

"سليم" ڳاڙهوي

ڪونج

ستمگار ماري! ڪيئن ڇو ڪلور،
ڪيو مون پلا تنهنجو ڪهڙو قصور!

مليو توکي ڇا، منهنجي پرَکي پٽي، ٻچي منهنجي پرَکي، وَلر کان ڇڪي!
وَلر کان ڇڳو تو وڳر کان ڇڳو، ٻچن کان ڇڳو تو ۽ گهر کان ڇڳو!
ڪٿي پوڙ هڪ وقت جو پيڙ هَيئي، مگر منهنجي ٻچڙن کي ڇورو ڪيئي!
حلال آهيان پر حلاليءَ جي لاءِ، نه ظالم ۽ بيدرد ماريءَ جي لاءِ!
ٻچا منهنجا روئيندا هوندا ضرور، سڏڪل ڇپ ٻه سوئيندا هوندا ضرور!
وچان ها، ملان ها ٻچن هانءِ مان، سفر سڀ سلان ها ٻچن ساڻ مان!
دُکيءَ دل ۾ ڪيڏا ته ارمان هئا، مگر دل جا دل ۾ ٻئي رهجي ويا!
وَلر منهنجو اڄ مون کان وڇڙي ويو، وڇوڙي سندو داغ دل کي لڳو!
وڃو منهنجون ساهيڙيون سڀ هيتان، ٻچو ظالمن جي دغا دام کان!
وڃو منهنجون پيئر، وطن ڏي وڃو، ٻڌڪين ۽ نيمائن ٻچن ڏي وڃو!
هيتي آهه جوکو وڏو جان جو، هيتي قدر ناهي ڪو مهمان جو!
هيتي ظلم، زوري ۽ انڌير آهه، جو هيئن سان ڏاڍن رکيو وير آهه!
وطن جا آئو ڏک وطن ۾ ڇڳا، ڪيو صدقي سُک تن تان پرديس جا!
ٻچا منهنجا پرتا آئو اي اديون، ڏجو تن کي منهنجا سلام ۽ سنيون!
ڏني تن کي آئت ۽ چئجو اوهان، ته ايندي سيائي اوهان جي امان!
اوهان جي ٻچن کان جو چوگو بچي، ڏجو منهنجي ٻچڙن کي شفقت ڪري!
يتيمن تي جيڪو ڪرم تو ڪري، آنهيءَ ڏي خدا پاڪ ويجهو وري!
هي فاني جهان سڀڪو ويندو ڇڏي، فقط نام خالق جو باقي رهي!

اجل جي سدا لٺ رهي ٿي تيار،
نه غافل ٿي رهه، جاڳ ۽ هوش ڌار!

"نديم" انصاري

اڄ وري رات چانڊني آئي

هڪ دفعو اڳ به آئي هئي سائين!
پر مون کي ياد آ اڃا تائين؛
بس! ٻيو هر طرف هئي خاموشي،
پر جلائي ٿي هائي تنهائي،

تنهنجي اکين ۾ مون ڏسڻ ٿي گهري،
هر گهڙي ٿي نگاهه هيٺ ڪئي؛
ڇا چوان، ڇا ڪيو ۽ ڇا نه ڪيو،
هڪ گهڙي لئه بهار هئي آئي،

مان اڃا تائين منتظر آهيان،
ڪين ٻيلا توکي هاڻ سمجهايان؛
مون اميدن جا سئو ڏيا ٻاريا،
پر نه تنهنجي اڃا خبر آئي،

زخم جو نذر ٿي ويو سارو،
پر نه اڄ تائين زخم ڀرجي سگهيو؛
ته به انهيءَ کي اچي نٿو آرام،
ناهه هن درد جي دوا ڪائي،

رات هڪڙي جي زندگي جي لاءِ،
ڪيترا ئي پتنگ تڙپايا؛
پر ڪو آهي هتي پڄائي جو؟
حسن تي آ اڃائي ارڏائي،

مون ستارن کي ٿڪ ڏيندي ڏٺو،
ويني ڪو وقت مرڪي ڳالهايو،
صبر ڪر اي "نديم" ڇا ٿيندو؟
تون اجايو ٿئين ٿو سودائي،

توکان وسري وئي هجي شايد،
تون هئين، مان هيس ۽ جذبا هئا،
قرب هو ۽ وفا جا وعدا هئا:
— اڄ وري رات چانڊني آئي!

پنهنجي صورت، مگر تو شرم وچان،
مون سان اي دوست ان ادا تنهنجي،
بس ائين سمجهه دل جي دنيا تي:
— اڄ وري رات چانڊني آئي!

تنهنجون راهون تڪيان پيو هر هر،
تنهنجي وعدي تي اعتبار ڪري،
۽ ڇڏيو شام کي مون صبح ڪري:
— اڄ وري رات چانڊني آئي!

چنڊ جي منهن جو حسن ۽ ڳاڙهاڻ،
آهي دنيا جي ان سان همدردي،
جنهن کان پنهنجو پرين وڃي وڇڙي:
— اڄ وري رات چانڊني آئي!

شمع مغرور ڪيڏو ظلم ڪيو؟
هو ويچارا وفا شعار هئا،
هاڻي نادان شمع ڪاٿي آهه؟
— اڄ وري رات چانڊني آئي!

منهنجي فرياد تي هنن شايد،
چنڊ ٻڌ مون کي مسڪرائي چيو،
پاهڻن کي ڪڏهن پگهر آيو؟
— اڄ وري رات چانڊني آئي!

احمد خان "آصف"

ڊوڙندا آيا ڪڪر

رنگ ۽ رونق مٽايون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا
ڪارڙي پوشاڪ پايون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

عرش جي ميدان تي هڪٻئي ڪان اڳ نڪرڻ جي لئه،
پاڻ ۾ شرطون پڄايون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

جيئن هوا ۾ چوها ڊوڙيا، پکهرجي پاڻي ٿيا،
پلڪ ۾ پوئا پُسايون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

بجليون چمڪيون تہ آڏو رعد جي ڳائي ملهار،
سارنگيون سُرندا وڄايون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

بحر مان سيراب ٿي برسيا بيابانن مٿان،
جيڪي ملين سو ورهائيون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

آڇڙا آڇڙا موتي پلٽيائون، پٽن تي بيشمار،
جو هُين خرچيون ڪپائيون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

جهُڙ جي لُڙ، ڳجگوڙ جي ڳهمسان سان ۽ گوڙ سان،
ڏيل ڏاڍن جا ڏڪايون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

ٿيون وَسوڳيون واه "آصف"، ۽ وطن مان وئي اٿوٽ،
مهر مولئي جي وسايون، ڊوڙندا آيا ڪڪرا

"محسن" ڪڪڙائي

ڏي شعر

اُءُ تہ جيءُ ۾ جاء ڏيان،
آڻ ڳالهائيل ڳالهين وانگي!

ماڻهو، خواه ميرون، سيني لئه،
چانئوَ ڏنيسين تالهين وانگي!

خوشبو، پنهنجي پوڪيل آهي،
"محسن" پارن مالهين وانگي!

"پروانو" پٽي

انتظار

هـي اوسيڙي ۾ پـاڇـولا لـڙي ويندا، تڏهن ايندين!
جڏهن هي لڙڪ اکين مان سُڪي ويندا، تـڏهن ايندين!

اجـا محفل مـتـل آهي، اجـا مستن کـي هوش آهـي،
جڏهن سجدن ۾ ديـوانـا جهـُڪي ويندا، تـڏهن ايندين!

سـجـان تـو اڳـيـرو آهين، اجـا منهنجي نـگاهن کـان،
تـکي راهـون منهنجا جذبا سري ويندا، تـڏهن ايندين!

غلام حسين رنگريز

ڪوئل

اي ڪوئل! اي منڙي، تـُون خاموش ڇـو آن؟
وري واءُ آهـن وريـا ڪـهـڙا تـوتـان؟

نـه شيرين نغما ۽ ٻـولـيـون ٿـيـون ٻُـڌجن،
نه ڪـُوڪـُو اي ڪاري، ڳلي مان ٿيون نڪرن؛

هـي وڻ ٽـڻ ۽ وليون ٿيون تـو لئه اداسي،
هـي ڪـهر ڳهات ڳـلـيـون تـرانـن لئه آسي؛

هـي لـهـرون ۽ نـالا بـه نغمن سـُـڻـڻ لاءِ،
سـدائـيـن ڪـان آهـن پـيـاسـا پـيـاسـا؛

شـفـق جـي بـه لالاڻ تـوکـي ٿـي سـاري،
ٿـڌي هـيـر هرهر ٿـي تـوکـي پـُڪاري!

مٺا ٻـول تنهنجا جـي ٻـهـه ٻـهـه ٿـي ٻهڪيا،
پـيـارا تـرانـا جـي ٿـهـه ٿـهـه ٿـي ٿهڪيا؛

سـي جـبـر و تـشـدد جـي ڳهاٽي ۾ پيڙيا،
يـا ڳـهري ڳهٽا جـي هـو اولـڌهه ۾ آڙيـا؛

هتي ڪنهن تہ ٻاهيءَ ڪَٽايو تنهنجو ڳهَڻيو،
ڪري ٻاپ، ٽوڪي آ سَورن ۾ سٽيو؛
وڃي شال "رنگريز" ٻَورو ٿي ٻاهي،
رَهي ڪين گلشن ۾ ٻاهي ڪو ٻاقي!

ميوو خان "موج" لغاري

اباڻن جو اوٺي

الا، آهہ اڄ واءُ واهوندو وايو،
ٿي ٻر ۾ بهاري، بهار آهہ آيو.

ٽڙيا وڻ، ڦٽا گاهہ، سورا ٻہ موريا،
ٿي جهرجهنگ جهڳمڳ، رنگيءَ رنگ لايو.

هرون ڏين هرجا هرا گاهہ هاڻي،
ڪري وڙ، وطن منهنجو واهہ وسايو.

ڪٽنيي ڪوهہ تان تو ڪٽي زوري آٽي،
بندي بند ۾ بنديءَ بندياڻي بنايو.

ڪٽينديس نہ ڪوٽن ۾، ڇڏ قيد ڪاٽي،
عمر! ڪوٽ تنهنجي منهنجو من مُنجهايو.

ڪڏنهن ڪين رهنديس هِتي ڪنهن بہ حيلي،
ادا ڙي! الله نانءِ ٻاهون پڇايو.

ولر ور وڳر وڻ سڳر سيڻ سرتين،
هُري منجهہ هنئين آهہ محشر مچايو.

پلايم نہ پيٽيوڻ، ويڙهيچا نہ وسرن،
سندم ساهہ سانگين سنديءَ سڪ سڪايو.

نہ مرتين سهيلين ري ساعت سري ٿي،
سنگهارن سندو سَور سيني سمايو.

ولر ڪيو وڳر سان وتن هو وطن ۾،
مون کي ڪوٽ ۾ قيد قسمت ڪرايو.

ڀَٽيندي پِني ڀاڙ ڀنھنواريون ڀاڙون،
پِنڻ ڀيون پٽينءَ تو پٽ ۾ پٽايو.
ڪڏهن ڪنهن نہ حاڪم ڪري هيئن هلائون،
تڏو تو جئن پنهنجو پٽائي پٽايو.
تنهنجي باغ بستان محلات ماڙين،
رَتيءَ روح منهنجو نہ ريجهي ريجهايو.
ڪريان ويني ڪيهون، نهاريان تي راهون،
رڪان ڪنهن بہ ريهي رهڻ جو نہ رايو.
آڏامي اچي ڪر ڪي خبرون، ڪنياتا!
اباڻن ڏي آهيم ڪانگل اڏايو.
مُڪو ڪونہ مارُن ڪو مون ڏانهن قاصد،
اچا ڪونہ اوني اباڻن جو آيو.
مُيائي جيان، جي وجان ملڪ موٽي،
مڃي "موج" مڙهہ جي منهنجو هُت رسايو.

آزاد نظم

حرمت الاڪرام

ڳوڙها وهايو

فسانا پڙهو ۽ ڪي ڳوڙها وهايو،
هي ڪهڙو جنون آهه؟
ڪِـلي چو نه هر اهڙي وارفتگي تي؛
رسالن جي مغرور ورقن مان هردم –
ڪي ڪوڙا سچا تا فسانا نهارن،
فقط ايتري لاءِ، جيئن چار گهڙيون،
گذاريون، ڪِـلون، خوش ٿيون، عيش پايون:
اهي چار گهڙيون نه بنجن، اسان لئه ڪٿي نانگ وانگر!
اهو نانگ، ماحول جو روپ ڌاري،
متان ڏنگ ماري، متان زهر هاري،
اهي چار گهڙيون به زهري نه بَنجن –
فسانا فقط ان جو ترياق آهن:
ذري وقت تائين، ڪِـلو خوش ٿيو،
مُشڪو، ۽ ڳايو، وڄايو،
ڪا محفل سنواريو!
— مگر تون،
فسانا پڙهي چو ٿو روئين؟
هي ڪهڙي چريائي،
اگهي تو چيو ٿي ته افسانا آئينو آهن،
فسانه بــ انداز آ شاعريءَ جو؛
مگر رفته رفته ائين آهه شايد،
ڪا تصوير دامن ڪشان آهه، جيڪا،
سنده راهه روڪي ٿي سدراهه بنجي،
سا پٿر جي تصوير، خاموش، بولي؛
چوي ٿي ته "اي دوست! ماحول هن ۾،
"ڪهاڻيءَ جو ڪردار، هڪ تون به آهين،
"هي ماحول تُنهنجوئي ڪردار آهي:
"تون ماحول آهين ۽ ماحول تون آن!
"تون شاعر ۽ حسّاس انسان آهين،
"ته ماحول جو هر ورق طنز آهي:
"فسانو سندس تلخ هڪ رُوپ آهي؛
"تون پڙهندين ته رُئندين —
"فساني تي الزام آڻڻ، غلط آهه،
"خطاڪار آهين،
"گنهگار آهين ته تون ئي فقط هڪ!"
— پوءِ لازم آ، پاداش جي سلسلي ۾،
ملي ذهن ۽ روح کي ڪا اذّيت،
سزا، جُرم احساس جي سلسلي ۾!

پريو "ناشاد"

خواب

رات رات!
آف!
انڌيري، ياٽ، اونداهيءَ جي رات:

چار سو خاموشي، هيبت ۽ هراس،
آسمانِ شهر ۾ سرگوشيون —
چنڊ ۽ تارن ۾ خاموشيءَ جو راڄ،
مون نهاريو، جاچيو، ڏسندو ئي رهيس!
آسمان جا سڀ ستارا ائين جاڳي پيا!
چنڊ جي چانڊاڻ ۾ ماندائي پيو —
۽ خموشي شهر جي ٽٽندي وئي،
هرڪو پاسن کي ورائي ٿي اٿيو؛
هر ڪنهين ڪر موڙي ٿي جاڳي ڏٺو،
منهن لٿل، گهبرايل، پوساتيل —
چڻ تہ اونداهي غفا مان ڪنهن ڪڍيو راڪاس هو!

رات اونداهيءَ جي پردي ۾ لڪل،
اوچتو ڪيئي هلاڪوءَ جڻ گهيڙيا؛
لرزه براندام هو سارو شهر —
گريہ زاري ۾ ڏٺڪيو بغداد ٿي:
ويا لٽي بغداد جي هر سونهن کي!
ٿي رنو حسنِ ازل —
جاڳ چوڪيدار ۾ پيدا نہ ٿي:
شهر لٽبو ئي رهيو، سڙندو رهيو، سڄ ٿي وئي،
دجلہ ساري خاڪ ٿي وهندي رهي!
چنڊ رئندو ئي رهيو —
تارا ڏسندا ئي رهيا!
رات رات!

غزل

مخدوم محمد زمان "طالب المولا"

●

سڪون ڏئي نہ سگهئين لالہ زار، حيف هجئي،
ڪيئي نہ دور غمِ هجرِ يار، حيف هجئي.

ڪيو مون چاڪ گريبان ئي مس، اجها ٿي وڃي،
دو روزه موسمِ فصلِ بهار، حيف هجئي.

لڳي ئي نڪري وئين تو منجهان بہ ڪجھ لہ ٿيو،
رهِ حبيب جا ساڪن اي خار، حيف هجئي.

جي سنگدل نہ ٿيو آب ديده ڪجھ نہ ٿيو،
بہو آهِ نسيم شبي بار بار حيف هجئي.

تون منهنجي وعدهٔ مهرو وفا تي دلبر وٽ،
اڃا ئي ڪين سگهئين اعتبار، حيف هجئي.

تو ڪنهن بہ غمزده، محزون کي نہ ريجهايو،
نظر فريبِ جهان سبزه زار، حيف هجئي.

پڻ جي ڳالھ جدا، تون بہ نيٺ گل ٿي وئين،
اي بيڪسي جا چراغِ مزار، حيف هجئي.

اڃا بہ جادهٔ منزل جي ڪجھ پروڙ اٿئي،
جنونِ عشق، اڃا هوشيار، حيف هجئي.

ستم ڪري ئي نہ ڄاتئي ستم تہ هنئن نہ ڪيو،
اي سختيِ شبِ يلدا، هزار حيف هجئي.

نيايو "طالبِ مولا" مان تو بہ ڪو نہ ڪڏهن،
نہ پا وفا ٿئين جانيءَ جا پيار، حيف هجئي.

"آغا" عبدالنبي عليگ

●

ڪهڙان ڇنا سان خداوندا، تہ ڇا ڏي تون،
لبِ بيالتجا ڏي ۽ دل بي مدّعا ڏي تون!

هتي ڪنج لحد، داغ، محبت ڪان چراغان آهہ،
چراغ، گور کي بيشڪ، صبا هائي هوا ڏي تون!

رخ، جانان؟ تي آهي ڪشمڪش، شرم ۽ تبسم جي،
خداوندا، نگاهِ آرزو ۾ ھڻ حيا ڏي تون!

شهيد، ناز آ "آغا"، سڪون، موت ممڪن نا،
لحد ۾ پل دل بسمل، محبت جا مزا ڏي تون!

عبدالڪريم پلي

●

تنهنجو شڪوو حضور ڪير ڪري؟
نا تلافي تصور ڪير ڪري؟

ڪيف آور فضا ۽ تنهنجي نگاهہ، خود کي مستيءَ کان دور ڪير ڪري؟
خوبصورت محل مرادن جو، موت کان اڳ ۾ چور ڪير ڪري؟
نور، يزدان پري نہ آهي پر، هتان ماننده طور ڪير ڪري؟

"نياز" همايوني

●

تنهائين جي دشت ۾، غم همسفر رهيو،
مشڪل ۾ تنهنجي ياد تي پنهنجو گذر رهيو!

ڪٿن ٿي سڪون نصيب، هي بيچين دل ڪٿي،
خالي سنڌ سترم کان نہ ڪوئي نگر رهيو!

تون پل تہ دعوتون ڏي، اسان لاءِ موت کي،
رهنداسين زندهہ، حال جي توڻي بقر رهيو.

ڙلفن جي شام اڻ تہ سعيو ٿئي وصل جو،
هن صبح ۾ تہ پنهنجو جيڻ درگذر رهيو.

تلخين کي شهد سمجهي ڪري وياسين نوش جان،
تنهنجي ڪري نہ زهر ۾، ڪوئي اثر رهيو.

هوندو ”نياز“ وانگ سدائين نهال سو،
غم تنهن جو جنهن غريب، وطن جو ثمر رهيو.

”تاج“ بلوچ

●

الم جي، رلج و مصيبت جي، اضطرار جي رات،
هٽي ٿي ٿانگ جيان ڏنگ، انتظار جي رات!

حجاب خيز نظر ۽ شراب ساز شباب،
ٿئو وساري سگهان مان، وصال يار جي رات.

سڪون نواز، نگاهن جي آسري جو قسم!
انهيءَ سهاري تي گذري ٿي بيقرار جي رات.

جنهين جي رات ڪا ڪنج، قفس ۾ گذري ٿي،
انهيءَ کي ڪهڙي خبر آهہ ڇا بهار جي رات.

نہ دم ٿو نڪري، نڪا ساهہ تان ٿي سوڙهہ لهي،
طويل روزِ قيامت کان هجرِ يار جي رات.

گلن جي رس ۾ گڏي ماهتاب جا ڪرڻا،
پيار ”تاج“ کي سهڻا اچي بهار جي رات!

”ذوالفقار“ راشدي

●

ٿئون ڏينهن چاهي، ٿئون سور آهي،
ٿئين زندگي پانيان ناسور آهي!

ٿئين رات جا ڇا نوان گيت ڳايان، زبان بند ۽ سوچ مجبور آهي!

نگاهون سلائڻ تہ جائز نہ ناهي، نگاهن جهڪائڻ جو دستور آهي.
هي معصوم موکن جا ڏس روح اوگها، دلين دود ۽ چشم بي نور آهي!
خيالن جا ڏيشا اجهامڻ تي آهن، انڌيري ۽ اونڌ جو هڪ پور آهي.
ڪا بنت حوا، ڪو آدم جو ٻچڙو، ڏسو جنهن کي زخمن ۾ سو چُور آهي.
نہ پوپٽ، نہ مُرڪڙيون، نڪي گونچ گل ڦل، سڄو سارو گلشن چو رنجور آهي.
حسين حسرتن تي آ هيبت جو ڇانءو، هتي خرڪسو ديوَ مشهور آهي!

"ذوالفقار" راشدي

●

وات نهاري ڪانہ ٿئي تي رات ندوري پوري،
مون کان شعر لکائي وئي دل جي ڪا مجبوري!

ڇاتيءَ تي مون خنجر ڪاڏو، ڳاڙهو ڳانو پائي،
سچ سان لهندي لانوَ، اسان کي سيج ملي آ سوري.

ڪاتيءَ تي ڪو قيد نہ آهي، ڪنڌ جهڪائي بيهو،
ٽڪڻ لئہ هر محبوبن کان ونئي آ منظوري.

سالَ ٿيا جو ساري جڳ کي اونده آهي گهيريو،
بوقلمونن جي ٻهري ۾ سڪ ۽ سونهن سموري.

بي سُرتو ۽ گونگو ٻوڙو جيوَن وينا گهاريون،
ساه سُڪائي ڏينهن گذارڻ ڳالهہ هتي دستوري.

ڪاغذ جا گل، ڪوڙي ساوڪ، جُڙتو مُند بسنتي،
رت - پياڪن جي منتر جي ڇاليل آ مخموري.

تارونءَ تي آ تالو، پائو، ڳالهايون ڇا ڳالهيون،
سمجهڻ، پرکڻ، پرجهڻ جي هت ڪانہ پوي ٿي پوري.

منصورن لئہ سهڻو سوڻ، آخر اڄڻو آهي،
ويهي ڦاهيون جوڙ، اسان لئہ سينگاري رک سوري!

"محبوب" سروري

●

عشق وارن جي ٻَر ڪندوئي رهيس،
ھاڻ ڪي دربدَر ڪندوئي رهيس!

هڪ صدا ٻَر اثر ڪندوئي رهيس، • جسرم هي بيخبر ڪندوئي رهيس.
رات جاڳي بسر ڪندوئي رهيس، • سنگ در تي سحر ڪندوئي رهيس.
هُن ته پنهنجون نگاهون ڦيري ڇڏيون، • مان ته هُن ڏي نظر ڪندوئي رهيس.
ھاڻ ڪي ھاڻ ڳولي ڳولي ٿڪس، • عمر ساري سفر ڪندوئي رهيس.

ڇا چوان، ڇا ڪيم ۽ ڇا نه ڪيم،
جو ڪيم بيخبر ڪندوئي رهيس.

"محسن" ڪڪڙائي

●

قسمتن سات ڇڏيو، پاڳ رُسي ويا آهن،
چڻ ته شهباز سندا ڪنب کُسي ويا آهن!

آسَ جا ديپ آجهامي به ويا ڪيڏا ڏينهن،
بدنصيبن جا سهارا به کُسي ويا آهن.
خير، هُن حُسن، مجسم جي تصوّر جو خير،
اکڙين جا ڀتي ٽُنرا ته ڀُسي ويا آهن.
هرستم سير تي، سچڙ! هرڪا سزا چشمن تي،
تنهنجي محفل کان گنهگار کُسي ويا آهن.
اڄ پِرين بزم ۾ "محسن" به چريو آيو آهه،
نازنينن ڏي ڏِسو، ڪيئن نه سُسي ويا آهن.

"محسن" ڪڪڙائي

●

منهنجي تصوّر ۾ هڪ خاڪو،
پاڪ ۽ پوتر آ ناپاڪو!

ڪنهن جي ياد ۽ چاهت هوندي، • پوءِ به دل ۾ آهه خلا، ڪو،

کنهن جي محفل ۾ ويراني، کنهن جي ويراني ۾ واڪو.
جنهن کي روڳن روڳ بڻايو، ان جيوَن کي ڪري ڇا ڪو؟
مايوسيءَ ۾ اڪثر مون کي، آٿت ڏيندو آهه الا ڪو،
"محسن" تُنهنجي دردمنديءَ جو، ديس سڄي ۾ آهي ڌاڪو.

"محسن" ککڙائي

●

جدوجهد جي ڪُنڊ ۾ دل جو قرار ڳول،
انسانَ، منهنجا پاڻ، اڪيون پٽ، وقار ڳول.

عياشين هٿان نه ڪٿي هيڙجي وڃن،
او مست، پنهنجي دَور جو مسڪين پيار ڳول.

ڏاها، نه رو، رُنڻ نه ڏکن جو علاج ناهه،
مجبورين جي ديس ۾ ڪجهه اختيار ڳول.

مخلص جُنون، عظيم پريشانيون، امنگ،
ڪمبخت، ڪو نه ڪو ته حَسين يادگار ڳول.

ساقي ڳريءَ جو زُعُم بجا، ساقيا، مگر،
ڪٿ آهه ميڪشن جي اکين ۾ خمار ڳول!

"محسن"، متان ليي به هوي غيرتن جو جوش،
وِڪ وِڪ تي پنهنجي وقت جي چيخ و پڪار ڳول.

ا. ح. جسنگهاڻي "سام"

●

خوشي خوراڪ خلقت جي سندم خوراڪ غم دل جو،
تعلق آ زماني سان نه منهنجي دل جي منزل جو.

عجب آ عاشقن جو قوت هستي پنهنجي کي ڪائڻ،
نه آبِ زمزم و ڪوثر، پڻ تَنِ سَرُ ڪ خون دل جو.

ڳهلي سنسار ۾ تي واءُ ڪلفت ۽ ڪچائيءَ جي،
وڃي پيچيده ٿيندو ٿو اڃا پي مسئلو دل جو.

وساري وات وحدت جي پڳلن ڪثرت ۾ عاشق ڪين،
خيال يار خود آهي نگهبان تين جي منزل جو.

حياتيءَ جي سڦلتا جو ٿو سڪ ۾ "سام" پائي راز،
محبت آ حقيقت دل جي پيو سڀ وهم باطل جو.

حافظ محمد "احسن" چنا

●

سڄڻ جهڙي نه ڪا صورت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي،
جهان ۾ وڏ سندس عظمت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

ازل کان شاهِ خوبان جي غلامن جو غلام آهيان،
حبيبن سان نه ڪا حجت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

اشارا، ناز ۽ غمزه سڄڻ جا دل کي موهن ٿا،
اٿس پي حسن جي دولت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

جڏهن کان نينهن جو ناتو ۽ لنءُ لاتي مون لعلڻ سان،
تڏهن کان منهنجي ٿي شهرت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

ستم ۽ ظلم تڪليفون، اهو سر تي سيئي سهندو،
جو رکندو يار سان الفت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

ڪڏهن ڪوني ڪري ڪچ ۾، ڪڏهن در تان ٿو لوڏائي،
عجيبن جي عجب عادت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

مريضِ عشق کي جاچي چيو حاذق حڪيمن هيئن،
اٿس نازڪ ٻئي حالت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

قريب الموت آهيان پر، مرڻ کان مان بچي پوندس،
جي ايندو دوست هڪ ساعت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

زڪواةِ حسن سهڻي جي، ادا ٿيندي ڪندو جي هُو،
عطا ديدار جي دولت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

محبت عشق دلبرِ جي سبب سيڪو سڏي "احسن"،
اها محبوب جي شفقت، انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

مولانا دين محمد "اديب" فيروزشاهي

●

محشر برپا ڪري عشوه گري، ناز سان!
ڪير ڪُجي فتنه گر، ظالم طنّاز سان؟

زخم ڪري زور سان ديده جي شمشير سان،
ٻوه چوي، رو نه تون درد مان آواز سان.

آهه سندم درد جو قصّه گهڻو دلگداز،
دل تي چوي، ڳاهه هي، سوز منجهان ساز سان.

يار موافق هجي، لطف رسي روح کي،
سعي ڪري تون گذار دلبر دمساز سان.

حق جي طلب ڪٿ ڪري، شخص اهو، دوستو!
آهه جو ٽپيو پيو حرص، هوا، آز سان.

راز کُلي ڪينڪي روز جزا کان اڳي،
جي نه سلين راز تون همدم و همراز سان.

ڪجهه نه ٿئي فائدو، ناقص صوفي منجهان،
خاڪ ٻئي تون گذار ڪامل ممتاز سان.

گرچه غزلگو گهڻا شاعر پيدا ٿيا،
ڪو نه غزل ۾ پنو سعدي شيراز سان.

کول پر ۽ تون آڏام، همت جي بال سان،
مقصد جي عرش تي پهچ پرواز سان.

زور نه تون آزماءِ لنگ گدا، شاهه سان،
آهه چڙي هلڪڙي ڪانه پڄي باز سان.

وڃ ۾ رُلان ٿو، رسڄ رحمت رحمان جي،
راهه خدا جي وٺان، احسن انداز سان.

نازڪ طبعن کيو نازڪ بيڪار آهه،
شال رهان سان سدا رستم جانباز سان.

سنڌ زبان، چشم گوش، صورتِ تصوير تي،
ڪڏ تو جڏهن تون رهين، ڪاتب همراز سان.

قصر پيسن جي ڏسي، ڊاهه نہ گهر پانهنجو،
ڪهار نہ بي خانمان خانہ برانداز سان.

سنڌ ۾ آهن گهڻا حق جا وڏا اوليا،
وڌ تي محبت سنڌ عارف شهباز سان.

رحمت حق جيءَ قبول! عرض ڪري ٿو ”اديب“،
زنده مثل دل ڪرينءَ، لطف جي اعجاز سان.

مولانا حاجي احمد ملاح

●

مُنهن ڏيکاريو مِهر سان، ڪنهن مهل منظور نظر؛
هن نظر جي مُنتظر تي، ڪر نظر نُور نظر!

لک لهان، يا ڪک لهان، قيمت نہ ونڌس تا قيام،
شال ڪن منظور مون، بي مزد مزدور نظر.

تير تارن جا، اڳين پوين جي پاسن مان پَهار،
دوستن لاءِ دوست ڌاري، ڌار دستور نظر.

هيتري ساري حياتي، هر نشو هوندو حرام،
پر تيس ميخان ۾ اڄ ڪنهن بہ مخمور نظر.

عمر ساري آهي زاري، عمر ساري انتظار،
مَس تيو مسڪين اڄ، مسرور، مشڪور نظر.

مِنتون، ميڙيون ملڻ لئہ، مُلڪ سي مُلهہ ۾ تہ ميل،
مغز مارينم ڪيترو، مَهندان بہ مغرور نظر.

اڪ اشاري سان پڇيو، احوال ”احمد“ ڪان عجيب،
ڇا ڪُجي مُنهن مان مِنا! مسڪين، مجبور نظر.

حافظ شاهه "ناطق" حسيني

●

اسان جي غم جو عجب داستان بنجي ويو،
وفا بجاءِ جفا جو نشان بنجي ويو!

جتي جنم هو ڪڏهن، منهنجي درد، دل ورتو،
اهو عدو جو قمري، آستان بنجي ويو.
اسان جو عشق نہ سمجهي سگهي، نگاهہ يار،
خبر نہ آهي تہ ڇو بدگمان بنجي ويو.
چمن ۾ حڪم روان ٿيو زبان بندي ءَ جو،
ڏسو تہ صورت، غم، بوستان بنجي ويو.
سدا رقيب رهيو، ساڻ يار سان، توبه!
صنم جو دشمن جان، پاسبان بنجي ويو.
ڪٿان ملي بہ تہ 'ناطق' ڪي چين اي يارو،
شڪار، دور، زمان، ناگهان بنجي ويو.

"سرويچ" سجاولي

●

هر روز پُڏان تُنهنجو ٿو آواز فضا ۾،
تُنهنجا ئي ڏسان آءٌ پيو اعجاز فضا ۾!

سرتاج جهُڪيو جنهن جي رکن تاج قدم تي، محبوب انهيءَ جو تہ ڏس اعزاز فضا ۾!
ڪو وقت تجلّي جا پسائيي تو پيارا، سُهڻن جو تہان پوءِ ٿيو آغاز فضا ۾!
نظرن جي ڪئي تو جا نماڻن تي نوازش، ظاهر تہ ٿيو تنهن ڪان نظر نياز فضا ۾!
مُڪڙين کي لڳي مترم، پسي مُرڪ سندءِ، تُنهنجي ئي نزاڪت جا پسان ناز فضا ۾!
گُفتار سنديئي جو اثر يار ميٺا هي، سَهُسين ٿا وڄن، آءٌ پُڏان ساز فضا ۾!
جي ڳهُور وجهين ٿو تہ لڳين ايئن ٿو پيارا، اَڏريا ڪي شڪارن لئہ بُکيا باز فضا ۾!
مُشڪين تہ ٽڙن باغ، سيپون موتي جهڻن ٿيون، ڪاوڙ جي ڪرين، خلق ڏسي راز فضا ۾!
هي سينڌ سُهائو يا ڪريو چنڊ زمين تي؟ يا شيل ڪرڻ آئي ڪا شهناز فضا ۾!
هي وار سنڌءِ يا ڪ، ڪي واسينگ پڇن تي؟ ڪڪيجي ٿا پوَن جن ڪان سرافراز فضا ۾!
ڏسندا پيا زمانا ۽ زمينون بہ هتي جون، "سرويچ"، سندءِ شعر جو پرواز فضا ۾!

"استاد" بخاري

●

هي جهان دوزخ بہ آ، جنّت بہ آهہ،
چو تہ هت كلفت بہ آ، الفت بہ آهہ.

هت جزا توڙي سزا لوڙيون پيا، زندگي رحمت بہ آ، زحمت بہ آهہ!
زندگي جي عزم تي مُرڪي ٿو موت، چا ڪجي ڪوشش بہ آ، قسمت بہ آهہ!
عاشقو! وارو ڪريو، اوڏهن ڏُکو، جنهن جڳہ صورت بہ آ، سيرت بہ آهہ!
مان سڪيس ڪنهن ڪان سکيو آدم ڪتان، ڏوھ هڪ عادت بہ آ، فطرت بہ آهہ!
مون غريبيءَ جا ڀڳي پاسا ڏٺا، هڪ وڏي نعمت بہ آ، لعنت بہ آهہ!
شاعريءَ جو شوق "استادِ" جناب! باعثِ شهرت بہ آ، شامت بہ آهہ!

"نشتر" ناٿنشاهي

●

ڏنم حسرت کي دل ۾ جاءِ، پنهنجو ميهمان سمجهي،
الم کي، ياس کي ساليو، مون دل جو ارمغان سمجهي!

تپايو اھڙو اَ برقِ تپان جو هوش گم تي ويو،
قفس ۾ پيس گهڙي صيادِ مان دارالامان سمجهي!

عنادل ڪيترا پيا ٻي چمن ۾ نغما ڳائن ٿا،
چتو صياد تي پيو آ سندم طرزِ فغان سمجهي!

زبان وارن کي ذابح هت بہ لائي ڪين ٿو، ليڪن،
ڪُهي قاتل ٿو بيدرديءَ سان مون کي بي زبان سمجهي.

سحر جو لطف ڳوليان ٿو، ستم جي شام مان، توبهہ،
غضب ڪيو دشمنِ جان، کي مون پنهنجو جانِ جان، سمجهي.

جلي ٿو باغ سارو منهنجي آئي ۾، تعجب آ،
ڪري هر شاخ تي بجلي ٿي منهنجو آشيان سمجهي!

مسافر پيتڪيل ڪان اج پهچڻ وارو بہ ڪو آهي؟
تڙي گهر مان ٿو، جنهن کي مون رهايو ميهمان سمجهي!

ڏنو جنهن اعتبار امن، ان ئي دام ڦيريو آهي،
عجب آ سادگي، ساريءَ ڪي وينس باغبان سمجهي!

رهائي قيد جي "نشتر"، ڪهڙي مون بي مروت ڪان،
ڪري غلطي مان وينس، هيٺن زمين ڪي آسمان سمجهي!

"وفا" ناٿنشاهي

●

منهنجي گهر حسن جو پيرو آهي،
منهنجي هر شام، سويرو آهي!

پيار سان ئي ته ڦري ٿو دليون،
حسن، محبوب، لٽيرو آهي!

حسن معصوم، جفا ڇا ڄاڻي،
عشق جي سمجهه جو ڦيرو آهي.

اڄ نڪو چنڊ، نه تارا، نه چراغ،
ڪيڏو سنسان انڌيرو آهي.

تنهنجي ڏوڪن تي تعجب ڇا جو،
تنهنجو من اصل کان ميرو آهي.

تون زماني جي نگاهن ۾ وسين،
تنهنجو هر قلب ۾ ديرو آهي.

"آثر" ناٿنشاهي

●

ڪو منهن، جنسي جوٽيءَ جهڙو،
ڪو من سڪٽيءَ ڳوٽيءَ جهڙو.

ڏات وڏي ڪيئن ڏيل آنهيءَ ڪي،
جيڪو ڪُرڙيءَ لوٽيءَ جهڙو.

سُرهو سُرهو ساڻ سڄڻ جو،
ڪُنڌرو ڪُنڌرو ڪوٺيءَ جهڙو.

پاڪ ۽ پوتر پيار اسان جو،
صاف ڪپهه جي پوٺيءَ جهڙو.

”آثم“ شعر، چون تا تنهنجو،
آهي سُرڪ سلوٺيءَ جهڙو.

رحيم بخش ”قمر“

●

ٿيڙيا گلزار، خوشبودار، تي هيڪار يار آيو،
اسان جي باغ اجڙيل ۾ وري جشنِ بهار آيو!

خزان وئي، بهاري تي، گلن، غنچن ۽ گونتن ۾،
نڙيون معصوم اڄ مُڪڙيون، عيان اکڙين جو نار آيو!

مٺي ڪوئل ڪري ڪُوڪُو، چڙين، چهن جي چهه چهه ٿي،
پدڻ ۾ راڳ بلبل جو، عجب ليل و نهار آيو.

ڏين فردوس جون حورون مبارڪباد ٿيون مون کي،
ڪري احسان ۽ ٿورا بلاشڪ بيشمار آيو!

خدا جو شڪر اڄ محبوب منهنجي آ اڱڻ آيو،
ڏسي آغوش ۾ دلبر، ”قمر“، دل کي قرار آيو.

”جليل“ سروري

●

ٿو سيکي ريت هي وري کهڙي،
هي ستائڻ، هي خودسري کهڙي!

ڇا ڏنو تو، سواءِ محنت جي؟ اي خدا! بنده پروري کهڙي!
ڏوهه جي ٿا ڪريون ته مالڪ جا، شيخ صاحب جي وئي پري کهڙي!
دل ۾ پيدا ڪري نه سوز گداز، سا وري چٽبي شاعري کهڙي!

کرڻو انڪار آ تہ صاف ڪجي، اي پرين، هي وري وري ڪھڙي!
غير پنھنجا ۽ پنھنجا غير ٿيا، دلربا، تنھنجي دلبري ڪھڙي!
مون چيو ڏي خبر، چيائين بس: تو پڇين يار سروري ڪھڙي!
درد سان آنس، پيار فرقت سان، دل "جليل" آهي تي چري ڪھڙي!

"خادم" سروري

●

دل جو خزانو يار لٽائي تہ ڪو ڏسي،
پنھنجي اکين جي ننڊ ڦٽائي تہ ڪو ڏسي.

هر ڪوئي هار تو هٽي عشاق تي مگر،
لائي تو عشق سڪو، نڀائي تہ ڪو ڏسي!

ڏاڍي ڏکي تي گذري، ڏکن ۾ ڏکن جي رات،
سورن ڏکن جي رات وھائي تہ ڪو ڏسي.

حسن ۾ ڪمي نہ آهي، مگر پاڻ ۾ ڪمي،
سھڻي سڄڻ کي يار ستائي تہ ڪو ڏسي.

جنھن ڏي ڪري نگاھہ سو گھايل ٿيو پوي،
تير نظر کان پاڻ بچائي تہ ڪو ڏسي.

ڪڏھين بہ ڪس انھيءَ کي لڳي ڪين تي اي دوست،
قربن ۾ پنھنجو ڪنڌ ڪپائي تہ ڪو ڏسي.

هجر و فراق، اشڪ روان، خامشي ۽ ياس،
هيئن شمع والگي جان جلائي تہ ڪو ڏسي.

هن جو قدر ضرور ڪندو، چو نہ هو ڪندو،
پنھنجي اکين مان اشڪ وھائي تہ ڪو ڏسي!

هڪڙي نگاھہ تو ڪري، لک ٿيون دليون جيئن،
اکين ۾ اک پرينءَ سان اڙائي تہ ڪو ڏسي!

منزل قدم قدم کي چمي، سو ڪري سلام،
"خادم" تي، خاص وک کي وڌائي تہ ڪو ڏسي!

ايس . "تصوّر"

●

هن دل جي هٿان انسان جڏهن مجبور ٿئي ٿو پيش پوئي،
۽ ٺهري ڪنڊين ڪجلين اکيان مقهور ٿئي ٿو پيش پوي!

دل ماس جو ٽڪرو، رَت جو ڏ ُپو، جذبا ٻه منجهس، جو ڪا ٻه سهي،
هر زخم اهو زائد ٿي جڏهن ناسور ٿئي ٿو پيش پوي!

ڪي پلجي ويل، ڪي وسري ويل، ماضيءَ جي محبت جون ڳالهيون،
گهيري ٿي اچي من گهائل جو معذور ٿئي ٿو پيش پوي.

تو پنهنجي وفا جي لڄ رکندي، بدناميون منهنجي سَر مڙهيون،
مون جيئن محبتّ ۾ ڏوهي، مشهور ٿئي ٿو پيش پوي.

مون پنهنجو سمجهي ڇا سوچيو، تو ڇا سمجهيو، مون ڇا سمجهيو،
تصوير "تصورّ" ۾ پٽڪڻ، دستور ٿئي ٿو پيش پوي!

عبدالرحمان "نقاش"

●

مثل سيماب بيقرار آهيان،
مظهر سوز انتظار آهيان!

ڪين آهي بقا، رڪان ٿو طلب، جن ته ڳوڙهن جي هڪ قطار آهيان.
تار تار آهه دامن هستي، موت جو باغ پُر بهار آهيان.
لڱون لڳائي آ بيوفا سان مون، بخدا، پَر وفا شعار آهيان.
مان هجان جي نه، توکي چائي ڪير، حسن تنهنجي جو اشتهار آهيان.
دم ٽٽي ويو اٿم پڪاريندي، تنهنجي غفلت جو يادگار آهيان.

ڇوڏ سان عيب ڪنهن جا اي "نقاش"،
پنهنجي عملن تي اشڪبار آهيان.

غلام حسين رنگريز

●

بادل پرچي نيٺ وريا،   تون او ساجن هاڻ هليا!
تنها تنها ساز ڪٺي،   راتين سان مون سور سليا.
جيئن جيئن ٽڏڙي هير هلي،   تيئن تيئن من ۾ مچ مچيا.
آپ تي تارا، آب هيٺي،   جل جل جاني ديپ جليا.
تنهنجي ڪارڻ تنهنجي لاءِ،   ڏيڙو ڦولن جيئن ٽڙيا.
نازڪ منهنجا سپنا سائين،   مون جي پوئين پهر آئيا.
ٿر جيئن تو لئہ آءٌ آجيو،   آڳم ڪر او يار هليا.

"مقبول" صديقي

●

ڪي ڪي مٺڙا ماڻهو، مَن ڪي جي منظور ٿين ٿا،
نظرن کان جي دُور ٿين ٿا، دل ۾ اندر مستور ٿين ٿا!

مون کي ڏنو تو، بازي جيتيم، مشڪيو تو، چڻ مٺي پيتم:
اي مٺڙا! ڪي تنهنجي تبسم جا لمحا مخمور ٿين ٿا!
تارو تارو آگ وَسائي، عرش فرش کي تو لرزائي،
جڏهين ڪنهن مظلوم جي دل جا داغ وڏي ناسور ٿين ٿا!
هي چهرا، جيئن فصلِ بهاران ۾ گُل مَهڪي هوش اڏائن،
پنهنجي حُسن تي ڪيڏو نازان، ڪيڏو هي مغرور ٿين ٿا!
جاڳو هاڻي ميخوارو، نہ تہ ميخاني جو خير نہ آهي،
شيشا اڳ ۾ خالي پيا هن، جام بہ هاڻي چُور ٿين ٿا!

محمد حسن "بيوس" بازيد پوري

●

آ، سنا، تون پيار هڪ پيالو،
دل کي ڏيندو قرار هڪ پيالو!

ساهہ، سِرُ، ساجنا! ڪيان صدقي،   تون فقط ڪر نثار هڪ پيالو!
جان مَن، جام پر، جڏي جيارج،   خوب ڏيندو خمار هڪ پيالو!
خير ڏي، سِرَ سندو سڄڻ سائين،   تو گهُري هي پينار هڪ پيالو!
هاءِ! هي حال ڏس، خزان منهنجا،   تن کي ڏيندو بهار هڪ پيالو!
دم لبن تي ڏسي، پرين پيارج،   قرب سان قربدار هڪ پيالو!
فرقتِ يار آ ڪيو "بيوس"،   پيار مان تنهن کي پيار هڪ پيالو!

"ساجد" لعلپوري

●

نہ ڪوئي ڪاروان گهرجي، نہ ڪوئي همسفر گهرجي،
صرف ذوقِ نظر کي تي صنم جي رهگذر گهرجي!

سيئي وهم و گمان تون پيا دماغ و دل تان واري ڇڏ،
رڳو هڪ مير جو توکي لکڻ دل تي اکر گهرجي.

رقيبِ روسيہ جو گهر زمينِ دوزُ ٿئي جنهن سان،
ڪرڻ پيدا ڪو توکي آه ۾ اهڙو اثر گهرجي.

ضروري آ جتي هلڻو، اتي منزل ڪنن آهي،
انهي راهہِ خطر جي واسطي زادِ سفر گهرجي.

نہ ٻئي ڪنهن جي سهاري جي ضرورت آهہ ڪا مون کي،
فقط هڪ دلربا جو سايہء ديوار و در گهرجي.

ڪڏهن جو ڪم اچي وقتِ مصيبت ۾ ڪٿي ڪنهن کي،
انهيء جو دوستو! احسان کڻڻ عمر ڀر گهرجي.

لٽايو مال و زر جي تو محبّت ۾ تہ ڇا تي پيو،
ڏيڻ راهِ وفا ۾ خونِ دل، خونِ جگر گهرجي!

سيئي ورد و وظائف سمجهہ پيا بيڪار اي "ساجد"،
ڪرڻ وردِ زبان اسمِ صنم شام و سحر گهرجي!

"بشير" سيتائي

●

سوزِ الفت، مهيب تنهائي،
تنهنجي فرقت بنايو سودائي!

رات ڀي قول ڪين پاڙيو تو،
آ ڪئي تو بہ ڏاڍ ـ سُڙسائي!

تو سوا ٻئي جي جستجو ناهي،
تنهنجو آهيان اصل کان شيدائي!

چور کي ٻڻ نہ آهہ هستي ڪا،
خوب دلڙي تو منهنجي چورائي!

راز دل جو ٻڌائجي ڪنهن کي،
ناهہ همدرد حال جو پائي!

ڦٽ بہ ناسور ٿي ويا دل جا،
دل کي راحت نہ آ رهي ڪائي!

ياس، حرمانُ، سوز ۽ گهٽي،
هي مصيبت رهي آ هرجائي!

دردِ دل جو علاج ڪهڙو آهہ،
چوُ خدا کي، "بشير" سيتائي!

"شاد" عباسي

●

ڪندا عشق جي جن سان آهيون اگهاڙي،
اُلهن سان نيائيندا آهيون پڇاڙي!

ڏسڻ کان مهانگا، اوهان ٿي ٿيو ٿا،
مگر سان تہ پيارا پڇان ٿو ڏهاڙي!

ويئي ڪجهہ آ گذري ۽ ڪجهہ گذري ويندي،
کيني ڪين پنهنجي ڪنداسون پڇاڙي.

گهٽ جي هٿن سان تہ ڪچندو چير آهہ،
نہ هڪڙي ٿي هٿ جي ڪا لڳندي آ تاڙي!

نہ پنهنجا مَنهڙا ڇڏينداسون ڊاهہ
پرائي ڏسي ڪائي محلات ماڙي!

ڪيون "شاد" سان تو سوين يار ڳالهيون،
مگر حيف، هڪڙي بہ تو ڪين پاڙي!

"مدهوش" جو هائي

●

ابن آدم کي جهان ۾ ڪا مسرت نه ملي،
جي ملي آهي ته ثابت ۽ سلامت نه ملي.

جيستائين ڪ آهي ڪنهن کي مصيبت نه ملي،
تيستائين آ ڪڏهن عشق جي لذت نه ملي:

منهنجي هن پاڪ محبت جو خدا خير ڪري،
ڪهڙي پرواهه زماني ۾ جي عزت نه ملي.

مون چيو "پر ۾ رهان يا ته سندء در تي رهان"،
پر صنم کان ته اجا ڪا به اجازت نه ملي:

بدنصيبي ته ڏسو، هيڏي حياتي ۾ مون کي،
ڪا گهڙي پل به ڪڏهن عيش جي فرصت نه ملي.

راهه الفت ۾ اي ناصح! چو رڪاوٽ ٿو وجهين،
توکي شايد ته ڪڏهن عشق ۾ راحت نه ملي.

دوستو، نفس پرستن کي آ چا چا نه مليو،
زر ملي، زور مليو؛ درد جي دولت نه ملي!

آهه "مدهوش" انهيء ڪاڻ فقط موت پلو،
جنهن کي محبوب کان خيرات محبت نه ملي.

پير محمد "پيامي"

●

ٿي تجلي ريز منهنجا ماهرو، ڇڏ اجتناب،
ڪين ڪر اي مه لقا، هيڏو حجاب اندر حجاب.

ڇو ستائين ٿو اي چرخ ڪج ادا ۽ ڪج نهاد،
اي زمانا، انقلابن تي سٺا مون انقلاب!

ليل غم، اختر شماريء ۾ سڄڻ گذري وڃي!
تنهنجي اوسيڙي ۾ اي مهرو آيارم آفتاب.

گلبدن، گلرو، زماني ۾ اگر آهن گھڻا،
شڪرلله، سون سندو آهي ٿيو احسن انتخاب.

دل ڏئي، ان جي اجوري جي توقع ڪين رک،
ٿو ٿئي کوڙو ورين، يارن جو يارن سان حساب.

سان محبت ۾ فقط ناڪاميون ڏسندو رهيس،
منهنجي ناڪامي سبب آهين ٿيو تون ڪامياب.

مان جفا تي ٿو وفا ڪريان ته سا منهنجي خطا،
تون جفا کي ٿو عطا سمجهين، ته ٿو تولڻ ثواب!

نهنجو نالو صفحهء دل تي ڪيو سون نقش آهه،
ورق واندو ناهه، ڏس کولي ڪٿي دل جو ڪتاب.

اي حسينان جهان جا شاهه، جڳ مجنون سڏيو!
عشق تنهنجي ۾ "پياسيء" کي مليو عمدو خطاب.

ولي محمد "وفا"

●

حسرتن سان نياڻو ٿيندو،
وقت ائين ٿي گذارڻو پوندو.

ڪنهن کي ويجهو ويهارڻو آهي،
وقت کي اڄ ٻيهارڻو پوندو.

اڳ نه معلوم هو، پري پيڪر،
توکي پائي به هارڻو پوندو.

دل ۾ ڪڏهين رهيا جي دل وانگي،
هاڻي تن کي نهارڻو پوندو.

هار سينگار تا ڪيو ڏاڍا،
سر به ڪنهن کي سنوارڻو پوندو.

جنهن ڪان وڇڙي سکون نه پاتوسين،
هاء تنهن کي وسارڻو پوندو.

ڪنهن تي چاتو "وفا" کو ائين ٿيندو،
پاڻ کي پاڻ مارڻو پوندو.

"غازي" ٽڪرائي

●

زندگيءَ جي ساز تي هو گيت ڪي ڳائي ويا،
رات هو منهنجي اڱڻ تي چنڊ چمڪائي ويا!

حسن جي سرڪار جنهن دم تي نهاريو ناز مان،
تير نظرن جا چٽي چڻ ڳهور سان گهائي ويا!

روح منهنجي ۾ رهي، جن روح سان ڪيئي رهاڻ،
ڳالهڙيون سي ڳجهڙيون ڳل لائي ڳالهائي ويا!

وصل جا ساغر پِري، جن تي پياريا پيار مان،
خون جي هر ذره ۾ چڻ جوت جاڳائي ويا!

هوڏ هن ڪي حسن تي ۽ مون ڪي پنهنجي عشق تي،
منهنجي ٻانهن ۾ اچڻ کان پوءِ شرمائي ويا!

بيرخيءَ جو موت ڪيو شڪوو شڪايت پيار سان،
ڪوڙ سان وينس رُسي، هُو نيٺ پرچائي ويا!

جي ڪري مون لاءِ روشن ويا زمين ۽ آسمان،
شام ٿيندي ٿي اسان جا جام جهرڪائي ويا!

دل جي تارن کي اچي ڇيڙي وڄايو جن رباب،
ٻول ڪي ڇپڙن سان ٻولي، قول ورڪائي ويا!

"نظير" ٽڪرائي

●

منهنجو دلربا، سر رهگذار، اچي ته ڇا نه اچي ته ڇا،
ٿي قدم قدم تي گناهگار، اچي ته ڇا نه اچي ته ڇا!

نه وفا جفا جي ڪا آرزو، نه ڪا آبرو جي ڪا جستجو،
ڪو ستم ڪرڻ لءِ هزار بار، اچي ته ڇا نه اچي ته ڇا!

نه قرار دل کي سڪون آ، نه سڪون دل کي قرار آ،
منهنجي دل کي هاڻي ڪو اعتبار، اچي ته ڇا نه اچي ته ڇا!

نہ فراق راهہ وصال ٿيو، نہ وصال راهہ وصال ٿيو،
هي گهڙيءَ جو انتظار، اچي تہ چا نہ اچي چا!

هي جي تاب حُسن جون هستيون، هي جي شوخيون، هي جي مستيون،
سي ڏسي کو صورتِ جان نثار، اچي تہ چا نہ اچي تہ چا!

نہ صنم صنم کي خدا چوان، نہ صنم خدا کان جدا چوان،
جي صنم خدا کان ٿي ڌار ڌار، اچي تہ چا نہ اچي تہ چا!

تون اچا تہ جام تي جام ڏي، کي سلام ڏي، کي پيام ڏي،
پنو جي چشم مستي ۾ گر خمار، اچي تہ چا نہ اچي تہ چا!

مان امير آهيان ٿيو بي ڪُلَهہ، مان فقير آهيان بي وطن،
اسان مفلسن تي اوهان کي پيار، اچي تہ چا نہ اچي چا!

نہ خودي شرابِ خيال ۾، نہ جلال ۾ نہ جمال ۾،
جي ڪمال حُسن ٿئي سازگار، اچي تہ چا نہ اچي تہ چا!

نہ "نظير"، آس نصيب ۾، نہ رقيب ۾، نہ قريب ۾،
ڪٿي موت بعد قبر تي يار، اچي تہ چا نہ اچي تہ چا!

"رياض" ٽکڙائي

●

دلڙي هڪڙي، درد هزار،
ڪو بہ نہ آهي ڪنهن جو يار!

نينهن جا ناتا سڙني ٽوڙيا، ڪنهن نہ رکيا دل جا وهنوار!
ڏير ڏنگايون ڏاڍ ڪري ويا، کهڙا پڇين ٿو تن جا پار!
ڏڪڙن جو هيءُ هر هلي ٿو، لُڙڪ وهن ٿا زارو زار!
دردونديءَ جو ناهي چارو، مهنگا تي ويا پريتم پيار!

پيار مهانگو، پريت مهانگي،
مهنگو "رياض" سچو سنسار!

"دادن" پنو

●

گوش دلبر تائين پهتو، منهنجو هي فرياد نيٺ!
دلربا دل سان ڪيو، هن دل دُکيءَ جو داد نيٺ!

دوستو! دل جو چمن، ويو هو صفا ويران ٿي،
محب سونٽي سو ڪيو، آخر اچي آباد نيٺ!

غم الم جي سخت گهيري، هو گهٽو غمگين ڪيو،
آن منجهان منٺار مون کي، اچ ڪيو آزاد نيٺ!

هت حڪيمن کي نہ آئي، درد منهنجي جي دوا،
پاڻ پرين ٿي ڪيو، نسخو اهو ايجاد نيٺ!

ڪئي ڦتنائن ڪاڻ ڪوشش، دشمن دل جان سان،
ڪين آکڙيو دل اندر تان عشق جو بنياد نيٺ!

سي رٺون منهنجي رقيبن جون ملي ويون خاڪ ۾،
گلبدن کان گڏ رهڻ جو آهہ ٿيو ارشاد نيٺ!

دائما "دادن" ٿيو، ممنون آ محبوب جو،
جنهن اگهڻ تي واگهہ واري، شوق سان ڪيو شاد نيٺ!

"مومن" مليرائي

●

عشق ٿي آهي جو عاقل کي چڏي جاهل ڪري،
مشڪلاتون زندگيءَ تي ڪيتريون نازل ڪري.

دلربا مون کي بہ اچ وچ پيار جي قابل ڪري،
آرزو آهي اها جنهن لئہ ٿي دَکِ دَکِ دل ڪري؛

تنهنجي مئخاني جي در تي آهيان پنڪي رهيو،
ساقيا! محفل ۾ اچ سون کي بہ چڏ شامل ڪري.

حال چيا رندن جو ٿيندو، بزم ۾ توکان سواءِ
وچ نہ ساقي تون سُچي رنگينيءَ محفل کري.

آ چڏي رنگ، حنا جو شوق هن بلڪل ڏنو،
خون، عاشق سان ٿو هٿ ڳاڙها سدا قاتل کري.

خير ڏي پنهنجي هٿن سان، عاشق، لاچار کي،
التجا ٿو تنهنجي در تي وقت کان سائل کري.

چاڻ ٿيو پورو سفر، تون دِج نہ ڪنهن کان راهرو،
منزل، مقصود تي آياسين طئہ منزل کري.

سنگدل کي دل ڏئي، سستو اهو سودو کري،
تو بہ اي "مومن" حياتي آ چڏي زائل کري.

قطعا

”استاد“ بخاري

(۱)

ڇ جي ڪو حق وٺندو ۽ ٻئي جيڪو حال بدليندو،
ته ان ۾ ملڪ ۽ ماحول جو ڪو ڏوهه پِيِي ناهي؛
ڪڏهن سج آيو آ سنبري، جو ان کي رات موٽايو،
هُو پنهنجي وقت تي ايندو ته ان ۾ رات جو ڇاهي!

(۲)

هزارن منزلن کان پوءِ ايندي منزلِ مقصد،
اسان جو ڪاروانِ شوق ڪاهيندو وڃي جيڏي؛
هزارين زندگيون گهرجن ٽيون هڪڙي هڪڙي منزل لئه،
اسين هڪ زندگي وارا مسافرڙا وڃون ڪيڏي!

(۳)

ڪڏهن ٿا ظلم جي اونده، جهان مان شعر جي ڇڄ سان،
اسان کي دل جو دل ۾ عقل ٿي خود ڏاهري چوندو؛
خرد جي وَٽِ، پٽڌيءَ جو تيل، الفت جو ڏِيو ناهي،
عمل جي تيلڙي ٻاريو، ته جهٽ پٽ نُور ٿي پوندو!

(۴)

اڇا، ڪارا، برهمڻ، ڀيل، هيي ۽ هُو، الڳ ليڪن،
اکين توڙي ڇپن تن جي ۾ ساڳيون قدرتون آهن؛
جي روئن ٿا ته هڪ هڪ لڙڪ ۾ ٽي-ٽي جهنم ٽَن،
جي مُرڪن ٿا ته هرهڪ مُرڪ ۾ ڏهه جنتون آهن!

(٥)

ستارن جي چمڪ جنهن جي جگر کي ڪين گرمائي،
آها بي حس نيلي آسمان جهڙي ڇپٽ نہ آهيان مان؛
گلن جو رنگ و بو جنهن جي نظر ۾ خون نہ ترڇائي،
آها ڪنهن باغ ۾ ٻيٺل سرن جي پيٽ نہ آهيان مان!

(٦)

نہ سمجهايو اسان کي فلسفو سائين، خوشيءَ غم جو،
کِلڻ آيو تہ کلنداسين، رُئڻ آيو تہ رُئنداسين؛
نہ ڊيڄاريو، حيات و موت جي ڇيڙي مسئلن کي،
حياتي آ تہ جيئنداسين، جي موت آيو تہ مرنداسين!

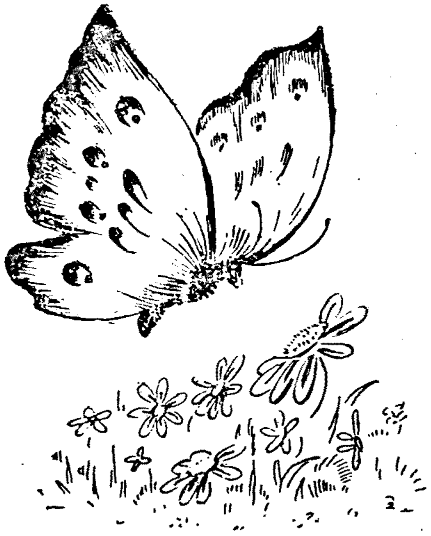

رباعيون

پير سليم جان سرهندي

(١)

هي عشق جي واردات، ڪنهن کي معلوم،
هيءَ راز سندي بات، ڪنهن کي معلوم؛
پروانو تہ هڪ پل ۾ ڏئي جان ڇٽو،
ڪيئن شمع تي گذري رات، ڪنهن کي معلوم!

(٢)

مکڙيون کليون، ڏس آئي بهار، اي ساقي!
رلدن کي ڀري جام، پيار، اي ساقي!
مون کي نہ بهار گهرجي، نہ مکڙيون، نہ شراب،
مون ڏي تون رکو مرڪي نهار، اي ساقي!

(٣)

يارن جي روش کان گهڻو بدظن آهين،
دشمن جي هٿان ملول، منهنجا من آهين؛
ڪو تنهنجو سڄڻ آهہ نہ دشمن جڳ ۾،
تون پاڻ پنهنجو دوست ۽ دشمن آهين!

(٤)

غرقاب غمن ۾ سڄي دنيا آهي،
ڪٿيءَ کان ڪو آزاد نہ اصلا آهي؛
ڪر ترڪ تمنا تہ ڇٽين ڪٿيءَ کان،
ڪٿين جو سبب، تنهنجي تمنا آهي!

(٥)

العام چون ٿا، وڏي دولت آهي،
اعزاز وڏو جڳ ۾ حڪومت آهي؛
جي سچ پڇين، آهن ٻئي جنجال وڏا،
نعمت وڏي اي دوست، قناعت آهي!

حافظ "احسن" چنا

(١)

طاعت ۾ ريا، فريب شيطاني آهي، بيفائده شغل سبح گرداني آهي،
نادان نه ٿي تون، پر ٿي دانا، زاهد، دائن جو ڳڻ تنهنجي هيءَ نادالي آهه.

(٢)

ڪر زندگيءَ ۾ عشق جي دولت حاصل، ڇڏ غير کي، ڪر حق جي طاعت حاصل،
ري عشق حقيقي جي نه ڪر عمر زيان، بيدرد کي ٿئي ڪين سعادت حاصل.

(٣)

اقبال کي ناهي ڪو زماني ۾ بقا، هڪجهڙو رهي ڪين ٿو اقبال سدا،
اقبال کي تون آبتو ڪري ڏس ته ذرا، صورت ۾ سو 'لابقا'! ٿيو آهه صفا.

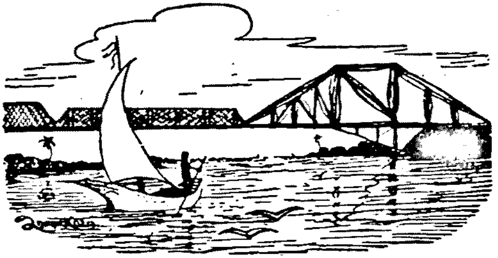

”مون کي ھي ڏسي انتھائي مسرت ٿي آھي تہ پاڪستان رائيٽرس گلڊ جو پھريون ساليانو اجلاس ٣١- جنوري ١٩٦٠ع تي ڍاڪا ۾ ٿي رھيو آھي. اڄوڪي ڏينھن تي، گذريل سال، مون رائيٽرس گلڊ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي ھئي. اڄ مان نھايت دلچسپيءَ سان گلڊ جي ارتقائي منزلن کي ڏسڻ لاءِ چشم براه آھيان. مان نھايت خوش آھيان، ۽ اوھان جي ڪاميابيءَ تي، ڪڏ اديبن ۽ شاعرن جي بھبوديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ ھڪ منظم ۽ صحتمند ادارو قائم ڪيو ويو آھي، ان سلسلي ۾ منھنجي دلي مبارڪ قبول فرمائيندا. مون کي يقين آھي تہ اوھان جھڙا اديب ۽ عالم ھروڀرو ڪنھن مشوري جا محتاج نہ ھوندا، پر جي اوھين مون کي اجازت ڏيو تہ ھوند ھڪ اھم ڳالھ بطور مشوري جي عرض ڪري ڇڏيان. آھا اھا تہ اوھان جو فڪر آزاد آھي، تنھنڪري اوھين پنھنجي تاثرات کي نھايت آزاديءَ سان لکو ۽ پنھنجي ماحول کان آزاد نموني ۾ متاثر ٿي، پنھنجي گرانقدر خيالات کي ظاھر ڪريو: ڪنھن بہ خوف يا ڪنھن مصلحت کي اڳيان آڻي، پنھنجي ذھن کي ملوث ۽ ڪُند نہ ڪريو. مان پنھنجي طرفان اوھان کي يقين ٿو ڏياريان تہ اھو ممڪن آھي تہ ذاتي ۽ انفرادي طور تي منھنجو اوھان سان اختلاف ٿي پوي — حتاڪ احتجاج بہ ڪري سگھان ٿو — پر ان سان گڏوگڏ اھو يقين پڻ ڏياريان ٿو تہ مان اوھان جي حقن جي حفاظت ڪندس، بشرطيڪ اھو وطن عزيز جي مفاد جي خلاف نہ ھوندو.“

— فيلڊ مارشل محمد ايوب خان، صدر پاڪستان.

[پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي پھرئين ساليانی اجلاس،
منعقده ڍاڪا، ٣١- جنوري ١٩٦٠ع لاءِ پيغام.]

٢

١. سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا — سيد حسام الدين راشدي
٢. پراڪرتي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ — محرم خان ايم. اي.

”’ادب‘ جي فني تعريف ڪي اگر تمام ٿورن لفظن ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي، ته پوءِ رڳو ائين چوڻ ئي ڪافي ٿيندو ته ’ادب جو منصب آهي زندگيءَ جي تعمير پسند معيارن ڪي، ازسر نو ڳولڻ ۽ انهن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ.‘

”ڳالهه آهي به بلڪل ائين، ادب ۽ زندگيءَ جي وچ ۾ نهايت مضبوط فني ۽ تنقيدي رشتو قائم ٿيل آهي. هزارن طرفن ۾ منتشر ۽ اڻ سهيڙيل زندگيءَ ۽ ان جي مختلف مسئلن ڪي سهيڙڻ ۽ سمیٽڻ جي سلسلي ۾، متمدّن ۽ مهذّب انسان، ’ادب‘ کان وڌيڪ ڪو به مائر ۽ مفيد ذريعو پيدا نه ڪيو آهي. ’ادب‘ هر دؤر ۾ زندگيءَ جو ترجمان رهندو آيو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو جڏهن اسان ادب جي قدرن جو ذڪر ڪريون ٿا، تڏهن ان مان اسان جي مراد ’زندگي‘ جا قدرئي آهي. ان کان ٻاهر ٻيو ڪو به مفهوم نه ٿو رهي. زندگي به هرلحظي تي نئون موڙ اختيار ٿي ڪري، ايتريقدر جو اڪثر وقتن تي، ان تبديليءَ جو اسان کي احساس ئي نٿو رهي. ان غير محسوس طرح سان، نئين موڙ کي اختيار ڪرڻ ۽ تبديليءَ کي قبول ڪرڻ کي معاشري جي هڪ ’داخلي ڪيفيت‘ ئي چئي سگهجي ٿو. ان جا خد وخال ان وقت ئي نمايان ٿين ٿا، جڏهن تغير جو عمل ڪنهن فيصلہ ڪُن عروج تي پهچي وڃي ٿو. ان وقت ئي اسان کي احساس ٿئي ٿو ته زندگي بدلجي چڪي آهي، ۽ زندگيءَ سان گڏ ان جا قدرَ بہ بدلجي چڪا آهن!“ غ. م. گ.

سيد حسام الدين راشدي

سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا

[جناب پير حسام الدين راشديءَ جي علمي شخصيت ڪنهن به رسمي تعارف جي محتاج ناهي. سندن علمي ۽ تحقيقي سرمايو، بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. سنڌ جي تاريخ تي سندن هر تحرير سَنَد جي حيثيت حاصل ڪري چڪي آهي. برصغير هند - پاڪ جي وڏي محقق ۽ مورخ، علامه سيد سليمان ندوي رح، کين ”قابل فخر مورخ“ سڏيو آهي. سندن فارسي، اردو ۽ سنڌي زبان ۾ تاريخي تاليفات، تصنيفات ۽ محققانه تحريرن کي برصغير جي محققن کان علاوه، مستشرقين به پسند ڪيو آهي. پير صاحب، سنڌ جي تاريخ، ادب ۽ شعري خزاني مان ڪيئي نادر ۽ ڪمياب مخطوطا هٿ ڪري، علمي مقدمن ۽ محققانه تعليقات ۽ مورخانه حواشي سان سينگاري پيش ڪري چڪو آهي؛ جن مان زياده تر سنڌي ادبي بورڊ جي پاران شايع ٿيا آهن. انهن مان ’مڪلي نامه‘، ’تذڪره اميرخاني‘، ’مقالات الشعراء‘، ’تڪمله مقالات الشعراء‘، ’مثنوي چنيسر نامه‘، ’مثنوي مظهر الاثار‘، ’مثنويات و قصائد قانع‘، ’تاريخ مظهر شاهجهاني‘، ’ترخان نامه‘، ’منشور الوصيت‘، ’هشت بهشت‘، ’حديقة الاولياء‘ ’روضة السلاطين‘ سندن شاهڪار سڏي سگهجن ٿا. سندن محققانه ۽ علمي خدمتن جي قدر افزائي ڪندي، کين شهنشاهه ايران رضا شاهه پهلوي ’آريه مهر‘، ”نشان سپاس - درجه اول“ عطا ڪيو آهي، ۽ پاڪستان پاران کين ”ستارهٔ امتياز“ سان نوازيو ويو آهي.

پير صاحب جن ١٩١١ع ۾، ڳوٺ ٻهمڻ، ضلعي لاڙڪاڻي، سنڌ ۾، سنڌ جي مشهور راشدي خاندان ۾ پيدا ٿيا. اوائلي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ سندن تعليم ۽ تربيت جو مدار 'ذاتي مطالعه' تي رهيو آهي. پاڻ سنڌي، اردو، عربي، انگريزي ۽ فارسي زبانون ڄاڻن ٿا. سندن ڪتبخانو، ملڪ جي مشهور علمي ڪتبخانن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. مشرق وسطيٰ ۽ يورپ جي علمي لئبررين مان ڪيترن علمي ۽ تاريخي ڪتابن تان ميڪرو فلمون آنديون اٿن، جي ناياب ۽ محققانه ڪتابن تي مشتمل آهن. اوائلي دور ۾ صحافت سان وابسته رهيا، ۽ ٻنهجي وڏي پائي، محقق، مورخ، سياستدان، اديب جناب پير علي محمد راشدي صاحب سان گڏ، "ستاره سنڌ" (سکر) کي عروج تي پهچايائون. سندن علمي ۽ محققانه زاپطا، مشرق ۽ مغرب جي علمي سرچشمن سان استوار آهن. هن وقت ڪراچيءَ ۾ مقيم آهن ۽ نادر علمي مخطوطن جي ايڊٽ ڪري رهيا آهن. ـــ ادارو]

[سنڌ جي ادبي تاريخ سان تعلق رکندڙ چند منتشر واقعا هن هيٺ ڏجن ٿا، جيڪي نهايت اهم ۽ ضروري آهن، جي اسان جي تاريخ تي نئين روشني وجهن ٿا. اميد اٿم ته تحقيق ڪندڙن لاءِ ڪارائتا ثابت ٿيندا.]

(١) خسرو چرڪس جي وفات ۽ مدفن

جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ ترخان جي امير، ميرزا خسرو بيگ، چرڪس جي نه وفات جي تاريخ معلوم آهي ۽ نه اها سُڌ اٿئون ته ڪٿي دفن ٿيو؟ سنڌ جي تاريخ مان ڪو ڏس پتو ڪونه ٿو پوي. مظهر شاهجهاني(١) ۾ سنڌ جي متعلق مواد ڪٺي ڪرڻ ۾ وس پڄندي راقم ڪوتاهي ڪانه ڪئي آهي، ليڪن انهيءَ ڏس ۾، انهيءَ زماني ۾ ڪٿان سُڌ پئجي ڪانه سگهي. مظهر نامه ۾ سنڌ جي آخري دؤر متعلق هيٺين ٽن روايتن تي اڪتفا ڪئي وئي آهي:

ـــ چون عبدالعلي ترخان و خسرو خان وغيره...
بنظر اشرف اقدس (جهانگير بادشاه) گذشته اند،
حڪم شد که: عبدالعلي (ترخان) و خسرو خان و پسرش،
را محبوس سازند ... خسرو خان در بندي خانه فوت شد ـ(٢)

---

(١) مظهر نامه ١٩٥ـ٢٣٢. (٢) مظهر نامه ٢٠٩ـ ترخان نامه ٩٤.

پي روايت آهي:

'ـــ خسرو باجميع توابع و لواحق ميرزا غازي، بدارالبرکة اجمير بملازمت پادشاه عالم رسيد... ـــ'(۱)

آخري روايت تحفة الکرام جي آهي:

'ـــ و بقولي وي از تته سوي بندر لاهوري شد و از اينجا به ايران شتافة و بقولي همين جا در گذشته ـــ'(۲).

ميرزا غازيءَ جي فوت ٿيڻ (۱۰۲۱ھ) بعد ميرزا خسرو چرڪس، عبدالعلي ترخان کي سنڌ جي تخت تي ويهاريو. جهانگير بادشاهه ميرزا رستم صفويءَ کي ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪري سنڌ ڏانهن اماڻيو، جنهن جي پهچڻ بعد عبدالعلي ترخان ميرزا خسرو چرڪس کي ارغونن ۽ ترخانن جي سموري قبيلي ۽ ڪٽنب سميت گرفتار ڪري مير عبدالرزاق معموري اجمير ڏانهن جهانگير بادشاهه جي سامهون پيش ڪرڻ لاءِ وٺي هليو. بادشاهه جي ڪيتري وقت کان اتي منزل هئي(۳). عبدالرزاق ۲۶- ربيع الاول ۱۰۲۲ھ (جمعرات) جو زوال ۾ آيل قافلي سميت شاهي حضور ۾ حاضر ٿيو. انهيءَ کان پوءِ جيڪي ڪجهه خسرو چرڪس تي وهيو واپريو، ان لاءِ مٿيون روايتون تاريخ جي ڪتابن ۾ ملن ٿيون.

تازو هندستاني دانشمند جناب S.A.I. Tirmizi دهليءَ منجهان Ajmir (۱۹۶۸ع) (Through inscriptions) نالي ڪتاب شايع ڪيو آهي، جنهن جي ذريعي مذڪوره مسئلي جي عقده ڪشائي ٿي آهي.

معلوم ٿئي ٿو ته ميرزا خسرو اجمير ۾ پهچڻ بعد، نظربند يا آزاد رهي، پنهنجي زندگي اتي پوري ڪئي، ۽ وفات بعد دفن پڻ اتي ٿيو. خوشبختيءَ سبب سنڌس قبر اڄ ڏينهن موجود ۽ محفوظ آهي. ترمذي صاحب جو قول آهي ته حضرت خواجه معين الدين اجميريءَ جي مقبري جي ويجهو خواجه نظام الدين محبوب الاهي دهلوي جي حجري سان لڳ ميرزا جو مدفن آهي. قبر پڪي پختي آهي، جنهن تي چئن ڪرن جو تاريخي ڪتبو (سائيز ۵۳×۲½) موجود آهي. نستعليق خط ۾ ڪتبي جا شعر هن ريت آهن:

۱- آن خسرو خان، که دست جودش،
از دل، غم فقر و فاقه ميشست.

۲- از خيطهء سند بود، عمري،
بس گوهر عدل و داد را سفت.

---

(۱) ذخيرة الخوانين خطي ص ۱۶۳. (۲) خطي ص ۶۵. (۳) مڪلي نامه ۲۷۰-۲۷۱.

ميرزا خسرو چركس جي مزار جا كتبا

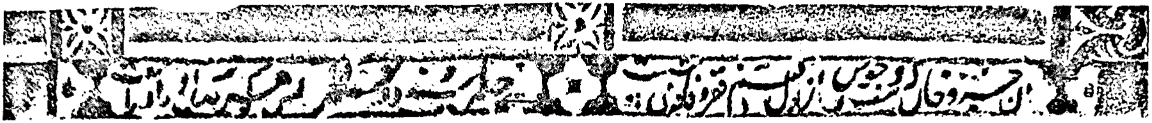

آن خسرو خان كه دست جودش   از دل غم فقر و فاقه مي شست
از خطهٔ سند بود عمري   بس گوهر عدل و داد را سفت

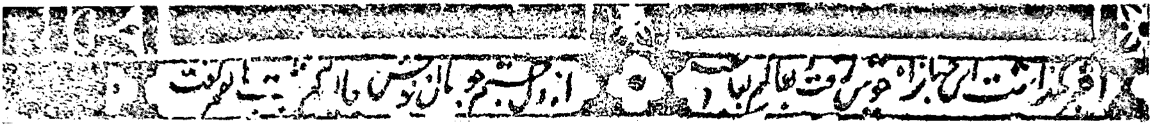

آخر بگذاشت اين جهان را   خود رفت و بعالم بقا خفت
از دل جستم چو سال فوتش   جايش [بـ] بهشت هاتفم گفت

۱۰۲۸ھ

۳- آخر، بگذاشت اين جهان را،
خود رفت، و بعالم بقا خفت.
۴- از دل، جستم چو سال فوتش،
جايش بهشت! هاتفم گفت(۱).

'جايش بهشت' منجهان ۱۰۲۳هه سال نڪري ٿو، ليڪن ترمذي صاحب جيڪا پڙهڻي ڏني آهي، ان ۾ مصرعو وزن ۾ ساقط لڳي ٿو. ڪتبي جي تصوير ڏسڻ سان پڻ ظاهر آهي تہ لفظ 'بهشت' جي اڳيان هڪ لفظ ضايع ٿي ويل آهي. مصرعو وزن جي لحاظ سان هن ريت درست ٿيندو:

جايش بہ بهشت! هاتفم گفت

جنهن مان سال ۱۰۲۸هه نڪري اچي ٿو، بظاهر اهوئي خسرو جي فوت ٿيڻ جو سال آهي. گويا خسرو ۱۰۲۲هه ۾ اجمير پهتو، ست سال ڪن زندهہ رهي ۱۰۲۸هه ۾ فوت ٿيو. انهيءَ سال جهانگير بادشاه ڪشمير جي سفر ۾ هو، ۽ خسرو جو وڏو پٽ ميرزا لطف الله پائي خان — جنهن تي ميرزا غازيءَ کي زهر ڏني مارڻ جو الزام هو — پڻ شاهي رڪاب ۾ هو.

پڙهندڙن جي ملاحظي لاءِ ڪتبي جي تصوير ڏني وڃي ٿي. ميرزا خسرو پنهنجو ۽ پنهنجي خاندان جو مدفن مڪليءَ تي جوڙايو هو، جيڪو هن وقت 'ست چڙهڻي' جي نالي سان معروف آهي، جنهن جي خوبصورتيءَ جي تعريف 'مڪلي نامه' اندر نظم ۽ نثر ۾ ڪئي وئي آهي. پهريون شعر آهي:

رسد اين جا، اگر ارواح قدسي،
شود با زمرهٔ سيار انسي(۲).

ليڪن خدا جو شان آهي، اتي ڪيس مٽيءَ پنوڙو نصيب نہ ٿيو. اهڙيءَ ريت نہ ڄاڻي پڻس پائي خان کي ڪهڙي ملڪ جي زمين پنهنجي پيٽ ۾ جاءِ ڏني؟ سال ۱۰۳۲هه ۾ مغربي خانديش طرف نندبار ۾ خانقاه جوڙائيندي سندس ڏس پوي ٿو(۳).

(۲) ڄام جوڻي جو شعر

سال ۷۶۲هه(۴) ۾ سنڌ جو والي ڄام جوڻو، صلح بعد فيروز تغلق جي سامهون آيو. بقول تاريخ فيروزشاهي: هُن فيروز جي اڳيان پنهنجو هڪ فارسي مصرعو پڙهيو، سراج عفيف جي عبارت هيءَ آهي:

(۱) ص ۳۴ تصوير مقابل ص۳۳ شماره VIII. (۲) متن مڪلي نامه ص ۳۰. (۳) مڪلي نامه ص ۲۳۰.
(۴) مڪلي نامه ص ۱۰۴.

— چون جام بہ آرزوي تمام پايبوس شهريار عظام-کرد، شهنشاهہ بر سمند عزت سوار بود، درمقام مسرت جولانگري مي نمود. دست مبارک خود برپشت جام فرود آورد و کلام بلينت تمام بر آورد.

جام، زبان بعجز کشاد و آنچہ بي فرماني کرده بود يک يک بدرگاهہ عالم پناه باز نمود. دراين محل جام اين مصرعہ خود خواند، و آن اينست:

شاهہ بخشنده توئي، بنده شرمنده منم!(۱)

'فيروز شاهي' جي انهيءَ لکت جي آڌار تي سڀ ڪان پهريون ڊاڪٽر سدارنگاڻي پنهنجي قيمتي ڪتاب Persian Poets of Sind جي صفحي ١٠ تي، اهو مصرعو ڏئي جام کي سنڌ جي قديم ترين فارسي گو شاعرن ۾ شمار ڪيو آهي. جيئن ته فيروزشاهيءَ جا الفاظ آهن - اين مصرع خود- ان صورت ۾ ائين ئي سمجهڻ مناسب بہ هو. سدارنگاڻي بعد راقم ساڳو اطلاع 'مڪلي نامہ' ۾ (ص ١٠٦) درج ڪيو، ۽ پوءِ ايران شناس جي تهران واري ڪانگريس ۾ پڙهيل پنهنجي مقاله -'سنڌ ۽ ايران جا تعلقات'- ۾ پڻ انهيءَ روايت جو اعادو ڪيو.

تازو ديوان امير حسن سجزي پڙهندي ظاهر ٿيو تہ اهو مصرعو درحقيقت امير مذڪور (٦٠٣-٧٣٨هہ) جي هڪ غزل جو آهي. سراج عفيف جام جوڻي سان فيروز تغلق جي سلح ڪرڻ واري واقعي کي 'فتح' جي غلط رنگ سان پيش ڪندي، حسن سجزيءَ جو مصرعو، صورت حال کي تقويت ڏيڻ خاطر ۽ مناسبت جي لحاظ سان، جام سان منسوب ڪري ڇڏيو آهي. سجو غزل هن ريت آهي:

بساز مين آيم و سر در قدمت ميفگنم	"مير بخشندهٔ توئي! بنده شرمنده منم"
رفتني رفت، ببخشاي کہ باز آمده ام	گر تو دستم ندهي! دست بپاي کہ زنم
بسوي رحمت، زغبار قدمت مي يا بم	رخت اميد بہ کتف، کرمت مي فگنم
خويشتن را بسر کوي تو، افگندم باز	زانکہ تا بي تو همين باشم بي خويشتنم
دوستي در تو، مايه ايمان منست	ميکشدهم، بسر کوي تو حب" وطنم
هيچ انده نبود، در دل گورم، والله!	تا ز انده و تو پيوند بود بر کفنم
چه شد آخر؟ کہ خداوندي خود کم کردي	جان من! من نہ همان بنده مسکين حسنم(۲)

عفيف واقعي کي جيڪو رنگ ڏنو آهي، تنهن تي سڄو غزل نهڪي اچي ٿو، پاڻجي تو تہ ڪيس هڪ ئي مصرعو ياد رهيو، ورنہ پورو غزل لکڻ کپندو هئس.

---

(۱) فيروز شاهي ٢٤٦- انهيءَ واقعي جو تفصيل مڪلي نامہ جي حاشين ۾ ڏسڻ گهرجي.

(۲) ديوان ص ٢٥٦ مطبوعہ حيدرآباد دکن ١٣٥٢هہ.

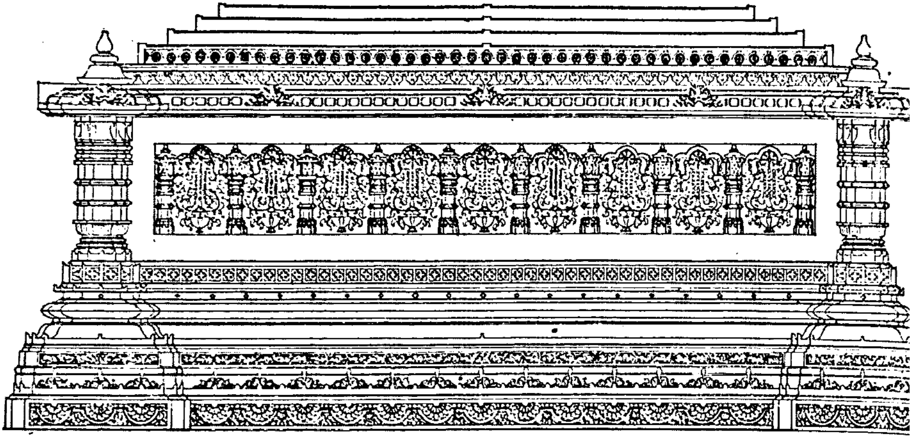

مزار مغلي بيبي

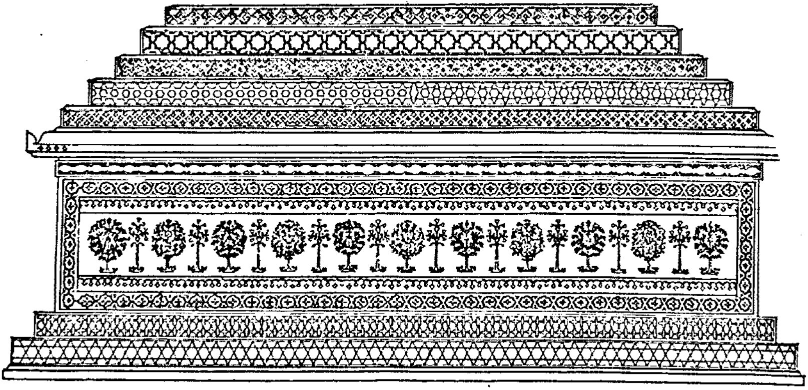

مزار مرڪي بيبي

(٣) سنڌ جون ٻه شهزاديون

بيبي مغلي ۽ بيبي مرڪي سنڌ جي سمي بادشاهه ڄام جوڻي ثانيءَ (تغلق شاهه) جون نياڻيون هيون(١) ڄام خانداني خلفشار سبب ٻنهي نياڻين جي سڱابندي گجرات ۾ ڪري ڇڏي، جيئن وقت سر گجراتي سلطانن جي همدردي ۽ امداد سانس رهي.

بيبي مغليءَ جو نڪاح سلطان محمد واليءَ گجرات (٨٤٦-٨٥٥هه) سان ٿيو ۽ بيبي مرڪي حضرت قطب عالم (٧٩٠-٨٥٨هه) جي فرزند حضرت شاهه عالم (٨١٧-٨٨٠هه) جي عقد ۾ ڏني وئي. اهي نڪاح سال ٨٤٧-٤٨هه ڌاري ٿيا. بيبي مغليءَ مان سال ٨٤٩هه ۾ فتح خان پيدا ٿيو، جيڪو اڳتي هلي گجرات جو ناميارو بادشاهه ٿيو، ۽ تاريخ ۾ سلطان محمود بيگڙي (از ١٧- رجب ٨٦٣هه تا ٩١٧هه) جي سدا حيات نالي سان مشهور آهي. بيبي مرڪيءَ کي ٽي اولاد ٿيا. ١- بيبي امان ٢- بيبي وچين ۽ ٣- بيگ محمد عرف سيد ٻيڪڻ، جيڪو پنهنجي والد صاحب ۽ ڏاڏي جيان برگزيدو شخص ٿيو.

سلطان محمد واليءَ گجرات ٢- محرم ٨٥٥هه جو انتقال ڪيو، ۽ بيبي مغلي خانداني فساد سبب پنهنجي پٽ سميت نڪري اچي پنهنجي ڀيڻويءَ حضرت شاهه عالم جي پناهه ۾ رهي. بيبي مرڪي ٨٥٧-٥٨هه ڌاري انتقال ڪيو، ۽ وقت جي ضرورت سبب شاهه عالم بيبي مغلي کي پنهنجي عقد ۾ آندو.

اهي ٻئي شهزاديون وفات بعد احمدآباد جي لڳ پنهنجي والد ڄام جوڻي جي مقبري ۾ دفن ٿيون. اهو مقبرو پراڻيءَ اساول ۾ سابرمتي نديءَ جي ڪناري تي قطب پور جي قريب آهي. ٻنهي شهزادين جون قبرون اڃا تائين موجود آهن. بيبي مغليءَ جي قبر سفيد سنگ مرمر جي آهي ۽ بيبي مرڪيءَ جو مرقد سياهه سنگ مرمر جو آهي. ٻنهي تي چٽساليءَ جو لاجواب ڪم ٿيل آهي. ٻنهي قبرن جو فوٽو هتي ڏنو وڃي ٿو.(٢)

(٤) شاهه حسن ارغون جي تاريخ وفات

تازو راقم 'روضة السلاطين' (سنڌي ادبي بورڊ) شايع ڪري چڪو آهي. شاهه حسن ارغون جي وفات جو قطع تاريخ ان ۾ شايع ڪرڻ کان رهجي ويو آهي. اهو قطعو انهيءَ دؤر جي مشهور شاعر قاسم ڪاهيءَ جي تصنيف آهي. محفوظ رکڻ خاطر هيٺ ڏنو وڃي ٿو:

---

(١) ڏسو مفصل احوال مڪلي نامه- ص ١١٩ تا ١٢٦ ۽ شجرو (ب) سمن سلطانن جو.

(٢) اهي فوٽا، ڪتاب The Design Development of Indian Architecture By C. Batley مان ورتا ويا آهن ڏسو ڪتاب مذڪور صفحو VIII ۽ پليٽ ٢٢

چون شاه حسن پادشهِ ارغوني،
زين بحر برآمد چو، در مکنوني،
تاريخ وفاتش ز خرد جستم، گفت:
دردا کہ، برون رفت شهِ ارغوني!

ارغونيءَ (۱۲۶۷) منجهان شه (۳۰۵) جا عدد ڪڍبا تہ حاصل ۹۶۲ھ ٿيندو، جيڪو شاهہ حسن جي وفات جو سال آهي(۱).

(۵) مير حسين علي خان ٽالپور ۽ خادم بردواني

منشي محمدي 'خادم' تخلص، بردوان جو رهاڪو، فارسيءَ جو شاعر ۽ پنهنجي دؤر جو مشهور خطاط هو. سندس فارسي ديوان ۱۳۰۲ھ (۸۴-۱۸۸۵ع) ۾ مطبع قادريه ڪلڪتي مان شايع ٿيو آهي(۲)، جنهن ۾ سرڪار دولت مدار مير حسين علي خان 'حسين' بن سرڪار مير نورمحمد خان بن سرڪار مير مراد علي خان ٽالپور جي مدح ۾ 'خادم' جا ڇهہ قصيدا موجود آهن.

سرڪار مير حسين علي خان پاڻ بہ خوش ذوق شاعر ۽ مصنف هو. فارسيءَ ۽ اردوءَ ۾ سندس ديوان يادگار آهن. آزاد سنڌ جي بادشاهت جڏهن انگريزن جي هٿان ختم ٿي، تڏهن سرڪار مير حسين علي خان بہ ٻين شاهي قيدين سان گڏ ڪلڪتي وڃي باندي ٿيو. پاڻ ۲۶- ربيع الاول ۱۲۹۵ھ (۱۸۷۸ع) ۾ جهان ڇڏيائين ۽ حيدرآباد ۾ سرڪار مير ڪرم علي خان جي پهلوءَ ۾ دفن ٿيو.

'خادم' بردوانيءَ جا قصيدا جنهن صورت ۾ ٽالپورن جي ادبي تاريخ جو حصو آهن، تنهنڪري هن هيٺ ڏجن ٿا، جيئن سنڌ تي لکندڙن کي ضرورت وقت ڪم اچي سگهن.

(۱)

کسيکه طالع او سعد و کامران آمد
بہ بزم همچو تو، شهزادهٔ جهان آمد

من اين زمان کہ، زمين بوس درگهت گشتم
کلاه گوشه بختم بر آسمان آمد(۲)

خدا يگانا! بمدحت کنم چه انشاي
که طبعِ مدحِ گيرم، قاصر از بيان آمد

---

(۱) مواد التواريخ ص ۲۸۱ (۲) خادم جو مفصل احوال ڏسو منهنجي ڪتاب "دودِ چراغ محفل"- ۾
(۱) کلاه گوشه دهقان بہ آفتاب رسيد- کامران ميرزا جي غزل جو مصرعو آهي.

توئي که، فتح به پيش سپاه تو، بدويد
ظفر وکاب تو بگرفتة درعنان آمد

بروز معرکه خصمت نداشت پاي گريز
ز دستِ حمله سرش بر سر سنان آمد

چه حمله کي، زمين يکدگر بخود لرزيد
ز ترس رعشه بر اندام آسمان آمد

ز سهم، پر بهم آورد نسر طائر چرخ
چو تير مرغ تو، در خانه کمان آمد

حسودِ جاه، به پيشِ پلنگ هيبت تو
ز بون و خوار، چو روباه ناتوان آمد

سرير جاه تو از اوج آسمان بگذشت
که پايه اش به سر فرق فرقدان آمد

پي تياق، کمر بستة تا سحر مرّيخ
ببارگاه جلال تو، پاسبان آمد

بعهد عدل تو، شاهين ز بهر بچه کبک
گرفتة طعمه بچنگل، در آشيان آمد

جهان، مسخّر حکمِ تو گشتة است يکسر
هواي بندگيء تو به انس و جان آمد

به پيش حکم تو، خاکست همچو باد، سبک
چو خاک باد بعزم تو سرگران آمد

خدا يگانا! چه گويم ز حال خويش ترا
دلم ز دست جفاي فلک بجان آمد

ستيز او، بمنِ دلفگار تا باشد
به بين! که تيغ جفايش باستخوان آمد

پناه مي برم، اينک بزير سايه تو
که هر که مستظلِ تست، کامران آمد

کسيکه از کفِ جودِ تو بهره حاصل کرد
قدم گهش، بسرِ گنج شايگان آمد

ز دستِ جودِ تو، اي انجمن طراز کرم!
چه بحر و کان همه در شورش و فغان آمد
چه قرب و بعد، که هریک شدند برخوردار
چه نخل جود تو یا رب ثمر فشان آمد
هواي بزم تو مارا ز راه دور، آورد
نسیم وار شتابان، بـبوستان آمد
بباغ مدح تو، امروز بلبل طبعم
صفیر سنج، ز گلزار بردوان آمد
شبِ گذشته ندا داده بود، هاتف طبع
همین قصیده، که 'امروز بر زبان آمد
گهر شناسا! برگیر گوهر نظمم!
چنین گهر نه بدستِ کسي ز کان آمد
همین که، برسرِ خدام تو نثار کنم
و گر نه بهرچه، کالکم گهرفشان آمد
خموش باش، ازین نکته‌سنجي اي 'خادم'!
کنون ز بهر دعا رو، که وقت آن آمد
درین قصیده، دعائي تو برلبِ اظهار
به ختمِ مدح، که همچون نه دیگران آمد
سبب چه شد، که اجابت شتاب آمد و بود
نداد فرصتش از دل که تا زبان آمد

(۲)

کجا منم و کجا دعوئي مسلماني
بعشق آن بتِ هندوي ماه پیشاني
هزار تیر نگه، از کمان ابروئي خویش
در افکند بدلم از سرِ ستم راني
ازان زمان، که فتاد است چشم، بر زلفش
دلم شد است گرفتار صد پریشاني
بعشق آن بت ترسا چو کار من افتاد
شراب میزنم اینک بجام رهباني

کدام فتنه و آفت، ز چشم فتنه گرش
نداشت هر دلِ ریشم، ز لطف ارزاني
مرا بدوستي خود، چو یافت مستحکم
کمر به بست بکین، گشت دشمنِ جاني
چه سود ازان، که دم عیسوی ست در لب تو
اگر به پیش تو میرم، تو لب نجنباني
مکن جفای تو دگر، ورنه شکوهٔ تو برم
"بشاهزاده سیدِ" سکندرِ ثاني
امیر سید عالي نسب، "حسین علي"!
که هست بر سرِ تو، لطفهای یزداني
علو پایه تو چند هست، نتوان گفت
هر آنچه، مدح تو گویم، هزار چنداني
شها! توئي، که بیکدم لباس رنگا رنگ
بقدِ شاهدِ معني، ز علم پوشاني
خلاف راي تو، گر آسمان کند کاري
ز روئي قهر و سیاست، بخاک بنشاني
عنان ابلقِ ایام، هست در کفِ تو
بهرجهت، که تو میخواهیش، همیراني
غمام قهر تو، هر که نمود میگردد
فلک، ز خوف بجوید، کلاه باراني
براي زینتِ بزم تو، روز سب رضوان
کند، ز گلشن خلد برین، گل افشاني
گرفته چنگ بصد شوق، زهره استاد است
براي رقص، ببزمِ مت چرا نمي خواني
ز حال بخشش تو، خامه دودم تحریر
بجائي حرف، بکاغذ کنند زرافشاني
دراز عمر حسودِ تو، بسکه میخواهم
مگر بدرد و غم و غصه و پریشاني
کنون بمدح تو زینسا که نکته مي سنجم
مرا رسد که، کنم دعوئي سخنداني

شها بـه بـبـين، كـه بـكاخ سخن، دريچه فكر
ز مهر طبع خودم هر دمست نوراني

درين قصيده، نظر كن كه مختصر گفتم
كه تا ملال نيايد ترا، ز طولاني

بنظم مدح تو يكدم نظر كند اينك
كجا "ظهير" و كجا "عرفي" است و "خاقاني"

كنون، ز بخشش عام تو، نام حاتم طي
نمي رسد بزبان كسي، ز نسياني

بسي اميد، ز انعامهاى تو، دارم
ترا سزد، كه مرا بي نياز گرداني

ز بحر مكرمت خود، مرا بكن سيراب
كه قطره اش، بكند بهر تشنه عماني

"دو ماه" شد، كه من افتاده ام درين غربت
بصد هزار عنا و بصد پريشاني

روا مدار خدا را توقفي ديگر
برار مطلب من، زود كن بآساني

بس اين دعاي تو هردم هميكند "خادم"
كه تا زمانه بيا شد، تو در جهان ماني!(۱)

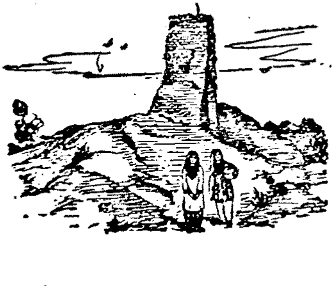

---

(۱) ديوان خادم ص ۶ تا ص ۱۰

محرم خان ايم. اي.

پراڪرتي شاعريءَ جي شروعات

۽

قديم سنڌ

[محترم محرم خان ولد محمد يوسف وڳهامل، ڳوٺ نور خان وڳهامل، تعلقي هالا ۾، ١٨- جولاءِ ١٩١٨ع تي تولد ٿيو. قرآن شريف ۽ ابتدائي تعليم ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائين، ۽ انگريزي، نور محمد هاءِ اسڪول ۾ پڙهيو، ۽ اتي ئي ١٩٤١ع کان ١٩٥٤ع تائين استاد ٿي رهيو. ١٩٦٢ع تائين سينٽ ميريز ڪانوينٽ ۽ نصرت ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو استاد ٿي رهيو. ١٩٦٣ع کان، سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار آهي. ننڍپڻ کان ئي مغربي موسيقيءَ سان شغف پيدا ٿيس ۽ ان سلسلي ۾ ڪيئي سال صرف ڪيائين. ١٩٤٤ع ۾، رائل انڊين نيوي (بمبئي) جي ڊئريڪٽر آف ميوزڪ کان انهيءَ سلسلي ۾ سَنَد حاصل ڪيائين.

محترم محرم خان کي سنڌي شاعريءَ جي ارتقا تي کوجنا ڪرڻ جو گهڻو شوق آهي. ان سلسلي ۾ سندس چار مقالا "مهراڻ" ۾ هنريت شايع ٿي چڪا آهن: (١) "سُمنگ چارڻ- سنڌيءَ جو اوائلي شاعر": پرچو ١ ۽ ٢- ١٩٦٦ع؛ (٢) "قديم سنڌي شعر ۽ شاعري- تاريخي جائزو": پرچو ٣ ۽ ٤- ١٩٦٦ع؛ (٣) "شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ": پرچو ١- ١٩٦٧ع؛ (٤) "آريائي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ": پرچو ٢- ١٩٦٧ع. سنڌي شعر جي کوجنا جي سلسلي ۾ هي 'پراڪرتي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ'، چوٿون نمبر مقالو آهي. ان کان پوءِ پنجون نمبر مقالو تحرير هيٺ آهي، جنهن ۾ سمن جي دور جي شعر تائين تحقيق مڪمل ٿيندي. - ادارو]

* * *

(الف) تاريخي پس منظر

گذريل مقالو (١)، جيئن ته صرف آريا لوڪن جي اِتهاس ۽ تاريخ تائين محدود رکيو ويو هو، تنهنڪري ان ۾ نه رڳو ٻين ٻاهرين قومن ڪي نظر انداز ڪيو ويو؛ پر خود مهاتما گوتم ٻڌ، جنهن خاص هندستان جي دُن مان ئي عوامي اصلاح جي تحريڪ اٿاري ۽ عالمي انقلاب آندو، تنهن کي به جائي ٻجهي ٽاريو ويو (جيئن اڪثر ٿيندو آيو آهي.)

ايراني حڪومت: ٻاهرين قومن ۾ آريه لوڪن کان پوءِ، اول ايراني هتي آيا. ڪن قديم روايتن موجب: مها ڀارت واري زماني (٨٠٠ ق.م.) کان به اڳي، ايران مان 'سيميراس' (Semiramis-) سنڌ تي ڪاهه ڪئي، جنهن ۾ هن عراق ۽ اسيريا جا سپاهي به آندا هئا. انهن کي سنڌ جي بادشاهه 'برو بيٽس' (Staurobates)* ڀڄائي ڪڍيو، جيڪي مڪران جو ڪنارو ڏيئي پنهنجي ملڪ پهتا. اهڙوئي ٻيو حملو (ستين صدي ق.م. ڌاري) هوشنگ 'پيشداديه' به ڪيو هو. تاريخي حقيقتن مطابق ايران جو سنڌ تي قبضو، ڇهين صدي قبل مسيح جي ڪياني شهنشاهه 'سائرس اعظم' (٥٥٨-٥٣٠ ق. م.) کان شروع ٿي ٿو. ڪياني ڪسرائن دنيا جي تاريخ ۾ نه فقط پهرين منظم شهنشاهت قائم ڪئي، پر قديم دنيا جي تختي تي اها وسيع ترين سلطنت به هئي. دارا اعظم جي عهد (٥٣٠-٤٨٦ ق.م.) ۾ هن حڪومت جون حدون هڪ طرف ته مصر جي ماٿريءَ ۾ نيل نديءَ تائين پکڙيل هيون، ته ٻئي پاسي وري سهراڻ ندي آڪري راجستان جي رڻپٽ تائين به سندس سڪو هلندڙ هو. ايڏي وسيع دنيا جو انتظام رکندي، هن جي هٿان هڪڙو عظيم ڪارنامو ٿي گذريو: 'پنجن سالن جي پيادي پنڌ جيڏو ڊگهو ملڪ'، تنهن ۾ آمدورفت کي آسان بنائڻ ۽ ان جي دائمي سلسلي قائم ڪرڻ لاءِ، دنيا جي تاريخ ۾ پهريون ئي دفعو پيچرا دريافت ڪيا ويا ۽ انهن کي سڌاري سرڪاري سڙڪون بنايون ويون (٢). انهيءَ ڪري قديم زماني جا سڀئي متمدن ملڪ ۽ مهذب قومون پاڻ ۾ ڪڙجي هڪ ٿي ويا. اهڙي عالمگير اتحاد ۾ سنڌ جو ملڪ به عام سطح کان مٿي ابڀري، بين الاقوامي معاملن ۾ اڳواڻي ڪرڻ لڳو. دارا جي پٽ زرڪيسز (Xrxes 486-465 B. C.) جيڪا يونان تي چڙهائي ڪئي، تنهن لاءِ به سهراڻ جي ماٿريءَ مان ئي جنگي جوڌا ميڙي جمع ڪيائين. هرودوتس جي چوڻ موجب: سنڌ جي سپاهين توڙي سوارن

---

(١) ماهي مهراڻ ١٩٦٧ع جلد ١٦ نمبر ٢.

* محترم ڊاڪٽر قاضي نبي بخش صاحب؛ صدر شعبه فارسي (سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد)، شفقت فرمائي ڪيترن ئي مستند ڪتابن مان مٿين مسئلي جي وضاحت ڪندي فرمايو ته راجا جو صحيح نالو ويرسين (Verasen) ۽ سندس لقب استورپتي (Sthavarpati) آهي. پر يونانين انهيءَ کي بدلائي استبروبيٽس (Stabrobates) بنايو، ۽ سيميراميس جي سنڌ تي حملي جو سال ٨١٠-٨٠٥ ق.م. ٻڌايو اٿن.

(2) Michael Rehta Martin: A Graphic Guide to World History-New York 1959.

ڪي سوٽي ڪپڙا پاتل هئا. هنن جي هٿن ۾ بانس جون ڪمانون ۽ بيد جا تير هئا، جن جي چنهبن تي وري فولادي ڦار چڙهيل هئا(١). هيءُ پهريون دفعو هو، جڏهن يورپ وارن سندن ٿـي سرزمين تـي سـنـڌي سورما وڙهندي ڏٺا هئا. انهيءَ ايراني-سنڌي اشتراڪ جا احوال تہ سڪندر جي ڪاهہ تائين، بلڪ ان ڪان پوءِ بہ مفصل طرح سان ملندائي رهن ٿا؛ مگر هن مقالي جو مول مقصد فقط ٻُڌ مذهب ۽ ان جي نمائنده شخصيتن جي تاريخ ٿي ڏيڻ آهي، انهيءَ سبب ايران جي ايتري احوال تي اڪتفا ڪندي، مهاتما ٻُڌ جي واقفيت ڏجي ٿي، جيڪو هن مضمون جو مرڪزي مانجهي آهي.

مهاتما گوتم ٻڌ:

مهاتما "گوتم ٻڌ"-ڪرشن، رام، راوڻ ۽ لڇمڻ وانگي ڪو فرضي ڪردار يا ڪائي خيالي ڏند ڪٿا نہ آهي؛ پر هي هڪ اهڙي حقيقي ۽ تاريخي شخصيت آهي، جنهن جا ذاتي آثار اڄ بہ دنيا جي عجائب-گهرن ۾ محفوظ آهن. ٻاڻ نيپال جي شاڪيہ گهرائي مان، راجا سڌودن جو وليعهد هو. سندس جنم (٥٥٨ ق. م.)* ڪَپل وَستو شهر ڪان پندرهن ميل پري لُمبنيءَ واري باغ ۾ ٿيو، جنهن ڪي هاڻي لمبني ديوي سڏيندا آهن(٢). انهيءَ ڏينهن تي آسيت نالي هڪڙي سادوءَ هماليہ پهاڙ تان اچي، هن جي جڳت-گرو ٿيڻ جي اڳڪٿي ڪئي هئي. تنهن ڪان پوءِ ستين ڏينهن تـي سندس والده مايا ديويءَ جهان ڇڏيو؛ جنهن جـي ننڍي ڀيڻ (ماتا گوتمي) ٻار جي نپاج خاطر سڌودن سان پرڻائي ويئي. اهائي پوءِ عام طرح سان سڌارٿ ڪمار جي ماءُ ليکي ويئي آهي. ٻوڌيستو جي ٻالجتيءَ ڪان ئي هيءَ عادت هئي، جو باغ ۾ لڪي اڪيلو ويهي ويچار ڪندو هو. سندس انهيءَ ايڪانت پسنديءَ جو آخري علاج هيءُ هو تہ هن ڪي دنيا جي چار ۾ جڪڙيو وڃي؛ تنهنڪري هن جي شادي سندس سڳيءَ سؤٽ يشودرا ڪماريءَ سان ڪرائي ويئي. انهيءَ مان راهُل نالي پٽ ڄائو، جنهن جي ستين ڏينهن تي ٻوڌيستو شاهي محل ڇڏي ڪٿي جهنگ مُنهن ڪيو. سندس تارڪ الدنيا ٿيڻ جو اصلي سبب اهو نہ هو، تہ هن ڪو مريض، مڙدو يا پيرسن پهريون ئي دفعو ڏٺا هئا؛ پر جنهن ڳالهہ هن ڪي حڪومت تان هٿ ڪڍايو، سا هندومت جي هندرمي هئي.

ويدڪ زماني جا ڪتري آريا، درندن وانگي هڪٻئي جو ڇڪين ماس پٽي رهيا هئا.

---

(1) George Woodcock: The Greeks in India. London 1966-P .20.

* مٿيون سن، ديوان بهادر سوامي ڪنوپلي تازي تحقيقات ڪري ڳولي ڪڍيو آهي. ديپ ونش پراڻ (عيسوي چوٿين صدي) ۽ مهاونش پراڻ (پنجين صدي) جي آڌار تي انهيءَ ڪي پوئتي ڌڪيندي، ڪن تاريخن ۾ اهو سن ٥٨ ڪان ٦٥ سال اڃا بہ اڳڀرو ٻڌايو ويو آهي، تنهنڪري تاريخن ۾ مونجهارو پيدا ٿي پيو آهي.

(٢) ڌرمانند ڪؤسمبي: ٻڌ ڀڳوان. مترجم: پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻي، نئين دهلي ١٩٥٦ع - ص ١٠٣.

يڪيہ ڪائيندڙ برهمڻ وري پاڻ کي نوراني نسب مڃائڻ خاطر، کترين کي بہ خدا جي خوني ٻانهن جو مظهر مڃي، ويتر قتل جي بازار گرم ڪري رهيا هئا؛ مگر سڌارت ڪمار خود کتري هوندي بہ انهيءَ ڌرمي يڌ، يگيہ ۽ وڏيرڪي ٻڌڻ جي بنهہ برخلاف ٿي بيٺو. -"سون ۾ ويراڳ ڪيئن جاڳيو، سو پڙهو: ماڻهن کي درندن وانگي وڙهندو ڏسي...... منهنجيءَ دل تي سخت چوٽ لڳي" (گاٿا-١). - پنهنجن پيارن کي ڍورن وانگي ڪسندو ڏسي، هن جي دل کي ڌڪڪو آيو، سو هٿين خالي وڃي ڌرين جي وچ ۾ پيو ۽ انهن کي ايلاز آزيون ڪري پاڻ ۾ پرچائڻ لڳو. اڳيان هو بہ ڪي کترپٽي جي هٺ ۾ ورتل هئا، سي نہ مڙيا. "مون محسوس ڪيو تہ گهر-گرهست گندو ۽ تڪليفن جو آستان آهي، هتي رهي ڪابہ مڪمل نيڪي حاصل ڪرڻ ممڪن ئي نہ آهي، تنهنڪري ڪکن جا ڪپڙا ڪري، وڃي......(٢)؛ ۽ پنهنجي پيءُ ماءُ، ڪنوار ۽ پُٽڙي جي پريت جو ڳٽ اجا سندس ڳچيءَ ۾ قائل هو، سو "اي ڀڪشو! آءٌ پاڻ مرض، مصيبت ۽ موت جي چنبي ۾ هوندي بہ، ڏک ڏهاڳ ۽ ڏولائي ۾ ورتل وٿن جي ور چڙهي ويس! تڏهن دل ۾ آيو تہ انهن (ڏڪائيندڙ شين) کان پاڻ ڇڏائي، ڪوئي جڳ جو چوٽڪارو ڳولي ڪڍجي" (٣).

سندس سرچائڻ واسطي ڪيتريون ئي ڪنيزون ۽ ڪماريون محلات ۾ موجود هيون. سي جڏهن ڳائي وڄائي سمهي پيئون، تڏهن ڪنهن جي وات مان ڳيگ وهڻ لڳي تہ ڪا وري ٻڙڙو منهن ڪري (خواب ۾) ورڻ لڳي. سو ڏسي، پوڙيستو کي پٽي ٻچان آئي. پنهنجي ڪوچوان 'ڇنن' کي جاڳائي، ڪنٿڪ گهوڙو ڪاهي نديءَ تي آيو. اتي پنهنجن وارن جو چوٽو ترار سان ڪپي، شاهي لباس، ڳهڻا، لٽا ۽ گهوڙو ڇنن کي ڏيئي، پاڻ درياهہ ۾ ٽپي پيو ۽ سالن تائين وري سندس ڪو پتو ڪونہ پيو. (٤)

حق جي تلاش ۾ هن کي ڪيترائي ڌرمي پنڊت منهن پيا، تن سان بحث مباحثا ڪندي بہ کيس ڪو اطمينان ڪونہ ٿيو. آخر وڃي آرويلا (گيا) جا سُڃا جهنگ وسايائين. "اي اگوسين! جيڪي جهنگل بلڪل پوائنتا سمجهيا هئا، اتي گگهہ اونداهين ۾ بہ آءٌ اڪيلو وڃي ويهندو هوس. هوا ۾ پن کڙکڙ ڪندا هئا، ڪو مور وڻ تان ڪا ڪل ڏانڊي ڪيرائيندو هو، يا ڪو هرڻ اڪين اڳيان ڊوڙي ويندو هو تہ سمجهندو هوس تہ شايد انهيءَ ڪي ئي ڊپ ڪونيندا آهن" (٥). "اي سيچڪا! آءٌ ڏند ڏندن تي پچائي، زبان تارونءَ تي چمائي، خيال قبضي ۾ ڪري، جڏهن فڪر ۾ غرق ٿي ويندو هوس؛ تڏهن منهنجي ڪڇن مان پگهر ريلا ڪري وهي نڪرندو هو...... ڌيان لڳائڻ ۾ ساهہ بہ روڪي ڇڏيندو هوس تہ وري ڪنن مان ساهہ نڪرڻ جهڙا آواز پڌندو هوس"(٦). — اهڙيءَ طرح ڪک پن ڪائي بہ ست سال

(١) ڌرمانند ڪوسمجي: ٻڌ ڀڳوان ص ١٢٧. (٢) ايضاً ص ١٢٩. (٣) ايضاً ص ٣٠. (٤) ايضاً ص ١٣٤.
(٥) ايضاً ص ١٥٢. (٦) ايضا ص ١٤٥.

ساندهه سخت رياضتون ڪندو رهيو." اي اگوسين (سچڪ)! آءٌ هڪڙو ٻير ڪاٺي ٻه ويلو ٿاري چڏيندو هوس، مگر منهنجو ڏيل نهايت ئي ڏٻرو ٿي ويو هو: ڪَچي ڪدوءَ وانگر منهنجي کل گهنج ڪري سڪي ئوٽ ٿي ويئي. وَل جي ڳنڍين وانگر سنڌن جا ڳنڍ پيا ڏسبا هئا. چت جي ٽيڙڪيل پٽين وانگر منهنجيون پاسريون پيون لڙڪنديون هيون. اٺ جي پير وانگي منهنجي ڍونگري ٿي ويئي هئي. اپ جا تارا جيئن اونهي کوهه ۾ ڏسبا آهن، تيئن منهنجون اکيون کوپريءَ ۾ ڏسبيون هيون. پيٽ تي هٿ گهمائيندو هوس ته پٺيءَ جو ڪنڊو هٿ کي لڳندو هو. متي تي هٿ ڦيريندو هوس ته وار ڇڻي پوندا هئا. پيشاب يا پائخانو ڪرڻ ويهندو هوس ته اتي ئي پنجي رهندو هوس"(١). ـــ اهڙيءَ نازڪ حالت ۾ وري شيطان (مار) اچي، کيس حياتيءَ ڪُتڻ جو خوف ڏيئي برغلايو.

انهيءَ کان ٿورو اڳي ماني سُجاتا نالي، ڪنهن مالوند جي زال، ٻوڌيستو کي ٻوت سمجهي، کير چڪو اچي پيتا رکيو. اهو ورتائي وري ٻه پوري اعتماد سان رياضت ۾ لڳي ويو. تان جو مار (شيطان) سان مقابلو ڪندي ڪهڙي رات گذر ٿي ويئي. اها ويساک جي چوڏهين تاريخ هئي، جنهن جي ٻوئين پهر تي سندس اندر ۾ الهام آيو ۽ کيس نئين روشنائي نصيب ٿي. چئن اعليٰ حقيقتن جو هن کي علم حاصل ٿيو، انهن جي بنياد تي وري اٺن وصفن وارو روشن رستو پڻ معلوم ٿيس ۽ ٻوڌيستو مان چڙهي ٻُڌ (عارف) ٿيو. انهيءَ معرفت مان کيس ايڏو اطمينان ۽ سڪون سريو، جو سڄا سارا ست هفتا، انهيءَ سرور قلبيءَ جي ڪيفيت ۾ ئي محو رهيو. انهيءَ سان گڏ ئي، هن ذميداريءَ جو احساس به سندس اندر ۾ اڀرندو آيو ته هيءُ گيان جو ڏکهي انتظار ۽ ڪيتري ڪشالي ڪڍڻ بعد مون کي مليو آهي؛ سو هن لاءِ آهي ته انهيءَ جو لاڀ عام لوڪن کي ضرور ملڻ گهرجي، تنهنڪري باقي زندگي ٻين جي ڀلي ۽ سک لاءِ صرف ڪرڻ جو هن فيصلو ڪيو ۽ موٽي انساني آبادين ڏانهن ٻند پيو. آکاڙ جي مهيني ۾ ئي اچي سارناٿ ۾ سهڙيو. اتي پهريون دفعو (٥٢٢ ق. م.)، پنجن ٻنڌتن کي اچي تلقين ڪيائين. اهڙيءَ طرح ئي اول 'ڌرم چڪروَرتن' (قانون جو ڦيٿو ڦرڻ) چالوٿيو.

"اي ساڌئو! هي چار اعليٰ حقيقتون ياد رکجو: هيءَ حياتي ۽ ان جون گهرجون، بيماري ۽ ٻڍاپو، محتاجي ۽ موت سو سڀ ڏک ئي ڏک آهي، اها پهرين بنيادي حقيقت اٿو. دائمي حرص و هوَس ۽ ان مان اٿندڙ تمنائون به عذاب آهن، سا ٻي سچي حقيقت اٿو. انهيءَ حرص و هوَس کي صبر ۽ قناعت سان دٻائي ضابطي هيٺ آڻڻ، ۽ انهيءَ کان بي نياز رهي ٻاڻ تان عذاب ٽارڻ، اهو ٽيون حقيقي سچ سمجهو. ۽ چوٿين اعليٰ حقيقت هيءَ آهي ته مٿين مڙني مصيبتن جو آسان علاج، اٺن اصولن واري 'معتدل مذهب' ۾ آهي. هاڻي اهي اٺ ليم (نڪتا) ڪهڙا آهن، سو ٻڌو: صحيح سمجهه، صحيح حافظو، صحيح قول، صحيح فعل، صحيح عبادت،

---

(١) ڌرماننڌ ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان ص ص ٧٧ ۽ ١٤٦.

صحيح پرهيز ۽ صحيح روزي." اهو آهي مهاتما گوتم ٻڌ جو پهريون وعظ جنهن کي 'مذهبي چرخي جو ڦرڻ' چيو ويو آهي. انهيءَ ئي جاءِ تي پوءِ سارنات يونيورسٽي قائم ڪئي ويئي.

چند مهينن ۾ سندس سنگهه (انجمن) جو انداز سٺ تائين پهچي ويو، اتي مهاتما جي من ۾ آيو ته جڏهن سارو جڳ اڃانائيءَ جي اونده ۾ غرق هجي، تڏهن اسين پنهنجي سک ۾ ساءُ سمجهون: انهيءَ کان هلڪي ڳالهه ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي! تڏهن تٿاگت (تيئي پُهتل) چيو: "اي ڀڪشؤ! هاڻي سڀني جي سک ۽ ڀلائيءَ خاطر اٿي کڙا ٿيو. عوام تي شفقت ڪريو ۽ سچ جي پرچار لاءِ سندرو ڪشيو... پر ساڳئي واٽ سان ٻه ڄڻا نه وڃو(۱). انهن جا آپديش ٻڌي، ڪتان ڪٿان جا ماڻهو تٿاگت وٽ رجوع ٿيڻ لڳا. ٿورن ئي سالن ۾ پنج سؤ ڀڪشن جو سنگهه (جماعت) مختلف ملڪن ۾ پرچار ڪندي پکڙجي ويو. مگڌ جي مهاراجا بمبسار ۽ ڪوشل جي راجا پسيند پڻ ٻڌ مذهب مڃيو.

ڀاڳونت ٻڌ پرچار ڪندي ڪپل وستوءَ ۾ بکيا وٺڻ آيو ۽ پنهنجي ئي گهر اڳيان اچي سٽين هنيائين. يشودرا ديويءَ ڀڪدم پنهنجي پٽ کي سڃاتو ۽ راهل ڪمار کي سڏي چيائين 'پٽ! اهو تنهنجو ابو اٿيئي، وڃي ڪالس ورثو گهر.' راهل ڪمار سندس پاڇي ۾ بيهي چيو 'ڀڳونت! تو هان جي ڇانوَ سک واري آهي!' تٿاگت اتان ئي پويان پير ڪيا. راهل ڪمار به سندس پاڇي سان لڳو آيو. آستاني تي اچي، اول راهل کان وچن ورتائين. "پاڻ کي پيغمبرزادو سمجهي ڀيڪارين جي بي ادبي ته نه ڪندين؟" اها پڪ وٺي، پوءِ سنگهه ۾ داخل ڪري، ڪيس ساريپت جي سپرد ڪيائين.

اتي ماتا گوتمي پڻ محلات ڇڏي، اچي سنگهه جو سهارو وٺڻ چاهيو. مهاتما ٽي دفعا ان جي ڳالهه اٿڏي ڪري، وئشالي (بهار) ڏي هليو ويو. ماتا نااميديءَ ۾ مٿو منائي، ڳيڙو ڪپڙا ڪري، سندس پٺ ورتي. اتري پنڌ هلڻ ڪري سڄي ڏوڙ ۾ پيوت ٿي ويئي ۽ سندس پير سُڄي ڦاٽي پيا. اتي آنند اچي مهاتما کي منٿ ڪئي ته: جنهن ماسيءَ اوهان کي نپائي ايڏو ڪيو، ان کي عورت ذات جي ڀلائي خاطر، چاڪريءَ جو موقعو ملڻ گهرجي. مهاتما وري به انڪار ڪندي چيو ته "اي آنند! استرين لاءِ جي هن پنٿ ۾ ڪابه جڳهه نه هجي ها، ته هي مذهب هميشه هلي ها: پر هاڻي فقط هڪ هزار سال هلندو. ——سو به پنجن صدين کان پوءِ ڪرڻ لڳندو. تنهن هوندي به ماتا کي هي شرط منظور هجن، ته سدا اچي سيوا ڪري: 'بيڪارڻ (Nun) ساري ڄمار به ڪٿي سنگهه ۾ گذاري، تڏهن به ڪنهن ڀڪشوءَ سان بي ادبيءَ ۽ بي حجابيءَ سان نه ڳالهائيندي: پر پاڻ سڀني کي هٿ جوڙي، هنن کان نيم سکندي رهندي...... هر چوماسيءَ بعد پنهنجي ڪوتاهين جو ساري سنگهه اڳيان ڪليل اعتراف (Confession) ۽ پڇتاءُ ڪندي وغيره". ماتا اهي سڀ ڳالهيون خوشيءَ سان مڃي، سنگهه ۾ داخل ٿي (۲). پوءِ ته

---

(۱) ڌرمانند ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان – ص ۱۸۲. (۲) ايضاً ص. ص ۲۰۸–۲۱۰.

وٽس ڪيترين ئي ڪنوارڙين ۽ بيواهين اچي گڏ ٿيون. وساکا نالي اوڏ جي سيٺاڻيءَ سڄي ملڪيت وقف ڪري، خاص زالن واسطي وهار ٺهرايو ۽ پاڻ به ماتا مان گڏجي شيوا ڪرڻ لڳي. تنهنڪري پوءِ علحدو ’ڀڪشڻي سنگهه‘ Convent ٿيو.

جڏهن معتبر ماڻهو به سون جي انداز ۾ اچي ڀڪشو ٿيا، تڏهن مهاتما کي سندس سڳو سؤٽ ديودت ڦري آيو. چي: توهان جو حقي وارث مان ئي آهيان، تنهنڪري توهان پنهنجي جيئري ئي مون کي جماعت جو اڳواڻ مقرر ڪري وڃو، ته جيئن توهان کان پوءِ سڄو سنگهه سنڀالي سگهان(١). مگر مهاتما مائٽيءَ جو ڪو به لحاظ نه رکي، سندس رٿ کي ريتي ڇڏيو. ديودت انهيءَ کان اڳيئي اجاتسترو راجا تي دوستيءَ جو دام وجهي چڪو هو. راجگرهه جي راءِ بمبسار جڏهن اجاتسترو کي پنهنجو وليعهد ٿايو، ته ديودت اچي هن کي هڪدم زوريءَ حڪومت هٿ ڪرڻ لاءِ هرڪايو هو.— ”اي راجڪمار! ٿڌهين کي پورو ڪري، راجائي مائي وٺ. توکي الائي ڪڏهن تخت ملي، تيسين ته چمار ڳري ويندي!“ ديودت جي اهڙيءَ ٻچ ڪرڻ تي ئي پنهنجي پيءُ کي مٺهن ساهڙون ماري، پاڻ مگڌهه جو مهاراجا ٿيو هو(٢). هاڻي ديودت جو وارو هو. هن لاءِ پنج سؤ پينارن جي ماني ته محلات مان منظور ٿي چڪي هئي، سو ڪيترائي پيکو راجگرهه ۾ ڪنا ڪري برغلائي رهيو هو(٣). هاڻي وري پنهنجي حق تلفي سمجهي، وڃي اجاتسترو سان اورياڻين. — ”سڌارٿ گوتم جي چمار پوري ٿي پوي ته آءٌ هڪدم سندس جاءِ نشين ٿي وڃان.“ راجا پنهنجا رهزن جلاد روانا ڪيا، پر اهي پاڻ وڃي ڀڪشو ٿيا(٤). پوءِ پهاڙ تان هڪڙو پٿر مهاتما جي مٿان ڪيرايائون، اهو به گسي ويو(٥). نيٺ ’نيلگري‘ نالي هڪڙو مست هاٿي مٿس ڇيڙيائون، جنهن مهاتما جي اڳيان مٿي ڪٺي پنهنجي مٿي تي مڪي ۽ هميشه لاءِ مستي ڇڏي، موٽي اچي محلات اڳيان ويٺو. اجاتسترو ته اهو چمتڪار ڏسي، پشيمان ٿي اچي پيش پيو. ديودت وري اچي مهاتما مهندان هيءَ حجت هلائي ته جماعت جي رياضت لاءِ تانغ آزمائشون تجويز ڪريو. جڏهن اها دعوا به رد ٿي، ته ڪيترا ٻيا ۾ وڃي ڀڪشن کي گمراهه ڪرڻ لڳو(٦).

ٻئي طرف پاڻ کي ’پاڪيزه نسل‘ چوائيندڙ ۽ ڀڳيه ڪائيندڙ برهمڻ جو خانداني ڍونگ به ڪلي چڪو هو. اهي پنهنجيءَ پر ۾ ته جڻ چمنديءَ ئي چار هٿا ۽ ساري انسانذات کان الڳ،

---

(١) ڌرمانند ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان - ص ٢٠١

(2) Dr: Radha Kumud Mookerji: The History and Culture of the Indian People. Vol: ll. "The Age of Imperial Unity." Bomboy. 1935. (Edted by: Dr. R. C. Majumdar) p. 22.

(٣) ڌرمانند ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان - ص ٢٠٣

(4) Dr. Radha Kumud Mookerji: The Age of Imperial Unity. p. 27.

۽ ڌرمانند ڪوسمبي ٻڌ ڀڳوان ص ٢٠١

(٥) ڌرمانند ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان ص ص ٢٠١ ۽ ٣٨٠. (٦) ايضاً ص ص ٢٠٢ ۽ ٢٠٤.

پاڻ کي هڪ اشرف ۽ اعليٰ مخلوق تصور ڪندا هئا. مگر مڙني انسانن جي طبعي توڙي فطري صورت ۽ حالت هڪجهڙي هئڻ ڪري، جو انهن کي به عام انساني حيثيت سان سڃاتو ويو، سي سندن 'پيرن جي پيدائش' خاڪي پڪشن، توڙي پينار گوتم جي پنهنجن چيتا ٿي لڳا. مگر مهاتما انهن مڙني کان بي نياز، چاليهه سال ساندهه خدا جي بندن جي خدمت ۾ لڳو رهيو. البت پوين ڏينهن ۾ بعضي، مهينن جا مهينا به ڪنهن غار اندر لڪي (جتي ڪيس ڪو به سڃاڻي نه سگهي)، وڃي سماڌيءَ (مراقبي) ۾ ويهندو هو. اها ريت اڄا تائين به اوڙيسا، آسام، برما، سيام ۽ سلون ۾ عام آهي؛ پر ٽپيٽ ۾ ته ويتر وڌاءُ سان بہ چالو آهي. اتي جا 'لاما'* ته سالن تائين به ڪنهن سڱجي هنڌ ويهي چلا پچائين ٿا (۱).

مهاتما اٺين پهر، فقط منجهند جي ڀڪيا وٺي ورتائيندو هو. آخري ساوڻ (۴۷۸ ق. م.) جا ٽي مهينا بيمار گذاريائين. شاهي طبيب 'جيوڪ' هن کي ڪريءَ جو ڪاڙهو ڏسيو هو. ٻڌ مذهب ۾ ڪنهن به خاص کاڌي کي پسند يا ناپسند ڪرڻ وڏو گناهه آهي، سو پرهيز ناممڪن هئي. آخري ڀڪيا ۾ چُنڊلهار ڪيس ڪُنڀين جو ٻوڙ کارايو. اهو ڪائي آنند کي سڏيائين: "چندلهار کي منهنجون دعائون چئج — 'مائي سڄاتا وارو کير ۽ چند وارو ڪنيين جو ٻوڙ. تٿاگت فقط انهن ٻن ڀکيائن جي واکاڻ ڪئي' — ائين چئي، ڪيس ضرور خوش ڪجانءِ (۲)". اتي سندس حالت نازڪ ٿيڻ لڳي. پر اهو ڳوٺ ڇڏي ڪيسنارا ٻيلي تائين رڙهي ويو. رات جو جڏهن ڀڪشو اچي گڏ ٿيا، تڏهن تٿاگت چيو: "اي ڀڪشو! اڄ آسي سالن کان به آڪري چڪو آهيان. پراڻي ڇڪڙي وانگر منهنجي بدن جو ڪاڙو به کهلجي رهيو آهي. اوهان کي مون اڳيئي پنهنجو پنٿ کولي سمجهايو آهي، ڪابه ڳالهه مون لڪائي نه رکي آهي. تنهنڪري تٿاگت باقي ڇا چوي! **هاڻي ڌوهين پاڻ تي اعتماد رکو ۽ پاڻ تي ڀاڙيو، سچ کي ئي پنهنجو ڏيئو بڻايو ۽ جڳ، جي لاءِ حق جا روشن ڏيئا ٻڻجو."** انهن ڳالهين ڪندي، رات جي پوئين پهر (۴۷۸ ق. م.) ۾ مهاتما هن فاني دنيا سان چولو مٽايو(۳).

ترپٽڪ جو تيار ٿيڻ: مهاتما جي چالاڻي تي هزارين ٻڪاري اچي سوڳ ۾ ويا، تن ۾ سڀدر، جيڪو اڄا اڳيين ڏينهن تي ڀيڪو ٿيو هو؛ سو سماڌيءَ سان ٽپ ڏيئي اٿيو. چي: "اسان تي جو ايڏيون پابنديون پيل هيون، سي سڀئي ٽان لٿيون. هاڻي جنهن کي جيئن وڻي سو تيئن ڪري" ائين چئي هليو ويو. مهاڪيشپ نالي وڏو ودوان، جنهن کي لاش سپرد ڪيل هو، سو چوڻ لڳو: — "اي ڀيکؤ، هاڻي ڀاڳونت جو ماني سنهه نيائي، سڀئي سچاڻ ۽ وڏا ڀيکاري ڪٺجي

---

*اسان جي عوامي اڪائين ۾ جو "هڪڙو ديو ڇهه مهينا جاڳندو هو ۽ ڇهه مهينا ننڊ ڪندو هو." سو شڪ نه آهي ته هماليه پربت جو ڪوئي لاما خيال ۾ آندل هجي.

(۱) ڏرماننڊ: ص ص ۳۲۸-۳۲۹. (۲) ايضاً ص ص ۳۳۷ ۽ ۳۵۷. (۳) ايضاً ص ص ۳۸۲-۳۸۴

ويهو تہ تٿاڳت جي تعليم کي هڪدم ڪٺو ڪجي، نہ تہ پيا ڀڪشو بہ سيدر وانگيان ڇڙواڳ ٿي ويندا"(١). انهيءَ چوماسيءَ ۾ ٻوءِ پنج سؤ پڙهيل ڀڪشو چونڊيا ويا. تن ۾ جهوني 'ڳاٿا ٽي' آهاليءَ کي مهاتما جون سڀئي ڳاٿون ياد هيون، جيڪو ٻوءِ 'ڌرمپال' ميجيو ويو، تنهن جي تصديق سان اول انتظامي اصول (ونيہ) جمع ٿيا. آنند اڪثر مهاتما جي خدمت ۾ ئي رهندو هو، تنهن وري عقيدي ۽ عبادت جا 'سُت' سٽايا، سي سڀني جي صلاح سان صحيح ميڄيا ويا(١). انهن ٻنهي جي سمجهاڻيءَ ۾ سوال-جواب، جيڪي مهاتما پاڻ پنڊتن سان ڪيا هئا، سي وري ساريپت نالي هڪڙي سنت (راهل جي گروءَ)، پنهنجي پينارن کان ٻڌندي، اهي 'آڀدم' گڏ ڪيا(٣). تيسين، راءِ اجاتسترو ڀڪشن کي ٻکيا موڪليندو رهيو ۽ ديودت وري بہ وڏيرپ لاءِ ور وجهندو ۽ نفاق آڻيندو رهيو.

پنڊت پنهنجا پستڪ ڀوست يعني چمڙي تي ئي لکندا هئا. پر ٻڌ مذهب ۾ تہ ماس ورتائڻ جي منع هئي، سو ٻليت ڪلن تي ٻوتر وچن وري ڪيئن لکبا؟ تنهنڪري اهي سُت ۽ وچن وڻ جي پنن تي لکي، جدا 'پيٽڪ' (پيٽي يا ڇٻيءَ) ۾ سانڍيندا ويا. اها ٽپٽي ڀُپ ٿي ويئي، تہ وري ٻي ڇليءَ ۾ 'ونيہ' وڌا ويا. آخر 'ايدم' سميت جڏهن ٽيئي ٽوڪريون تمتار ٿيون تہ 'ترپٽڪ' تيار ٿي ويا.

ڪن جو چوڻ آهي تہ اهي آڀدم، سُت ۽ ونيہ وارا صحيفا اول زباني صورت ۾ هئا، جيڪي مهاڪاشيپ جي نگرانيءَ هيٺ سڄو ساوڻ، سڄاڻ ڀڪشو هڪٻئي کي صحيح ڪرائيندا رهيا ۽ پيءَ ڪانفرنس تائين بہ ڀارت ۾ اجا ڪا لکت ئي موجود ڪانہ هئي! ٻئي طرف انڊيا جي آرڪيالاجيڪل کاتي وارن کي تہ پنجين صديءَ (ق. م.) کان ئي لکت جو ثبوت مليو آهي. —"ڀارت ۾ برهمي لپيءَ جو جهوني ۾ جهونو روپ، نيپال مان مليل بستي ضلعي جي ڀهروا ٽنيي تي ۽ اجمير ضلعي جي بڙلي ڳوٺ واريءَ لکت مان مليو آهي. شري اوجها ثابت ڪيو آهي تہ اهي اڪر عيسوي سن کان بہ ٤٨٣ ورهيہ اڳ ۾ لکيا ويا آهن"(٤). پهرينءَ ڪانفرنس جو بہ تہ اهو ساڳيو ئي زمانو آهي! ويد شاستر تہ شايد انهيءَ کان بہ اڳ ڇهين صدي قبل مسيح کان ئي لکجڻ لڳا هوندا! يا تنهن تائي اهي بہ زباني حالت ۾ هوندا؟

ٻڌ مذهب جي ٻي مجلس: ٻڌ مذهب جي ٻي مشهور ميٽنگ يا مجلس وئشالي جي سسناگ راجا ڪالاسُڪ 'ڪاڪورڻيءَ' (٣٨٤-٣٥٤ ق. م.) ڪوٺائي هئي. هن ۾ 'پورب توڙي پڇم' جا سڀ پينارا پاڻ ۾ مليا. تن ۾ تٿاڳت جي زماني جا آٺ 'بزرگ ڀڪشو' بہ پاڻ سان ڪٺا آيا. يشہ نالي هڪڙي عالم ڀڪشو کي صدر چونڊيو ويو (اهڙيءَ چونڊ ۾ ڀڪشو سنهڙيون ڪاٺيون ووٽ وانگر ڪم آڻيندا هئا). ديودت گذاري چڪو هو، پر هلڪا ملڪا اختلاف تہ

---

(١) ڌرمانند (ٻوڌڪا): ص ٢٤. (٢) ايضاً (ٻوڌڪا): ص ص ٢٤-٢٥. (٣) ايضاً ص ١٨٨ (٤) پروفيسر پوپٽي هيراننداڻي: ڀاشا شاستر (بمبئي) ص ص ١٧٠-١٧٣.

موجود هئائي، 'ونيه پٽڪ' مان ذهن خسيس نڪتن تي ڇڪتاڻ ٿي: جهنگ ۾ رات جو آستانو ڪجي ته ان کي دائرو (رک) ضروري آهي يا نه، مانيءَ جي مٿان لسي پيي سگهجي ٿي يا نه، تذي تي ويهي سگهجي ٿو يا نه، پاڻ سان لوڻ رکي سگهجي ٿو يا نه، ٻيڪيا ۾ روڪڙا سڪا مان ته (وهار لاءِ) وٺجن يا نه...... وغيره(١). وڏي ڳالهه ته سنسڪرت جي برعڪس پراڪرتي (پالي) پاشائن کي مذهبي حيثيت سان ٻڪراهه تسليم ڪيو ويو. — "حقيقت ۾ 'پالي' لفظ ڪنهن به ٻوليءَ جو خاص نالو ڪونهي. ٻڌ گهوش آچاريه جي زماني ۾ سيني (ڌرمي) ڪتابن کي پالي ڪري سڏيندا هئا. جيئن پاڻيءَ جي 'ڇندسي' لفظ مان (ڌرمي) ويدن ڏي ۽ 'پاشايام' لفظ مان سنسڪرت ڏي اشارو آهي، تيئن ٻڌ گهوش آچاريه 'پالي' لفظ ٻهريائين ترپٽڪ جو (ڌرمي) نالو ڪري ورتو آهي. ساڳڏي لٽريچر ڪان سواءِ، سلون جي 'سنهالي' ڪٿائن کي ٻڻ پالي چوڻ ۾ آيو"(٢). مطلب ته پالي لفظ ٻوليءَ ڪان وڌيڪ ٻوڌي ادب جو نالو آهي: جو ڪنهن به ڏيهي زبان ۾ هجي.

سڪندر اعظم ۽ سنڌ جا پينار:

مٿين ڪالاسُڪ 'ڪاڪورنيءَ' جي وفات (٣٥٤ ق.م.) کان ويهارو-ٽيهارو ورهيه پوءِ (٣٢٤ ق.م.) سڪندر سنڌ تي فوجي قبضو ڪيو. پر سنڌ ۾ ئي سڪندر کي ذهني ۽ روحاني شڪستون به آيون هيون. ٻهرين ٻيعزتي آچاريه ڏنڊيءَ (Dandamos) کان سٺائين. سڪندر هن سواميءَ جي ساراهه، پائيرهو ۽ اونيسڪريٽس جهڙن عالمن کان ٻڌي هئي، سو پنهنجي سفر جي هيءَ انوکي سوغات پاڻ سان نيڻ چاهيائين. انهيءَ ڪري اچي ساڌوءَ جو سلاميءَ ٿيو ۽ نذرانو آڇڻ لڳو. پينو بيپرواهيءَ سان چيو، "سون وٽ ته اڳيئي ميڪجهه آهي. تون ڪو وڌيڪ به ڏيئي سگهندين ڇا؟" هن کي جڏهن هاڻ لاءِ چيو ويو ته ساڌو سنئين جواب ڏيڻ جي بجاءِ اتلو آڏيءَ پيا ۾ اچي پيو. —"اي سڪندرا ايڏو پري ٻهچڻ جو ٻلا ڪيئن سوچي سگهيو آهين!" سڪندر اهڙا سوال سهي نه سگهيو ۽ ڪٽي ٻٽ ورايائين (٣). آخر اروڙ ڪان هيٺ هلندي ڪياڻ (Calanus) نالي سان ڪو پيو سنت سجهندو هوس، تنهن کي ڪنيي ڪنيائين، سو ساٿس ڳڏ سوسا ڏي هلندي، واٽ تي لاساز ٿي وڃي ڏاکهه چڙهيو ۽ ڳاهون ڳائيندي، باهه جي پيڙ ۾ ڏوڪي پيو، اتان سڪندر کي سڏي چيائين، "پاڻ وري بابل ۾ ملنداسون." ٻيکاريءَ جي روحاني طاقت اڳيان آڻ سڄيندي، سڪندر سڄو ڪٽڪ ڪنو ڪري، پنهنجي سر ڪيس فوجي سلامي پيش ڪئي(٤).

---

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: The Age of Imperial Unity. Bombay. 1953. (General Editor, Dr: R. C. Majumdar.) PP. 378-379.

(٢) ڌرماننڌ ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان. ص ص ٢٣-٢٤

(3) George Wood Cock: The Greeks in India P. 33

(4) G. W. Cock: Greeks in India. P. 34

اروڙ ۾ راجا موشڪن کي مارائڻ بعد، لاڙ جي پاتال بندر ۾ سمي چام (سامبس) سان صلح ڪري، سڪندر ساموندي ساحل تي گهڻو وقت گذاريو. تنهن جي تعمير ڪرائي، ان جي آبادي ۾ زبردست اضافو آندائين. پوءِ پيٿان (Peithon) کي پاتال جو والي بڻائي بابل پهتو، جتي (٣٢٣ ق. م.) ڪلياڻ جي پيشنگوئي پوري ٿي ۽ سڪندر وڃي ساهه ملهيو. سنياسي ڏنديءَ وارو سوال پڻ هتي سمجهه ۾ آيو. پيٿان پوءِ پوري مغربي پاڪستان (قديم سنڌ) جو والي بڻيو، پر سندس سيني مقبوضات مان سڀ کان اول (٣٢١ ق. م.) سنڌ مان ئي آزاديءَ جي لهر اٿي ۽ اها پاتال کان پيدا ٿي هئي. چندرگپت موريا جون گوريلا سرگرميون به ڏکڻ سنڌ (لاڙ) مان ئي شروع ٿيون (١). پيٿان درياهه ٽپي وڃي، بلوچستان ۾ دم پٽيو ۽ اتان آرڪوشيا (قندار) ڏي پڄي ويو. يوناني حڪومت ستن سالن اندر (٣١٦ ق. م.) پوري ٿي. ڏهن سالن بعد (٣٠٦ ق. م.) سيليوڪس نڪيٽر، سنڌوءَ جي ڪناري تي اچي موريا مهاراجا سان صلح ڪيو ۽ پنهنجي ايراني ڏيهه (افغانستان سميت) بندوسار موريا کي ڏنائين. انهيءَ مان اشوڪ اعظم ڄائو، جنهن ٽيون مشهور ميڙ ڪوٺايو (٢).

اشوڪ موريا ۽ ٽين ٻوڌي مجلس:

بندوسار موريا جي مرڻ وقت (٢٧٣ ق. م.) اشوڪ افغانستان جو وائسراءِ هو. اتان اچي، پائرن مان چار سال چوٽون کائي، زوريءَ حڪومت هٿ ڪيائين. وري اڙديءَ سان پيرون وچائيندو، اچي ڪلنگا تي ڪڙڪيو ۽ خونريز جنگ کان پوءِ اتي جو به قبضو ورتائين. نيٺ جڏهن نڪرود نالي ڀڪشوءَ جي منهن چڙهيو، تڏهن توبهه تائب ٿي، اهڙين اڙدڙن کان هميشه لاءِ هٿ پڇتائيو.- "جنگي ڀير جو وڄڻ هاڻي هميشه لاءِ خاموش ڪيو ويو ۽ انهيءَ جڳهه تان هاڻي وري مذهب جي منادي گونجائي ويئي آهي. هاڻي لڙائي لاءِ ته ڪٽڪ ۾ ڪوبه ناد ڪونه وڄندو؛ باقي ديونمپيا (اشوڪ)، فقط چال ستارڻ جو سڏ وڏو آهي. "IV Major Rock Edict" (٣). منيد ۾ ٻارهن مهينا، پالپنڊت وٽ وهار ۾ ويهي، بيکو سنگهه کان وڌيڪ (سکيا) ورتائين.— "هاڻي پريه درشن (اشوڪ) کي پلي ته ڪير ڪيترو به کٽي ڏکوئي؛ پر ديونمپيا اهو سيکجهه صبر سان سهندو؛ "Minor Rock Edict"(٤).

اشوڪ جيڪو به قانون ڪيندو هو، انهيءَ تي اول پاڻ ئي عمل ڪندو هو ته مڙني لاءِ مثال بڻجي.— "اڳي شاهي دعوت ۾ روزانو ڪئين جانور ڪسندا هئا. پوءِ هڪڙو هرڻ ۽ ٻه مور سڄي محلات لاءِ محدود ڪيا ويا. هاڻي اهو هرڻ ته ڇتو، پر آئيندي لاءِ ته اهي

(1) Dr: Radha Kumud Mookerje: The Age of Imperial Unity. P. 58
(2) G. W. Cock: Greeks in India. P P. 41, 42, 44
(3) Dr: Radha Kumud Mookerji: Age of Imperial Unity p. 83.
(4) Ibid. p. 74

مور بہ کين ڪسندا. راجا ٻريہ درشن اوهان کي بہ ساهوارن جي جيئدان لاءِ ساڳي صلاح ڏئي ٿو." ڀڪشو ٻڌجڻ بعد، ڌرمپال آهيٽ جي پنيان لکي، لمبني، گيا ۽ سارناٿ وغيره جون زيارتون ڪندي، ڌرم پرچار لاءِ ٻڻ ٻاڻ ٻتوڙيندو رهيو. —"ٻيءَ ماڻهو جو حڪم مڃو، نيڪ ماڻهن کي مانُ ڏيو، ٻوڙهن جي خدمت ڪريو ۽ ٻاڙيوارن سان ٺهي هلو." انهيءَ اهيٽ جي ٺي صلاح تي، پاٽنا ۾ ٽين ٻوڌي ڪانفرنس (٢٥٤ ق. م.) ڪوٺايائين. ڀڪشو مؤدگليٽر 'تيشيہ' انهيءَ جو صدر چونڊيو ويو. ٻين ڀڪشن مان هڪ هزار چونڊ بزرگن، لاڳيتا نوَ مهينا نهايت ئي زوردار مباحثي کان پوءِ، 'ڪٿاوتو' نالي ڪتاب لکي، ڌرم جو اصلي روپ اشوڪ اڳيان آندو. اهو ئي پوءِ عالمي تبليغ لاءِ هن استعمال ڪيو.

—"سڄيءَ دنيا جي بهتري هاڻي منهنجو مکي فرض آهي. ۽ انهيءَ جي ڪاميابي وري ڪشالي ڪيڻ ۽ ڪم جي اڪلاءِ ۾ آهي. آءٌ ڪيتري بہ ڪٽي جاکوڙ ڪريان، ٻر مون کي تسلي نٿي ٿئي. انهيءَ لاءِ مون هيئن ڪيو آهي تہ هر وقت ۽ هرجڳهہ تي؛ توڙي آءٌ گهوڙي تي سوار هجان يا پيادو هجان، دسترخاني تي هجان يا حرمخاني ۾... توڙي خلوتگاهہ ۾. ڌرم متر (خابرو) کي کپي تہ هو اتي سڌو اچي عوام جو حال سڻائي: "IV Minor R. E."(١).

اهي ڌرم متر سڌائين رعيت کي نيڪيءَ جي ترغيب ڏيڻ ۾ رڌل رهندا هئا. —"جيئن ڪو پنهنجن ٻارن لاءِ نيڪ ۽ سڄاڻ دائي ٻيهاريندو آهي، تيئن مون رعيت جي بهتريءَ لاءِ اهي (ڌرمپال) مقرر ڪيا آهن"(٢). انهيءَ مان ظاهر آهي تہ اشوڪ پنهنجي مُک راجائي فرض کان غافل نہ هو. —"سيئي ساڻهو منهنجو اولاد آهن. پنهنجن ٻچن لاءِ جيئن ڪو چاهي تہ 'اهي دنيا توڙي آخرت ۾ هرطرح جي نيڪي ۽ سک ماڻين'، تيئن آءٌ سيني ساڻهن لاءِ چاهيان ٿو(٣)".

سندس اهڙا چوڏهن مُک ڪتبا (Major. R. E.) وڏن ٻهاڙن تي، ڏهہ ڇوٽا ڪتبا (Minor. R. E.) ڇپن تي، ست فرمان وڏن ٿنڀن تي، ٽي ننڍن ٿنڀن تي (Pillor-Edicts) ۽ ڪي وري غارن جي منهن تي بہ آهن. اهي عبارتون ڪجهہ ڦيرگهير سان تہ سؤ کن بہ ٿي وڃن ٿيون(٤). اهي احڪام، ٺڪر تاڪي آڪرايا اٿن. —" هي انهيءَ لاءِ آهن تہ گهڻي ڌائين جتاءُ ڪن، جيئن منهنجا پُٽ پوٽا ۽ ٻڙ ٽڙ پوتا بہ، جڳ جي ڀلائيءَ لاءِ ساڳي منهنجي پيروي ڪندا رهن"(٥). اهڙا ڪتبا افغانستان تائين بہ مليا آهن، جيڪي خروشتيءَ کان سواءِ آرامي خط ۾ ٻڻ اڪريل آهن(٦). انهيءَ مان اشوڪ جي ٻرڏيهي ٻرچار جو پتو پوي ٿو ۽ اهو ئي سندس عظيم ڪارنامو آهي. تيرهين وڏي ڪتبي موجب: ٻريہ درشن جا ٻرچارڪ سيريا،

(1) Dr. Radha Kumud Mookerji: Age of Imperial Unity p. 76 (2) Ibid p. 80 (3) Ibid p. 76 (4) Ibid p. p. 71-72 (5) Ibid p. 77 (6) Ibid p. 77

سائرن، مصر، مقدونيا، ڪارنٿ، ايپرس (Epirus) ۽ اتر بلقان تائين به تبليغ ڪرڻ ويا(١).
پيلنيءَ به شام توڙي مصر ۾ ٻُڌ ڀڪشن جي موجودگي مڃي آهي. سر فلندر پيٽر (Sir Flinders Petrie) تازو مصر جي سڪندريه بندر مان پٿر تي اُڪريل 'ڌرم چڪر' ۽ ٻيرائڻ ڳولي لڌا آهن(٢). اشوڪ ٻئي هنڌ ڪتبي ۾ ٻڌائي ٿو ته: نه فقط مٿين ملڪن ۾ مذهب ڦهلايو (جتي سندس پرچارڪ هئا)، پر انهن ملڪن جي معرفت ٻين ڏيهن ڏي به اهو مذهب وڌيو(٣). چين، منگوليا، تبيٽ، ٿائلينڊ، برما ۽ سيام ڏي پڻ اهڙين سفارتن جو وڃڻ ثابت آهي. ٻئي نمبر مک ڪتبي موجب: اهي پرچاري ڀڪشو هيءَ خدمت پڻ ڪندا رهيا ته بيمار انسانن توڙي حيوانن جو هرهنڌ علاج ٿئي ۽ دوائون مفت ملن. انهيءَ لاءِ اڻلڀ ۽ قيمتي ٻوٽن جا ٻج ڪٿان جو ڪٿي آڻي پوکائيندا هئا(٤). اهي تبليغي انجمنون تجارتي شاهراهن تان پکڙيون. اشوڪ انهن رستن لاءِ ٻڌائي ٿو ته: هرهنڌ کوهه کوٽائي، ميويدار وڻ پوکايا ويا ته مسافر ميوو کائي، پاڻيءَ ڍُڪ پي، ٿڌيءَ ڇانوَ ۾ فرحت ڪن.

نه فقط خشڪي راهن سان، پر پاڻيءَ رستي پڻ اهو پرچار ڏيساورن ۾ هليو. اشوڪ انهيءَ لاءِ پنهنجو پُٽيڻيءَ جو پُٽ (وليعهد) مهيندرڪمار ۽ پنهنجي وڏور نياڻي 'سنگهمترا' ٻنهي تبليغ لاءِ وقف ڪيا؛ جيڪي سلون جي سفر ۾ سمنڊ جهاڳي پار پهتا. انهن جي پٺ جو ڪمار، جالوڪ پڻ ڀڪشو بڻائي ڪشمير ۽ تبيٽ ۾ موڪليائين. تنهن کان ننڍو ڪمارڪستن (Tivara) وري چين ڏي، خوتان جي خاڪ ڇائيندو رهيو. باقي ننڍو پٽس 'ڪنال' سو معذور هو. هيءَ حسن عقيدت جي حد چئبي، ڇي: "اولاد پلا پيو چالاءِ آهي"؟

برهمڻ جيڪڏهن سمجهيو هجي ته اهو سڀڪجهه اسان کي ڪيرائڻ لاءِ ڪري رهيو آهي ته اها سندن مورکائي هئي. ٻارهون وڏو ڪتبو، نه فقط مڙني مذهبن کي برداشت ڪرڻ لاءِ هڪ درد ڀري اپيل آهي، پر انهن سڀني جي احترام لاءِ پڻ پرزور التجا ڪري ٿو. —"مڙني مذهبن جو روح هڪڙي ئي عام اصول تي ٻيٺل آهي، ان کي ئي فضيلت ڏيو. مذهبي اتحاد جي محابي، ڪنهن به فرقي تي ڪنهن به نڪتچينيءَ ڪرڻ کان عملي طرح پرهيز ڪريو. مختلف طريقن جا پيشوا پاڻ ۾ پيار بنجي، باهمي مجلسون ڪن، ۽ متفرقه مذهبن جي معلومات لاءِ انهن جو غيرجانبداريءَ سان مطالعو ڪريو"(٥).

اشوڪ جي اڪثر ڪتبن جي ٻولي ايتريقدر ته صداقت ڀري ۽ درد واري آهي، جنهن مان نهايت گهري سچائيءَ جي سڳنڌ اچي ٿي. ڇاڻن جو انهيءَ ڪري فيصلو آهي ته خود شهنشاهه

(1) G. Wood Cock: Greeks in India. P. 56.
(2) G. W: Cock, Greeks in India. P. 156.
(3) Dr: Radha Kumud Mookerji, The Age of Imperial Unity. P. 84.
(4) George: W. Coek: Greeks in India P. 56.
(5) Dr: Radha Kumud: Imperial Unity. PP. 82-83.

پنهنجي سر ٻي انهن عبارتن کي ترتيب ڏني آهي. ”جڳ جي ڀتريءَ کان مٿي پلا پيو ۽ کو فرض آهي ڇا؟ ... هيءَ ٿوري گهٽي ڪوشش جا آءٌ ڪري رهيو آهيان، سا ڇا لاءِ آهي! هن لاءِ تہ آءٌ مخلوق جي قرض مان آجو ٿيان... تہ آءٌ هتي ۽ هنن کي کو سک ڏيئي سگهان ۽ اهي آخرت ۾ بہ بهشت مائين“(١).

اشوڪ اهڙي تہ مذهبي جمهوريہ قائم ڪري ويو، جنهن کي سندس معذور (نابين) پٽ ڪنال بہ ڪاميابيءَ سان هلائي سگهيو. اشوڪ جا وڏا پٽ جيتوڻيڪ ڏور ڏيهن جي ذميداري سنڀالي چڪا هئا، تڏهن بہ جمهوري مرڪز جي احترام خاطر اهي سدائين سندن ننڍي ۽ نابين ڀاءُ جا فرمانبردار رهندا آيا. سندن اولاد پڻ ساڳيءَ طرح ئي مرڪز سان وفادار رهندو آيو.

ٻئي طرف، ٻڌ مذهب جي مساوات ۽ ان جي اهنسا کان برهمڻ جي دنيا تنگ اچي چڪي هئي. هنن جو پراڻو ڪينو، ناسور وانگيان پرجي ليٽ مرڪز ۾ ئي ڦاٽو. سندن اڳواڻ، پيشيہ متر نالي هڪڙو نمڪحرام برهمڻ جيڪو پاڻنا دربار جي اوبر تي ئي پليو هو، تنهن آخري شهنشاهہ برهدرٿ موريا کي (١٨٧ ق. م.) قتل ڪري، شاهي خاندان جو ڏيوئي گل ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ پاڻنا جو فوجي ڊڪٽيٽر (سمراٽ) ٿيو. ۽ ساڳيا يگيہ وري چالو ڪيائين.

مورين جي مرڪزي جمهوريت ٽٽندي ئي هند ۽ سنڌ (انڊو-پاڪ) جو عارضي اتحاد پڻ پورو ٿيو ۽ اهي هزارين سالن تائين وري بہ هڪٻئي کان الڳ ٿي رهيا. پاتال بندر ٻوءِ سدائين لاءِ سنڌ (موجوده مغربي پاڪستان) جو سرڪاري مرڪز رهيو ۽ پاڻنا وري پورب ديس (ڀارت) جي راڄڌاني رهي. چالڪ موريا جو ٻڙ پوتو، سياڳسين ان وقت افغانستان جو آخري وائسراءِ هو. اشوڪ جو جمهوري راڄ، ڌرم جي پختي اوچي ۾ اهڙو تہ ڳتيل هو، جو انهيءَ جي هڪ تند بہ مرڪز کان ٽٽڻ مشڪل هئي. ۾ مرڪز جي ٽٽندي ئي سياڳسين بيسهارو ٿي پيو، ۽ بلخ (بختر) جي يونانين پيشقدمي ڪرڻ شروع ڪئي، جيڪي مورين جي آخري علائقي (افغانستان) سان سرحدي هئا.

بختر جا يوناني:

انهن مان پهريون اڳرائي ڪندڙ ڊيميتريس اول (Demetrius 186 B.C.)* هو، جيڪو خيبر کان سياڳسين جي سامهون اچڻ بدران، ٿنڌار وٽان وڃي بولان درو لنگهيو ۽ بلوچستان فتح ڪندو مڪران ۾ آيو. اتان عربي سمنڊ جو ڪنارو ڏيئي اچي پاتال بندر تي پهتو ۽ ان کي ئي پنهنجو مستقل مرڪز بڻايائين، جتان ڪڇ-ڪاٺياواڙ تائين بہ هن سوپون

(1) Dr: Radha Kumud: Imperial Unity. P. 76

* The Grete Emetreus. The King of Inde (Chaucer's Knight's Tale) 81.

ڪيون. ڊيميٽريس (ٽوڙي سياڳسين) جي وفات اندازاً ١٦٥ ق. م. ڌاري ٿي(١). هن جو پٽ انڪاٿوڪلس (Agathocles) گجرات ۽ ڪنيات کي به فتح ڪري، سنڌ جي اتر ڏانهن چڙهيو ۽ وڃي ڪشمير تائين پهتو. سنڌس سڪن تي ٻڌ مذهب جا پاڪ نشان: پپر جو پن، مهاٻوڌي وڻ، ڪنول جو گل ۽ استوپا جا آثار اڪريل آهن. اهي ٻه-ٻوليا سڪا آهن، جن جي هڪ پاسي يوناني ۽ ٻئي طرف خروشتي اکر آهن. تن سان گڏ ڪن تي برهمي اکر پڻ آهن. جيمس پرنسيپ (J. Prinsep 1930 A.D) انهن اکرن کي پيئندي اشوڪا جا ڪتبا پڙهي سگهيو*، جن جو ترجمو مٿي اچي چڪو آهي(٢). انڪاٿوڪلس (١٦٠ ق. م.) پنهنجي نياڻي، شهزادي انڪاٿوڪليئا (Agathocleia) تخت جي اڪيلي وارث ڇڏي، جنهن ڪابل جي جنرل مينادر سان شادي ڪري، حڪومت هن جي حوالي ڪئي.

مينادر اعظم:

مينادر اعظم، مذڪوره ملڪ پرڄڻ ڪري قديم سنڌ (ڪاٺياواڙ-ڪشمير سميت) جو مالڪ بڻيو. بهادريءَ، دانائيءَ، علم ۽ انصاف جي ڪري سندس نالو (ملندرا=ميندرا) مهاڀارت، وايوپراڻ، گارگي سمهتا ۽ مهاڀاشا ٽوڙي ڪاليداس جي ناٽڪن ۾ پڻ مشهور آهي. هن قندار کان ڪُرُوڪيتر تائين قبضو قائم ڪيو. پوءِ پنهنجي اڳوڻي پٽ اپولوڊوٽس (Apollodotus) کي پاتال ۾ پنهنجو جانشين بڻائي سنڌ، سؤراشٽر، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، ٻڙوچ، ڪنيات ۽ گجرات وغيره سندس سنڀال ۾ ڏنائين. انهيءَ کان مطمئن ٿي، ايرندي ڏانهن متوجهه ٿيو.

پورب (پاٽنا) ڏي پشيمتر ٻڌ مذهب کي مٽائڻ وارين ظلمي ڪاروائين ۾ الوٽ هو. هن وهار ڊهرايا ۽ 'هڪ ڀڪشو کي مارڻ لاءِ سؤ رپيا انعام' جو عام اعلان ڪيائين(٣). اهي احوال سنڌ کان سيستان تائين پريشاني پيدا ڪري رهيا هئا. پنهنجي ٻوڌي رعيت جي دانهن اونائڻ جو وجهه وٺي، هن هڪدم حملو ڪيو. يوگ پران موجب: متراء چتور ۽ اجين فتح ڪري، گنگا، جمنا جي پنچال راڄ ۽ اٿوڌ جي ساڪيتا راڄ کي مات ڪندو، اچي پاٽنا ۾ پهتو(٤). ٻڌ مذهب جو مٽائيندڙ پشيمتر ته پاڻ ئي پهرئين حملي (١٥١ ق. م.) ۾ هميشه لاءِ ميڻجي ويو ۽ پٽس اگني متر اچي پيش پيو.— "پرڏيهي راجا پٽاليگرام جو استوپا اڏائيندو" مهاتما جي اها اڳڪٿي سچي نڪتي. پاڻ اگرچ ٻڌ مذهب ۾ نه هو، پر پاٽنا ۾ رهي، برهمٽي راڄ جي سيني تي هڪ

(1) G. W. Cock: Greeks in India PP. 78–86.

* امڙيءَ ڪوشش فيروز شاهه تغلق به ڪئي هئي.

(2) G. W. Cock: Greeks in India. P. 87.

(3) Dr: R.K. Mookerji: Imperial unity. P.97.

(4) G. W. Cock: Greeks in India. PP. 100–191.

عاليشان اسٽوپا اڏايائين.(۱) آخر اوڙيسا جي راجا کروال جي متائڻ تي پاڻنا ڇڏي متر ا ڏانهن موٽيو(۲).

مينادر جي اصلي عظمت فقط انهن فتوحات ۾ نه آهي، پر سندس دماغي صلاحيت ۽ علمي قابليت ڪري ئي آهي. ڊاڪٽر راڌاڪمد مڪرجي وارو چوڻ ته 'هو ويهه علم ڄاڻندو هو'(۳)، تنهن ۾ ته ڪٿي ڪو وڌاءُ به هجي؛ مگر ماليات، اقتصاديات، سياست، قانون، ڪيميا، نجوم، طب، تاريخ، رياضي، فلاسافي، شاعري ۽ موسيقيءَ جو وڏو ماهر هو، تنهن ۾ ته ڪو شڪ نه آهي(۴). تنهن هوندي به مذهب متعلق ڪيس وڏا وهم ۽ وسوسا هوندا هئا. سندس وهم متائڻ لاءِ اگر ڪو به دانشور هن جي درٻار ۾ ايندو هو ته هيءُ ان جو آدرڀاءُ ڪندو هو. انهيءَ ڪري مڇني عقيدن جا اڳواڻ ۽ وڏا عالم ساڻس مذهبي مباحثو ڪرڻ ايندا هئا، جن سان بحث ڪندي ڪيس خوشي ٿيندي هئي. مذهب جي معنيٰ ۽ مراد متعلق انهن کان عالمانه ڍنگ تي اهڙي ته اڏي پڇا ڪندو هو، جو هو سڀ عاجز ٿي، ڪيس پنهنجي ئي حال تي ڇڏي شڪست کائي موٽندا هئا. آخر (۱۵۰ ق. م.) بڪنگ ڪاڪ (ٿائلنڊ) جي ڀڪشو ناگسين، پنهنجي عقيدي جي سچائيءَ سان هن کي ايڏو ته مطيع ڪيو؛ جو تخت ڇڏي، پريءَ درٻار ۾ ڀڪشوءَ جي اڳيان ادب سان ڪنڌ جهڪائي اچي هن جي پناري پيو(۵). ناگسين سان سندس مٿيون مناظرو، مينادر ڪانئس ئي لکائي بروقت محفوظ ڪيو. انهيءَ ڪتاب جو نالو ئي پوءِ 'ملندا پنهو' (ميناءر پڇيو) پئجي ويو. اهو ڪتاب اڄ به چين، جپان، سلون، سيام، تبيٽ، ٿائلنڊ ۽ برما جي ٻوڌين وٽ، ترپٽڪ کان پوءِ سڀ پالي ساهت ۾ اتم آهي. ان ۾ روح جي اصليت ۽ ڪائنات جي ڪيفيت وغيره بابت، جيڪو ناگسين جي گفتگو جو عالمانو انداز آهي، تنهن ۾ سقراط وارو منطقي طريقو نهايت ئي قابليت سان ڪم آندل آهي. انهيءَ زماني ۾ ٻوڌي صحيفا ترجمو ٿي، مغرب جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ پکڙيا. مٿين ڪتاب جو يوناني ترجمو پڻ، مينادر جي مرڻ کان اڏ صديءَ اندر، مصر جي مشهور ڪتبخاني سڪندريه ۾ پهتو(۶):

اشوڪ، اجاتسترو ۽ ڪالاسُڪ جيان، اگرچ مينادر ڪابه ڪانفرنس ڪانه ڪوٺائي؛ تڏهن به پنج سؤ چوند ڀڪشو عالم هر وقت هن جي درٻار ۾ هڪيا هوندا هئا. انهن ۾ آنتنڪيي، ديومنتيي، مڪوڙا ۽ سياڏند وغيره وڏا وزير هئا. انهن ئي هن کي 'ڌرم راج' (Soter) جو

---

(1) G. W. Cook: Greeks in India. P P. 99-100.
(2) Ibid: P. 102.
(3) Dr: Mookerji: Imperial unity. P. 586.
(4) Ibid: P. 586.
(5) G.W. Cock: Greeks in India. PP. 112.113.
(6) Ibid: P. 95.

لقب ڏنو هو(١). مينادر پنهنجي قوم جا ٻه سوين يوناني ڀڪشو بڻايا. اشوڪ واڱر انهن جو هڪڙو وڏو سنگهه (١٣٧ ق. م.) پاتال بندر کان سلون ڏي موڪليائين (٢).

سنڌ جي يوناني بادشاهن ۾ ميناد راعظم عالمگير شهرت جو مالڪ ٿيو آهي. سنڌ سونا سڪا، جن تي هن 'ڌرم جو ڦيٿو' يا ڪنول جو گل ڇاپيو هو، سي عالمي تجارت جي ڪم آيا. سنڌ جي سوداگرن اهي انگلنڊ تائين ٻه پهچايا، جيڪي ويجهڙائيءَ ۾ ويلس جي ڪنارن تان لڌا آهن(٣). پوين سالن ۾ هو پنهنجي حڪومت تان هٿ کڻي، دنيا ترڪ ڪري، وڃي ڀڪارين جي سنگهه ۾ ڪڏيو. هو نہ فقط ڀڪشو بڻيو، پر پڇاڙيءَ ۾ (١٣٠ ق. م.) ۾ 'پرنرواڻ' (نجات) حاصل ڪري، پنهنجي رب ڏي راهي ٿيو. يوناني سندس لاش ساڙي، ان جي رک ٻختر ڏانهن کڻي ويا ۽ ان جي مٿان وڃي استوپا اڏايائون(٤). انهن سان بلخ جو نئو ٻيهار (نئون وهار) ۽ انهيءَ جا ڀڪشو (برمک) مشهور آهن. ٿائلنڊ ۾ تہ اڄ تائين ٻه هن جو پُتلو پوڄيو پيو وڃي(٥). هن جو قائم ڪيل راڄ پوري هڪ صدي پوءِ ٻہ، سندس ئي نالي تي سندس پوين وٽ سلامت رهيو.

ميناد ر جا پويان: ميناد ر جي مرڻ تي سندس ملڪ، پنهنجي صغير پٽ اِسترِيتو 'اول' (Strato I) کي حڪومت جو حق ڏياري، پاڻ هن سان گڏ حڪومت هلائڻ لڳي. انهيءَ وقت ئي ٻختر جي سلطنت ٻه ختم ٿي هئي، اتان آنتيالسيڊس (Antialcidas) خيبر کان اچي (١١٠ ق. م) ٽئڪسيلا تي قبضو ڪيو. استريتو، ايرندي ڏي جمنا واديءَ ۾ سلامتي سمجهي، اتي اچي آجهو ورتو. انتيالسيڊس ٻه ايرندي کان، پشيمتر جي پوٽي ڀڳاڀدر کي پاڻ سان ملائڻ خاطر، وٽس هيليوڊورس (Heliodorus) ڌوتو موڪليو. انهيءَ وجهہ سان اهڙي تہ سياسي ڪيڏ ڪئي، جو ٻڌ مذهب جي خلاف پاڻ کي هندو ڌرم جو حامي چوائي، هڪڙي مندر اڳيان انهيءَ اشتهاري ٿنڀو کوڙايائين. ايڏي ساري ڊونگ رچائڻ کان پوءِ ٻہ ڳالهه تيل فقط اهو ئي نڪتو، جو برهمڻ کيس 'کتري' چئي، سندس سچو ئي نورو جڻ تہ لاهي ڦٽو ڪيو(٦). هيڏانهن استريتو، وري جمنا واديءَ ۾ پهچي، ٻوڌي پرچار ۾ لڳي ويو.

پوءِ ئي، سنڌ ۾ وري ميناد ر جو اڳوڻو پٽ، اپولوڊوٽس، پنهنجي تختگاهہ پاتال مان، سيستان، مڪران، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ڪنيات ۽ مٿرا جي مٿان پوري آب تاب سان حڪومت هلائي رهيو هو. وليعهد استريتو، انهيءَ کي ئي پرجا جي پارت ڏيئي، پاڻ وڃي پٽس (ميناد ر)

(1) G. W. Cock: Greeks in India. P. 104.
(2) Ibid: P. 113. (3) Ibid: P. 94. (4) Ibid: PP. 113-114.
(5) Dr: D.C. Sircar: Age of Imperial Unity. P. 113.
(6) G.W. Cock: Greəks in India. PP. 116-118. also Dr: D.C. Sircar: Age of Imperial Unity.

وانگي متا ۾ (۱۰۰ ق. م.) پڪشو ٿيو. اپولودوٽس اهو پڌي، پاتال مان درياهه تي اوپارو چڙهيو ۽ اچي ديري غازيخان وٽ ديرو دماياين، جتي اڳيئي سنڌ جي سرحدي چاوڻي سندس سنپال هيٺ هئي. تازو اتان اپولودوٽس جا ۽ سؤ سونا سڪا به لڌا آهن (۱). اتان اٽڪ پهچي، باغي انتيالسيڊس کي پڄائي، پنهنجا ابائا علائقا آرڪوشيا ۽ افغانستان واپس ورتائين. پوءِ گنگا-جمنا واديءَ ۾ پهچي، پنهنجي لنڊي پاءِ جو چڏيل قبضو اچي هٿ ۾ ڪيائين (۲). هندو شاسترن موجب: راجستان جي مڌيميڪا (چتور) ۾ هن فوجي ڪئمپ قائم ڪئي، جتان متڙا، اجين، مالوا ۽ ساحلي علائقن جو انتظام هلندو هو. پيريپلس موجب: هن جهوناڳڙهه (يوناڳڍ = ياوناڳر) جو وڏو وهار ٺهرايو ۽ آخري دم (۹۰ ق. م.) اتي ئي گذاريائين (۳).

هن جي گذرندي ئي سيستان کان سٿين به سنڌ جو رخ ڪيو. اپولودوٽس جا ٽيئي پٽ لاڳيتا ڏهه سال سٿين کي روڪيندي، سندن سؤٽ سميت مڪران ۾ مارجي ويا. آخر (۸۰ ق. م.) ۾ استريٽو 'اول' جو صغير پوٽو استريٽو 'ثاني' (Strato II) بادشاهه بڻايو ويو. استريٽو 'اول'، جيڪو ويهه ورهيه اڳي سنڌ جو باحشمت بادشاهه هو، سو هاڻي هڪ ڏيرو ۽ پيڙهو ساڌو وچي بڇيو هو. انهيءَ کي وري به هن لاءِ وٺي آيا ته پنهنجي پوٽي (استريٽو 'ثاني') جو 'راڄ گرو' ٿي رهي. انهيءَ کي به آخر (۷۰ ق. م.) سٿين ختم ڪيو (۴). پوءِ مينادر جو ٽڙپوٽو هپوسٽريٽس (Hippostratus) هزارا کان ڪي همدرد حاصل ڪري، خيبر ڏانهن موٽيو. ڪابل جي يوناني سردار هرمائيس (Hermaeus) هن سان صلح ڪيو. شهزاديءَ ڪئليوپ (Calliope) جي سڱ سان اتحاد پڪو ٿيو. پوءِ پيئي چاڪڏجي ۳۰ ق. م. تائين، خيبر دري جي واپار تان ٻه-طرفو ڏن اڳاڙيندا رهيا، تان جو سٿين جو وارو آيو (۵).

ساڪ يا سٿين: (Sacians or scythians): اصل ۾ هي روسي ترڪستان جا تاتاري ترڪ هئا. هنن هرات کان دجلا تائين ايرانين سان لڙايون ڏينديء، آخر اپرندي ايران يعني سيستان (ساڪستان) ۽ بلوچستان ۾ اچي غلبو حاصل ڪيو. تن ڏينهين ميناڊر جا ٽڙپوٽا خيبر جو تجارتي گهٽ جهليو بيٺا هئا. سٿيا انهيءَ سبب گڊروشيا (مڪران) جي ساحل کان (۲۰ ق. م.) سنڌ ۾ سرڪي آيا. هنن ايندي ئي پنيور کي بندرگاهه بڻايو ۽ ان کان اپرندي سيناننگر* نالي شهر آباد ڪري، اتي دائمي دارالحڪومت قائم ڪيائون. اتان اڳتي وڌي هنن ساڪاديپ (ڪڇ)، ڪونڪن، سؤراشٽر ۽ مهاراشٽر تائين ملڪ والاريو. اتي پنهنجن پيرن پختي ڪرڻ بعد، اهو سڄوئي علائقو اپير آفيسرن کي سنپال هيٺ ڏيئي، پاڻ (اپولودوٽس وانگي) سهراڻ ڏيئي

(1) G. W. Cock: The Greeks in India. P.
(2) Ibid: P. 122. (3) Ibid: P. 123. (4) Ibid: P. 124. (5) Ibid: PP. 125-127.
*ڪن جو چوڻ آهي ته سيناننگر اصل ۾ ميناڊر جي پراڻي چاوڻي هئي، پوءِ انهيءَ پڊ تي سٿين نئون شهر بڌو.

مٿي چڙهيا. رواجي يوناني سردارن کي تابع ڪندا، ڪشمير، ڪمبوج ۽ ڪافرستان تائين ڇانئجي ويا. سوات کان سمنڊ تائين سڄو ملڪ 'سند و-سٿيا' سڏجڻ لڳو.

سٿين مان سنڌ جو پهريون بادشاهه مؤئيس (Maues or Moga or Moa. 20 B.C.) هو، جنهن سن ۲۰ع ۾ وفات ڪئي. سندس سڪي جي عبارت "راجادي راجا مهاتس موئيس" خروشتي ۾ آهي. پوءِ سن ۲۹ع تائين ايزس (Azes) حڪومت ڪئي، جنهن وري مينادر جا سڪا نقل ڪرائي، انهن تي "مهاراجاس مهاتس 'ڌرم رکس' راجادي راجا ايس" لکرايو. هن جو پٽ ايلش (Azilses) سن ۴۰ع ۽ ان جو پٽ ايزلس ۵۰ع ۾، آخري بادشاهه هو.

سٿين جو انڊو-پاڪستان جي تاريخ تي اهو احسان آهي، جو هنن ئي 'سنبت' يعني سن سنيالڻ جو هتي رواج وڌو. ايراني شهنشاهه ونون (Vinones) جي تخت‌نشينيءَ جو سال (۵۸ ق.م.)، هنن هتي سرڪاري طرح جاري ڪيو. وڪرماجيت (گپتا) جيڪو عيسوي سن کان ٻه پنج صديون پوءِ ٿيو آهي، تنهن جو نالو سنبت مٿان مڙهڻ، تاريخ سان انياءُ آهي(۱). سٿين کي پتنجليءَ 'صاف سٿرا سودر' سڏيو آهي ۽ منوسمرتيءَ ۾ وري کين 'ڪريل ڪتري' ڪوٺيو ويو آهي.

پهلوا (Parthians): ايف. ڊبليو ٿامس جو چوڻ آهي ته: اهي قبيلا جن ايرندي ايران کان سنڌ تي ڪاهيو، سي پاڻ ۾ ايترو ته مخلوط ٿيل هئا، جو انهن ۾ اها تميز ڪرڻ ته 'هي يقيناً ساڪ آهن ۽ هو پڪ سان پهلوا آهن'، اهو مشڪل آهي(۲). پارٿين مان حقيقت ۾ فقط گنڊوفر هڪڙوئي هتي آيو آهي. سن ۱۲ع کان هو خراسان (پارٿيا) مان اٿيو. ايزلس جي زماني ۾ اتر کان اچي، هن خيبر جي واپاري ناڪي تان يونانين جو ٻه-طرفو قبضو ڇڏايو. مسيحي روايتن مطابق: حضرت عيسيٰ عليه السلام جي حوارين مان، سينٽ ٿامس (St: Thomas) سن ۲۹-۳۳ع ڌاري گونافر کي ڪرستان بڻايو هو(۳). ٿامس حقيقت ۾ هڪڙو ڪاريگر واڍو هو، جنهن سن ۳۷ع ۾ اچي گنڊوفر جو محلات اڏيو هو. سينٽ ٿامس جي قبر مدراس ۾ فرض ڪيل آهي(۴). گنڊوفر جو ڪتبو، جيڪو سن ۴۴-۴۵ع جو آهي، اهو يوسف زئي (ضلع مردان) جي تخت باهيءَ مان مليو آهي. سن ۴۶ع اندر هن سنڌ کان اتر ڏي سڄو ملڪ سٿين کان کسي ورتو. ڏکڻ ڏي (سنڌ جا) سٿين پڪا ٻوڌي ۽ 'ڌرم رکش' هئا، مگر هيءُ وري مجوسي مت جو مڃيندڙ هو. ٽئڪسيلا جي ٻاهران 'جنڊيال' وارو آتشڪده هن ئي جوڙايو هو(۵). تاريخ ۾ هيءُ هڪڙوئي ڳبرو اهڙو اجنبي حاڪم آهي، جنهن ٻڌمذهب جي سرپرستي نه ڪئي. پر سندس حڪومت به سٽ ئي (سن ۵۰ع ۾) ڪوشان قوم اچي ختم ڪئي.

---

(1) Dr: R.C. Majumdar: The Age of Imperial Unity PP. 154–158.
(2) F.W. thomas: Journal of royal asiatic society 1906–P. 25.
(3) G.W. Cock: Greecks in India PP. 129–130.
(4) Ibid: P. 132. (5) Ibid: PP. 130–132.

يوچي ۽ ڪوشان: چيني ترڪستان ۾، يُوچي (Yueh-chi) قوم جي سردار قبيلي ۽ ڪوشان: چيني ترڪستان ۾، يُوچي (Yueh-chi) قوم جي سردار قبيلي

ٻاڻ کي ڪؤچانگ (Kouei-chouang) ڪوٺايو. اهي باختر کي اجاڙيندا، ٿيبٽ مان ٿيندا، چترال کان ڪشمير تائين پکڙجي ويا ۽ ڪوشان (Kuei-shuang) ڪوٺجڻ لڳا. سندن سردار ڪادفيسسَ 'اول'، هتي ايندي ٿي ٻڌ مذهب اختيار ڪيو، جو ڪُجلا (ڪُشَ لوڪا) ڪوٺيو ويو. هن جي سِڪن ۽ ٻنجتر واري 'گوشان' ڪتبي (٦٥ع) جي عبارت "مهاراڄ، راڄ تراڄ، ڪُيُلا ڪاڦسسَ، سچا ڌرم ٿيٺ، ڌرم ٿي داس" خروشتي ۾ آهي (١). هن اسي ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. هن جي پٽ ويما ڪادفيس 'ٻئي' (٦٥-٧٨ع)، سڄي سنڌ و ماٿري قبضي ڪري، هندستان ڏي حڪومت وڌائي. سندس سِڪن، توڙي ٽڪسيلا واري ڪتبي (٧٨ع) تي خروشتيءَ ۾ "مهاراجاس، راجادي راجاس، ساروالوگ اِس، وَرُس، مهاس ورس، ويما ڪاڦسس ترا تارس" (... سچو جڳ هن جي وس، ڌرتي ۽ هن جي وس... تنهن کي تارڻ وارو!) لکيل آهي (٢). هن بعد ڪنشڪ اعظم آيو، جنهن ٻڌ مذهب جي چوٿين مشهور مجلس منعقد ڪئي.

ڪنشڪ اعظم ۽ چوٿين مجلس: ڪنشڪ (سن: ڪنشت) جا اوائلي رڪارڊ پوپيءَ مان مليا آهن، جتي ويما ڪادفيس جي ٻاران مترا جو گورنر هو. هن جا گهڻا ڪتبا ٻڻ مترا مان، هڪڙو سانچيءَ (ڀوپال) مان، هڪڙو سُئي وهار (بهاولپور) مان ۽ هڪڙو ڪابل (وارد ڪ) وٽ مليا آهن. اوائل ۾ سنڌ، گجرات، مالوا ۽ راجستان به هن ئي فتح ڪيا هئا. ڪلهڻ جي 'راج ترنگڻيءَ' (١١٤٨ع) موجب: ڪنشڪ تُرڪ ڪشمير جو بادشاهه ڪوٺيو ويو آهي. ٻاٽنا کان ساڪيتا سوڌو سندس سوڀون نه چيني ۽ ٿيبٽي تاريخن ۾ به آيل آهن. نيپال ۾ سندس سنبت جاري هجڻ، توڙي بينگال ۽ اوڙيسا مان سندس سِڪن جي لڀڻ مان، اتي به هن جي حڪومت ثابت ٿئي ٿي. مطلب ته ٧٨ع ۾ تخت نشين ٿيڻ کان اڳيئي، انهيءَ سڄي ايراضيءَ جو هو وائيسراءِ هو، هيون تسانگ جي بيان مطابق: پامير کان وچ ايشيا وارا علائقا به هن فتح ڪيا ۽ اتي جو هڪڙو شهزادو ٻڻ هن وٽ ضمانت هيٺ (يرغمال) هو. چيني ترڪستان ۾ 'شاهه ڪوشان' جا خروشتي اکرن ۾، پراڪرت زبان جا ڪتبا مليا آهن. اتي سندس ايلچيءَ 'برخُوُ' (بيکو) ڪوٺيا هئا. هن هڪڙي حملي ۾ پارٿيا (خراسان) تي به سوڀ پاتي ۽ 'شهنشاهه' جو لقب اختيار ڪيو. ويندي چين جي شهنشاهه هوتيءَ (٨٩-١٠٥ع) سان مٽ ٿيڻ لاءِ هن جي وارث شهزاديءَ جو سڱ به هن چڪايو. انهيءَ جي حاصلات لاءِ ستر هزار سوارن جو رسالو (٨٧-٨٩ع) پامير مٿان چاڙهي موڪليائين، جنهن کي جنرل پنچوءَ مات ڪري موٽايو. —"تنهي ڏسين جا ڏيهه منهنجي آجهي هيٺ آيا، رڳو اتريون علائقو انهيءَ کان کُسي ويو"، ڪنشڪ جا اهي آخري الفاظ آهن (٣).

---

(1) Dr: D.C. Sircar: Imperial unity PP. 136-138.
(2) Ibid: PP. 139-140. (3) Ibid: pp. 142-143.

متئين بيان مطابق: هن جي وسيع حڪومت الهندي ڏي خراسان کان ايرندي اوڙيسا، تائين ۽ اتر ۾ خوتان (ڪاشغر) کان ڏکڻ ڏي ڪونڪن جي ڪناري (عربي سمنڊ) تائين پکڙيل هئي؛ جنهن ۾ سڄو هندستان، بلخ ۽ افغانستان اچي ٿي ويا. سندس سڪن تي، سُمير، ايلم ۽ ايران جا اهڃاڻ اڪريل آهن، جن تي پهلوي زبان ڪم آندل آهي. سندس وقت ۾ سنڌ جو واپار وڏي وجهي روم تائين پهتو. سندس تخت نشينيءَ (٧٨ع). کان هن پنهنجو سنبت جاري ڪيو، جيڪو گجرات ۽ اجين جي جينين معرفت دکن ۾ پهتو.

چوٿين مجلس: ڪنشڪ (پالي: ڪنڪ) جي عالمگير عظمت، سندس حڪمراني جي پوئين اڌ (٩٠-١٠٢ع) ۾ عروج کي پهتي؛ جڏهن ڌرم سان گڏ، هن علمي دنيا کي به روشن ڪيو. هن جي ڌرم گروءَ، پارسوَ چيو تہ 'تٿاگت جي تعليم کي ماڻهن منجهائي ڇڏيو آهي، تنهنڪري وڙول وجهي، قديم قلمي نسخا ڪٺا ڪري، اهي پاڻ ۾ ڀيٽي ڏسڻ گهرجن.' ڌرم جي کوجنا خاطر ڏنل لڌائڻ جو ڀڪشوءَ اڳيان هن وچن ڪيو. سنگهہ رڪشا، ڪنشڪ جو شخصي صلاحڪار هو، تنهن ۽ پارسوَ گڏجي، ڪاتيايني پٽر نالي هڪ بزرگ ڀڪشو کي داعي بڻايو؛ جنهن ڪنشڪ جي پاران هندبن ماڳين ڪوٺ هلائي. سڄيءَ دنيا (يوروفريشيا) مان هزارين فقيهہ ۽ عالم ڀڪشو، قديم ڪتاب کڻي اچي ڪشمير ۾ 'ڪُنڊل واڻ' وهار وٽ ڪٺا ٿيا. واسُومترا ڀڪشو کي سيني صدر چونڊيو ۽ مشهور مصنف اسواگهوش وري مير منشي مقرر ٿيو. ڪتابن جي پيچيده حصن ۽ انهن ۾ آيل مشڪل مسئلن تي نهايت ئي باريڪيءَ سان بحث ٿيا. اشواگهوش اهي فيصلا ٽامي جي پترن تي لکي، 'وڀاشا' نالي شاستر تيار ڪيو، جنهن ۾ ٽي لک ٽڪون ڪئيون ڪيون ويئون ۽ سڄا سارا ٻارهن سال انهيءَ ڪم ۾ لڳي ويا(١). پوءِ تہ سڄي ڪشمير کي مذهبي علاقو مڃي، پڻ مذهب لاءِ وقف ڪيو ويو. انهيءَ ڪائونسل ۾ ڪُل ڪيترن ڀڪشن حصو ورتو، تنهن لاءِ تارا ناٿ لاما، تبيٽ جي تاريخدان لکيو آهي تہ: ٽيهہ هزار ڀڪشن کي ڪنشڪ پوريءَ طرح امداد ڏيندو رهيو(٢).

اهڙي امداد نہ فقط متئين مجلس جي ڪارڪنن تائين محدود رهي، پر هرهڪ عالم فاضل واسطي، شاهي خزالي جي ڪُنجي هروقت حاضر هئي. اڪابرن جي علمي فضيلتن جو ٻيڙڙڪ اعتراف ڪرڻ، انهن کي هرممڪن خوش رکڻ، تن کي تعظيم ڏيڻ ۽ انهن جا ادبي، علمي شاهڪار دنيا اڳيان آڻڻ، هن جو عظيم ڪارنامو آهي. متي اهڙا پنج بزرگ (١. پارسوا ڀڪشو، ٢. واسومتر، ٣. سنگهہ رڪشا، ٤. ڪاتيايني پتسرا ۽ ٥. اشوَگهوش)، اڳيئي اچي چڪا آهن. ڇهون: ناگرجن نالي فلاسفر، جيڪو مهاين فرقي جو باني (امام) آهي. (نالندا يونيورسٽي

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: Age of Imperial unity. P. 384

(2) G. W.C ock: Greeks in india p. 168.

هن ئي قائم ڪئي.) ستون: چرڪ نالي جڳ مشهور طبيب، (سندس ڪتاب ئي آيرويدڪ جو بنياد آهن.) اٺون: ماٿر نالي هڪڙو 'حيرت انگيز دماغ' وارو نيتيوان ۽ قانوندان (هيءُ ڪنشڪ جو راجنيتي وزير هو) ۽ نائون: ايگسيلؤس (Agesilaus) نالي هڪ رومي انجنيئر، جنهن جون اڏاوتون ڏسي اڄ به دنيا دنگ رهجيو وڃي(١). اهي نَوَ اڪابر، علم جا نَوَ روشن تارا هئا، جن ڪنشڪ جي ڪچهريءَ کي چمڪايو. اهو نَوَن جو 'تعداد' (Quorum) نقل ڪرڻ، پوءِ جي درٻارن لاءِ دستور بڻجي پيو (جيئن وڪرماجيت وارا نَوَ رتن ۽ اڪبر بادشاهه جا نَوَ موتي وغيره).

ڪنشڪ، علم ۽ مذهب جي خدمت خاطر، مڙني ملڪن مان ميڙيل خزانو ڪُتائُن ۽ لُٽائُن جو عهد ڪري چڪو هو. شاهه جيءَ واري ڊيريءَ وٽ سندس عظيم الشان خانقاهه ۽ ان جو ٦٣٨ فوٽ اوچو ٿل، (جنهن لاءِ ٻڌ پيشنگوئي ڏيل هئي) دنيا جي عظيم ترين اڏاوتن مان آهن. ايڏي بلند اڏاوت، انهيءَ ايگسيلؤس انجنيئر جي تجويز سان تيار ٿي هئي؛ جا نه رڳو ٻوڌي دنيا ۾ مشهور هئي، پر صدين تائين سنڌ ۽ هند جي ثقافت ۽ ادب جو پڻ مک مرڪز رهي. اهو ٿُل پوءِ ڏهين صدي عيسويءَ جي زلزلي ۾ تباهه ٿي ويو. انهيءَ مناري جي پيڙهه، جا هاڻي تازو هٿ ڪئي اٿن، تنهنجو رڳو قطر به ٢٨٦ فوٽ آهي. اتان ڪنشڪ جي تبرڪات واري صندوقڙي به لڌي آهي، جنهن تي ڪنشڪ جي تصوير ۽ سندس نالو لکيل آهي. مترا مان پڻ هن جي مورتي ملي آهي، جنهن جي شايد اتي پوڄا ٿيندي هئي. انهيءَ ۾ افغاني سلوار پاتل اٿس.

پڇاڙيءَ (١٠٢ع) ۾، مينادر ۽ اسٽريٽو والگر هيءُ به جڳت جي جنجال کان جند ڇڏائڻ لاءِ، تخت کي ترڪ ڪري وڃي گوشه نشين ٿيو. سندس ننڍي پاءِ واسشڪ (Vasishka)، جيڪو عام طرح واجيشڪ (جوشڪ) سڏجي ٿو، پوين ڏينهن ۾ هن جي ذميداري سنڀالي هئي. مترا ۽ سانچيءَ مان واجهشڪ جا ڪتبا، سنه ١٠٢ ۽ ١٠٦ع جا مليا آهن. ڪنشڪ جي پوين، سندس سنبت ڳڻڻ چالو ڪيو، جيڪو گجرات ۽ اڄين جي جينن معرفت دکن پهتو.

<u>ڪنشڪ جا پويان:</u> ڪنشڪ جي پٽ هُوشڪ (Huvishka) جي حڪومت، ڪابل (واردڪ) واري ڪتبي مان افغانستان ۽ وچ ايشيا تي به معلوم ٿئي ٿي. مترا جي هڪڙي ڪتبي ۾ هن پاڻ کي 'سچي ڌرم' واري ڏاڏي (ڪادفيسَس) جو اولاد چوايو آهي. اتي جي ٻئي ڪتبي ۾ سندس 'پڪشو لنگر' (پچيه شالا) جو ذڪر آهي، جنهن جي امداد لاءِ 'شاهي هُوشڪ' جو وچ ايشيا وارو وائيسراءِ، برابر يارهن سؤ سڪا موڪليندو رهيو. مترا جي ٽئين ڪتبي ۾ هن جي وڏي وهار (هوشيارپور؟) نهرائڻ جو ذڪر آهي. ڪنشڪ وانگر هن جي سڪن تي به ڪيئن

(1) Dr. D. C. Circar: Imperial Unity. P. 147.

نشان آهن، جن ۾ هڪڙو ايراني ديوتا شهريار بہ آهي. واسديو* جو بہ لقب شايد هن ئي اول اختيار ڪيو آهي، ڇو تہ هن کان پوء واسديو ۽ ڪنشڪ جا نالا، توڙ تائين هڪٻئي پنيان لاڳيتا ايندا رهن ٿا.

هن وري واجهشڪ (جوشڪ) جي پٽ ڪنشڪ 'ٻئي' (۱۱۹ع) کي حڪومت ۾ شامل ڪيو، جنهن آرا (Ara) جي ڪتبي ۾ پاڻ کي 'قيصر' ڪوٺايو آهي ۽ ۱۳۸ع کان ۱۴۵ع تائين ڪيترا وهار نهرايا. ڪنشڪ 'ٻئي' کان پوء وري بہ واسديو 'ٻئي' (۱۵۸-۱۷۶ع) جو وارو آيو، جنهن جا سِڪا ۽ خروشتي عبارتون موهن جي دڙي واري مٿين سطح تان مليا آهن. ڪوشان خاندان جي تاريخ هن کان پوء داڻا داڻا ٿي ملي آهي، تنهن ۾ بہ فقط نالا ۽ سِن ملن ٿا ۽ اهي ايراني اقتدار هيٺ ايندي نظر اچن ٿا.

آخري ڪوشان ۽ ساماني: ڪنشڪ 'ٽئين' کان پوء، واسديو 'ٽيون' وڏو بادشاه ٿي گذريو آهي. هن جي ئي زماني ۾ اول ايران جو ساماني شهنشاه ارد شير بابڪان (۲۲۶-۲۴۱ع)، جنهن جا سِڪا جهلم وٽ مليا آهن، سو خراسان، بلخ ۽ ڪابل فتح ڪندو، خيبر کان لنگهي، ستلج پار اچي سرهند وٽ پهتو. انهيء ڪري واسديو 'ٽئين' سنہ ۲۳۰ع ۾ چين ڏي دوستانا سفارت موڪلي هئي. ڪنشڪ 'چوٿون' (۲۳۹ع) ۽ واسديو 'چوٿون' (۲۴۸ع) بہ پنهنجو وارو وڃائي ويا. ڪنشڪ 'پنجون' ۽ 'ڇهون' باترتيب ۲۴۸ ۽ ۲۷۸ع ۾ تخت نشين ٿيا. پنهي مان ڪنهن هڪڙي ڪنشڪ جو براهمي ڪتبو، مٿرا مان لڌو آهي. واسديو 'ڇهون'، جنهن جي نيائي ساماني شهنشاه هرمزد 'پهريون' (۳۰۱-۳۱۰ع) پرڻيو، تنهن جي سِڪن تي پهلويء ۾ 'شاه ڪوشان ملڪ' يا 'ملڪان ملڪ ڪوشان' لکيل آهي. واسديو 'ستين' جي حڪومت ۳۴۶ع تائين بہ مٿرا تي هئي، جنهن جي دوستيء جو دم هڻندي، راجا سمندر گپت (۳۳۵-۳۷۵ع) اشوڪ واري الهه‌آباد جي ٿنڀي تي 'شاهہ شهنشاهي ڪوشان' لکرائي ڇڏيو**. شاپور 'ٻئي' جي روم واريء جنگ (۳۶۰ع) ۾، سنڌ جي هڪڙي بزرگ بادشاه 'ڪوشان ملڪ' (ڪنشڪ؟) جي آزمودي سبب، ايران کي اميدا (Amida) واري سوپ سري هئي. ڪاوڻ ميمانسہ وارو واسديو—'اديب'، شايد واسديو (اٺون؟) آخري ڪوشان بادشاه هو. مٿين حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ عيسوي چوٿين صديء جي آخر ۾ هنن ايراني اقتدار کي قبول ڪيو آهي. پيڪلي (paikuli) واري ڪتبي ۾ بہ سنڌ جا ڪوشان توڙي سؤراشٽر جا اپير، ايران جي تابع

* اصل ۾ اهو نالو، موهن جي دڙي واري 'ديوڪيء پٽر' ديوتا جو آهي، جنهن آريہ اڳواڻ اندر جي اچڻ تي هن جو مقابلو ڪيو هو. ڏسو "آريائي شاعريء جي شروعات" مهراڻ ۱۹۶۷ع جو پهريون نمبر ص ۹۸.

** وساکدت جي تاريخي دراما 'ديوي چندرگپتا' موجب: سمندرگپت جي پٽ رام گپت (۳۷۵-۳۸۰ع)، پنهنجي پٽ راڻي ڌروا ديوي، سنڌ جي ساڪا (؟) بادشاه جي حوالي ڪري، صلح ڪيو هو. (ڪلاسيڪل ص ۱۷).

ڏيکاريل آهن، پوين ڪوشاني سڪن تي پهلوي زبان ۽ ايراني نشان پڻ انهيءَ جو پختو دليل آهن(١) پنجين صدي عيسويءَ ۾ تہ هتي سنڌين بدي ساساني حڪومت ثابت آهي، جنهن سان راءِ گهراڻي وارن (٤٥٠ع) سرڪشي ڪرڻ شروع ڪئي. راءِ گهراڻو ڇاڪاڻ تہ هن مقالي جي حد کان ٻاهر آهي، تنهنڪري سندس تفصيل هتي اچي نہ سگهندو.*

مٿي پوڊي زماني جي تاريخ جو فقط اختصار آيو آهي. مگر ڳالهہ کي ڳنڍي لاڳيتي بيهارڻ ڪري اهو بيان بہ ايڏو ٿي ويو آهي، جو خود انهيءَ مذهب جي ارتقائي تاريخ ۽ ان جا علمي ادبي ڪارناما، (جن جو بہ ڏکهو تفصيل آهي،) رڳو سرسريءَ طرح ڳڻي وڃڻ جي بہ گنجائش باقي نہ رهي آهي. تنهنڪري هتي رڳو تاريخ کي ٿي نياڻي وجي ختم ڪجي ٿو.

پڇاڙيءَ وارا ڪوشان جيڪي ايرندي سنڌ ۾ ساسانين جي سايي هيٺ ٽڪي رهيا هئا، سي ٻڌ مذهب جي خاموش زندگيءَ ۾ آخر گم ٿي ويا. ايرانين عوامي جذبات جي برخلاف هتي ٻڌ مذهب سان ڪا هٿ چراند ڪئي، يا ڪو مجوسي مذهب ماڻهن تي مڙهيو، اهڙو احوال بہ ڪونہ ٿو ملي. سنڌ ۾ تہ ستين صدي عيسويءَ جي راءِ گهراڻي تائين بہ ٻڌ مذهب، پنهنجيءَ اصلي حالت (هيناين مت) ۾ مڪمل آزادي ماڻي، جيڪا برهمڻ حڪومت اچي ختم ڪئي.

برهمڻ ۽ ڀڪشو: برهمڻي راڄ نازل ٿيڻ ڪري، چچ جي زماني کان، ڪي راجا ڏاهر جي راڄ ۾، سنڌ جا ڪئين ڀڪشو گجرات ڏي هليا ويا. گجر حاڪمن هنن جي حوصلي ۽ ايمان جي عزت ڪئي، بلڪ همت افزائي ڪئي. شايد اهي بہ هيناين فرقي جا حامي هوندا. سنڌ جا اهي 'سنڌو ڀڪشو' پوءِ پرچار ڪندا، پورب پار وڃي پهتا. انان جي ڪيترن ئي ڀڪشن کي هنن مهاين مت مان موٽائي، هيناين فرقي ۾ آندو، جيڪو سنڌن مڃتا موجب مهاتما وارو مول مذهب هو. هنن جي تبليغي ڪارروائين ايرندي ڏي ايڏو تہ تحرڪ آندو، جو راجا ڌرمپال (٧٧٠ع) کي بينگال جي مهاين ماحول ۾ وڳوڙ پوڻ جو انديشو محسوس ٿيو ۽ هنن کي هڪالي ڪيڻ لاءِ تيار ٿيو. پر پنهنجي راڄ گرو 'ٻڌجن پاد' جي ڏيڍ ڏيڻ تي روڪجي ويو(٢).

---

(1) Dr. D. C. Sircar: Unity p. 151-152. (Later Kushons).

* راءِ گهراڻي وارن کي جو ڪن ليکڪن، ٻڌ مذهب جي مخالف 'هوڻ' لوڪن سان وڃي ڳنڍيو آهي، سا قوم ئي پوءِ جي آهي. هوڻن جو سهندار تور ماڻ (٥٠٢-٥٢٠ع) پهريون ئي شخص آهي، جيڪو انڊو-پاڪ ۾ داخل ٿيو. سندس پٽ مهر گل جي مرڻ (٥٤٢ع) بعد، ساسانين سنڌن صفائي ڪري ڇڏي ۽ رهيا کهيا وري راجپوتن ۾ گم ٿي ويا. راءِ گهراڻي جي حڪومت هن کان هڪ صدي اڳ ٤٥٠ع ۾ چالو ٿي چڪي هئي. سنہ ٤٩٥ع کان تہ راءِ گهراڻي جي تاريخ لاڳيتي هلي ٿي، اهي پاڻ ٻڌ مذهب جا پڪا پابند هئا.

(2) Dr: Nalinaksha Dutt: History and culture of Indian people. Vol: IV. "The Age of Imperial Kanauj". (Edited by Dr: R. C. Majundar. Bombay. 1955) p. 272.

هوڏانهن 'پوربي' هندستان (ڀارت) ۾، جتي مهاتما ٻڌ سر انساني ذات جي بهبوديءَ لاءِ جدوجهد ڪندي ڄمار ڏني، اتي جا برهمڻ پوريائين ته ڀشيه متر جي اڳواڻيءَ ۾ وري ٻڌ ڌرم سان ٽاڪرو ڪري بي ديني جي نالي ۾ ٻڌن جا مٿا ڪڇ ڪڇ ڪندا ويا. پوءِ ته ساڳيا ڪوس، ساڳيا ڪباب (يگيه) وري چالو ڪيائون. ناگرجن نالي هڪ هوشيار برهمڻ، جنهن لاءِ مهاتما اڳيئي چالائي وقت چيو هو ته 'اهو برهمڻ پنج سؤ سالن کان پوءِ پيدا ٿيندو' (۱). سو برابر سان ٻڌ ڌرم ۾ ئي پوڙهي جي گيڙو ڪفني ڪري، ڪنشڪ جو اڃا نالون 'رتن' ٿيو ۽ بيڪوڪانونسل ۾ ٻارهن سال ڪم ڪيائين. مگر ڪنشڪ کان پوءِ ساڳئي سنگهه سان اختلاف ڪندي، نالندا ۾ وڃي 'مهاين' فرقو شروع ڪيائين. اتي ٻين استادن (آسنگ، آريه ديو ۽ واسوبندو وغيره) ان کي وڌيڪ پيچيده بنائي، 'يوگ چاريه' مت کي ڦهلايو. اڳتي هلي، پوءِ ته ٻيا به ارڙهن فرقا: سرواستي واد ۽ سڪتي واد، ڪلاچڪريان، سهجيان، تنتر ۽ ناٿ پنٿ وغيره وجود ۾ آيا ۽ انهن وري عاحده فڪر پيدا ڪيا. 'ڪانءَ کي لڙ ۾ مزو.' تان جو ڪن منافق برهمڻن به انهيءَ فرقيبازيءَ مان فائدو ورتي، واماچار ۽ وڀچار جهڙا بدنام فرقا ٻڌ انهن ۾ گڏي ڇڏيا.

وري گذريل هزارسالن ۾، ٻڌ مذهب وارن جيڪو به علمي ۽ ادبي سرمايو سهيڙيو هو، سو انهيءَ طبقاتي ڇڪتاڻ هلندي ئي برهمڻن الٿو ڪري، پنهنجو ڪري ورتو. انهيءَ وچ ۾ سناتن ڌرم کي ٻڌ سڌاري، سنواري، ۽ هموار ڪري، ٻڌ مذهب جي سطح تي آندائون. آخر مهاتما ٻڌ کي به وشنو جو نائون اوتار مڃي، سندس مورتيءَ کي ٻڌ 'برهما، شو ۽ وشنو' وغيره سان گڏوگڏ پوڄيو ويو. اهڙي سود ٻيازي ڪندي، مهاين مت جا به ڪيئين فرقا، برهمڻن ٻڌ سان بت پرستيءَ ۾ ملائي وڌا. تنهن هوندي به هناين جهڙا ڪي قديم فرقا، جي انهيءَ فريب اندر ڦاسي نه سگهيا، تن سان هاڻي ليڪي ڇپي منافقي ڪرڻ جي وڌيڪ ضرورت ئي ڪانه هئي. هاڻي ته گپتا راڄ چالو ٿي چڪو هو، سو برهمڻن جو وڏ پٽو پاڻ ته ڪٿي نه چڙهي چڪو هوندو! اهوئي شودر ريڪشن کي ذليل ڪرڻ لاءِ بس هو. اهڙي "ڪنهن شودر کي اڌ ماري وجهڻ بعد، برهمڻ کي ايترو پڇتاءُ ڪرڻو پوندو، جيترو ڪتي، ٻلي، ڪانءَ، ڪبر، سانڊي، يا ڏيڏر کي مارڻ تي ڪبو آهي" (۲).

سمندر گپت جي واري ۾ ته راڄ رشي، باد راين، ڪميٽي ۽ اتم انسان جي وچ ۾ ويڇي وجهڻ لاءِ، علي الاعلان اپنشد ۽ ڌرم سوترُ رچيا. ڪمارل ڀٽ ته هٿن جون صفايون به ڪري ڏيکاريون. پوءِ وري شنڪر آچاريه جو وارو آيو- "سندس ويدانيت جي به مک مراد فقط اها هئي ته گهٽ ذات وارا وديا نه وٺن. جي: شودرن کي پڙهڻ، ٻڌڻ ۽ انهيءَ موجب هلڻ کان سمرتين منع ڪئي آهي. ڪو ويد ٻڌي ته ڪنن ۾ لاک ڀريوس، اهي ڪو آچاري ته

(2) Dr: R. K. Mookerjy: Imperial Unity. p. 544.

زبان ڪبي ڪيوس، ۽ جي ڪوئي ياد ڪري وٺي تہ اٿت ماري ڇڏيوس(١). ’ٻلي شينهن ڦرهايا، ڦير ٻلي ڪئون ڪاوڻ آيا!‘ ڌرم رکش ڀڪشن وري حق جي حفاظت خاطر - ’سچ کي ٺي پنهنجو ڏيئو ٻٺايو‘ ۽ باطل کي بي بنياد ثابت ڪندي، ڌرمپال ڊيگناگ (Dinnag) جهڙن عالمن ’نياء‘ نالي اترممانسہ (Logic) لکي، هتي منطق جو بنياد وڌو.

راجا وڪرماجيت جي واري جو هڪڙو واقعو آهي. جڏهن پنڊتن جو پوريءَ طرح پيٽ پريل هجي. -”ايوڌيا ۾ انهن، ويدانت جي وسيلي ٻڌ مذهب کي مات ڪرڻ جو منصوبو سٽيو. سانکيہ مت جي ماهر، وارشنگنيہ، برهمڻن کي پڙڪائي ڪٺو ڪيو. اتان ويدانت مت جو وڏو ودوان، ونڌياواس، وڪرماجيت وٽ وڃي سهڙيو. مهاراجا، انهيءَ مذهبي ملاڪڙي جو نہ فقط سرڪاريءَ طرح اعلان ڪيو، پر ان جو افتتاح پڻ پاڻ سر ڪيائين. مگر انهيءَ موقعي تي منورٿ ڀڪشو، ڊيناگ ۽ واسو بنڌو جهڙا پڙهيل پينار تہ پرڏيهن ۾ پرچار پنيان نڪري ويا هئا. باقي ٻڌ متر نالي هڪڙي پيرسن گوپ کي ڪچهريءَ ۾ گهلي آيا. تنهن کي پريءَ دربار ۾ پون پون ڪري چنبڙي ويا، ۽ پيرمرد پينوءَ تي چٽرون ڪري، خوب کڳيون هنيائون. پوءِ وري وڏي فخر سان انهيءَ کيپ ڪٽڻ جو ڍڙهو گهمائڻ لڳا. اهي پچارون آخرڪار ڊيناگ، ڌرم ڪيرتي، سنگهہ رکشا ۽ ٻڌ پالت پارن تائين بہ وڃي پهتيون. واسو بنڌو تہ اتفاق سان ڪو انهيءَ پيرمرد وٽ پڙهيو بہ هجي، تنهن برهمڻن جي سانکيہ مت (ويدانت) جا سيئي ور وڪڙ سڌا ڪندي، هڪڙو رسالو ’پرمارٿ سپتتي‘ نالي سان جوڙي، راجا ڏانهن روانو ڪيو (جيڪو جپان ۽ چين ۾ اڄا بہ پڙهايو پيو وڃي). وڪرماجيت برهمڻن کي دربار ۾ گهرائي، رسالو سندن اڳيان رکيو، تہ سيئي تبيءَ ۾ پئجي ويا. اتي بکياريءَ جي علمي فضيلت، خود بادشاهہ جي بہ دل دماغ مٿان وسي ويئي ۽ يڪدم پنهنجي پٽ جي تعليم خاطر کيس وزيريءَ جو عهدو ۽ ان سان گڏ وڏن وظيفن جي آڇ پڻ موڪليائين. برهمڻ جي برتري اهڙيءَ طرح هڪڙي پينوءَ اڳيان ڪانور ٿي ويئي“(٢). انهيءَ ڪري وڏيءَ ذات وارن جون اهي وڏيون دعوائون، علمي دنيا مان تہ آڏامي ويئون؛ مگر انهن جي سربراهيءَ ۾ سرڪار جو فوجي ڏنڊو سو اڃا موجود هو.

وڪرماجيت جي ئي وقت (٤٠٠ع) ۾ ’فاهين سياح‘ بہ هتي آيو هو. هن هندن جي ٻڌ مذهب سان ديناداستي دشمني بيان ڪئي آهي. ’برهمڻ هڪڙي وهار کي ڊاهڻ لاءِ ڪليوڪلا يو حملو ڪيو، مگر ڪنهن غيبي ڪرامت جي ڪري هو هارائي موٽيا‘. گپتا راڄ ۾

---

(١) ڌرمانند ڪوشمبي: ٻڌ ڀڳوان ص ص. ٩٠، ٩٢ ۽ ٣٩م

(2) Dr: Nalinaksha Dutt: History and Culture of Indian People. Vol: III "The Classical Age" (Edited by Dr: R. C. Majumdar. Bombay. 1954) p. 379.

ٻڌ گيا ۽ ڪپل وستوءَ جي تباهيءَ جو تہ هن اکئين ڏٺو احوال ڏنو آهي(۱). ’هيون ٽسانگ‘ پڻ هندن جي ٻڌ مذهب سان ڇيتي دشمني بيان ڪئي آهي. اپرندي ڏي ’ششانڪ‘ (sasanka 619-637 A. D) نالي گپتائن جو گورنر، جيڪو ٻڌ مذهب کي ڌڪاريندو هو، تنهن تہ پورب کي پاڪ رکڻ لاءِ گهٽايو ئي ڪين. ٻڌ گيا هن مان پوڌي گيان وارو وڻ ئي وڍائي ڦٽو ڪيو(۲).

گپتائن کان پوءِ وُرمن گهرائي جي ايندڙ پوڌين لاءِ قيامت اچي ويئي(۳). ڪٽر برهمڻ جو بغض هاڻي چوٽ چڙهي چڪو هو. مگر ٻڌ مذهب ۾ بہ سهڻ جي طاقت ڪا ڪمال درجي تي پهتل هئي. اهي ايذاءَ ۽ عقوبتون تہ ڇڻ ڪو سندن ئي ورثو هو. (ٻڌو جو ٽيا!) سندن اهڙي صبر مان ڪڪ ٽي، نيٺ سينا گهرائي وارن، ڀڪشن جي برخلاف جلاوطنيءَ جا فرمان ڪيدي، وهارن تي ڏياري موڪليا. هن گهرائي جو راجا ولال سين هڪڙو ڇتو برهمڻ هو، جنهن ٻڌ مذهب جو مڪمل خاتمو ڪري، ڏاڍن ۽ هيٺن کي درجيوار وراهي، مڙني ماڻهن جا ماڳيا چار طبقا مقرر ڪري ڇڏيا(۴). پوڌي وهار هن ئي گهرائي وارن خالي ڪرائي، انهن کي هندو ٺڪاڻن ۾ تبديل ڪرڻ شروع ڪيو. انهيءَ جو هڪڙو مثال گوڪل ميڊ وارو ٺڪاڻو بہ آهي، جنهن مان ٻڌ مذهب جا مڙيئي پاڪ اهڃاڻ مٽائي، انهن جي عيوض شيو جو لنگ رکيو ويو(۵). اهڙا ڪيئين پيا وهار بہ ويران ۽ اُجڙ ڪيا ويا. تان جو جڏهن اختيارالدين محمد بن بختيارالدين (خلجي) اتي پهتو، تڏهن سڀ وهار ويران ۽ سڃا وڃي ڏٺائين، جن ۾ ڪوئي ڀڪشو ڪونہ هو.

برهمڻ تہ پلا ڪٽي پنهنجا اهي لائق بہ ڪيا، مگر ٻڌ مذهب کي درحقيقت هن کان پوءِ جيئڻ جو (ڇڻ تہ) حڪم ئي نہ هو. ’پنجن صدين کان پوءِ ان ۾ فتور اچڻو هو ۽ هڪ هزار سالن تي ان جي حد ٽيڻي هئي‘، اهي ڳالهيون آنند جي اڳيان، مهاتما ٻُڌ خود پنهنجيءَ ماتا کي بہ ٻڌايون هيون. _” هن کان پوءِ اچا بہ ٻيو ڪو ’وڏو ٻڌ‘ اچڻو آهي. سيني جو عزيز (ستر)، جيڪو ساري انسانذات جي يڪي برادري قائم ڪري، ’سلامتيءَ‘ جو دؤر شروع ڪندو. اهو مستقبل وارو ٻڌ، ڪو هندستان جو ڪونہ هوندو. اهو تہ ’الهندي‘ مان ئي اٿندو“(۶).*

---

(1) Buddhism in Pakistan "Pakistan Publication" Karachi 1963. p. 29
(2) Ibid: p. 22 (3) Ibid: p. 59 (4) Ibid: p. 59 (5) Ibid: p. 72
(6) G. W. Cock: Greeks in India. p. 57

* ان پيشنگوئيءَ جي ڇنڊڇاڻ ڪندي، اڳتي هلي، سيني مذهب وارن ’وڏو ٻڌ‘ مقرر ڪيو آهي. ’سلامتيءَ وارو ميتر‘ ۽ ’وڏو ٻڌ‘ جي رعايت سان، ٿياسوفيڪل تحريڪ وارن ۽ ٻين مسلمان عالمن، ’سلامتيءَ وارو متر‘ ”پيغمبر اسلام“ مقرر ڪيو. ”اسلام“ جي معنيٰ ۾ ئي آهي ”سلامتي“! ان طرح ’متر‘ جو ترجمو ’عزيز‘ آهي، جو قرآن شريف ۾ رسول ڪريم کي ’عزيز‘ چيو ويو آهي. ان طرح ’وڏو ٻڌ‘ مان مطلب ’سيد المرسلين‘ (پيغمبرن، يعني ٻڌن جو سردار) ورتو ويو آهي، جو پيشنگوئيءَ موجب ڀارت جي اولهہ ۾ مبعوث ٿيو. ان سلسلي تي عيسائين، حضرت عيسيٰ عليہ السلام کي پيش ڪندي، حجت اٿاري هئي، جا سيني مذهبي عالمن جي تحقيق ۽ باهمي اتفاق جي سامهون سڌي جهلي نہ سگهي. چنانچہ ’ٻڌ‘ جي مشهور سوانح نگارن، ’وڏو ٻڌ‘ ۽ ’متر‘، نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم کي تسليم ڪيو آهي. —غ. م. گ

هيءَ جدا ڳالھ. آهي تہ ٻڌ مذهب، جو سُدي خارج ٿيڻ کان پوءِ بہ جپان کان جاوا تائين اڃا جيئرو آهي، ۽ اهو ائين آهي جو 'نانگ وجي نڪري تہ ليڪو پيو ڪُٽجي'. خير، ٻڌ مذهب کي اتي ڇڏي، هاڻي انهيءَ زماني جي شاعريءَ تي اچون ٿا.

(ب) پراڪرتي شاعريءَ جي شروعات.

هن سلسلي جي گذريل ٻنهي مضمونن ۾*، علمي دليلن ۽ ثابتين، حوالن ۽ حجتن سان 'ڳائڻ' کي شاعريءَ جو اصلي سرچشمو ثابت ڪندي؛ انهيءَ جو آغاز بلڪل ئي اوائلي انسانن جي شروعاتي آواز سان ڪيو ويو آهي.

انهيءَ متعلق آلفريڊ آئن سٽائن (Alfred Einstein) جي بہ اها ساڳي دعوا آهي، تہ "تاريخ جي تمام ڪنهن اونداهي قدامت ۾ 'ڳائڻ' جي جيڪا ڀرين شروعات ٿي آهي، اها ٻوليءَ جي شروعات کان بہ تمام گهڻو اڳي چالو ٿي چڪي هئي. انساني زندگيءَ جي ابتدا ۾ اهو ڳائڻ توڙي ڳالهائڻ ٻئي ڪافي عرصي تائين بلڪل ئي ساڳي ڳالھ رهندا ٿي آيا. اوائلي انسانن گهڻو وقت پوءِ پڻ، سواءِ ڪنهن امتياز جي، انهن ٻنهي کي هڪٻئي ۾ منڊل ئي ٿي رکيو آهي"(۱) ـ "قديم قومن کي اکرچ آوازن ۽ اچارن جي هڪٻئي سان نسبت ۽ انهن جي پاڻ ۾ توازن بابت توڙي ڪابہ تميز ڪانہ هئي، تڏهن بہ هو هيٺ يا مٿي جي ڪنهن بہ سُر سان، ڪونہ ڪو اکر ڇنبڙائي، ان کي آلاپيندا ۽ لوَندا رهندا هئا. ـ اهو ئي سندن اوائلي 'ڳيو' (ڳيچ) هو، ۽ شروعاتي شاعري بہ"(۲).

الهيءَ حالت ۾ اهي ڇڙها آواز جڻ تہ پٽ ۾ لڳل کي ڪليون هيون، جن جي مٿان آهي اکر اٽڪائيندا ۽ لٽڪائيندا، جڙيندا ۽ مڙهيندا پئي آيا. اهڙيءَ طرح اهي اکر ۽ آچار، آوازن ۾ آڻيندي ۽ مڙهيندي، ڪن ڪسابن کان پوءِ، وڃي ڪو اوائلي 'هڪ-لفظو' ڳيچ (ڳيت) ٺهيو. پوءِ ايامن تائين اهڙا اڪيلا ۽ انفرادي الفاظ ڳائيندي ۽ ورجائيندي، اهي پاڻ ۾ ملائيندي ۽ سٽائيندي؛ آخرڪار پوري ڪَلِي يا تُڪ ٺجي تيار ٿي ۽ ڳائجڻ لڳي. مطلب تہ انهيءَ ڊگهي عرصي اندر، اهڙن طويل تجربن مان ترتيب وٺي، آخر ڪي سُريلا ۽ چوٽڙا فقرا وجود ۾ آيا؛ جن کي قديم شاعريءَ جي شروعاتي شڪل سمجهڻ کپي.

اسين اڄڪلھ ادبي ڪتابن اندر: ڪبيرشاھ جا ڪوهن ۾ ڦڪڙيل ڊگها بيت، محمود ڪتياڻ واريون ساوڻي درياءَ جيان ڌڌڪا ڏيندڙ ۽ سامونڊي وير وانگيان اٿلي وهندڙ وسيع ڪافيون، توڙي مخدوم گرهوڙيءَ جون طويل ۽ اڻ ڪتندڙ مداحون پڙهي؛ اڪثر ائين ڀانئيندا

*ـ ماهي مهراڻ ۱۹٦۷ع جو نمبر ۱ ۽ ۲.

(1) Swami Prajnananand: Historical Development of Indian Music (1960)
Pooran Press Culcutta-4 P. 42

(2) Ibid P. 44

آهيون ته اصلي شاعري ته ڪا آهيئي اها، جيڪا هن ڪوئي زماني ۾ پاڻ ڪٿندي ۽ مختصر ٿيندي پئي وئي، جيئن يونيورسٽي ماڊل سڪول جا ٻار سمجهندا آهن ته: هيءَ تنبوءَ جهڙو ٻڙ جو وڻ جيڪو يونيورسٽيءَ جو سارو اڱڻ ڍڪيو بيٺو آهي، اهو اول کان ئي ڪو ايڏو هوندو؛ ۽ هاڻي ته پاڻ ويچارو ٻن ڇانئيندو، ھلڪو ٿيندو ۽ سُسندو پيو وڃي. ھر جيئن اسين سيئي ڄاڻون ٿا ته انهيءَ جي اصلي حقيقت ته ماڳهين ٻيءَ طرح آهي. نباتات جو طالب (Botanist) ته انهيءَ جي ارتقائي تاريخ هيئن بڌائيندو: هاڻوڪو هيڏو سارو ٻڙ، پهريائين ته سڄو ئي هڪڙي اٽلڪي داڻي (ٻج) اندر بند ٿيل هو. انهيءَ مان اول وار وانگر تند جهڙو سنهڙو سلو ڦٽي نڪتو؛ جيڪو واڌ ڪائيندو، پريندي هڪ-پنو، ٻه-پنو، پوءِ لنيڙو پوڙو....، آخرڪار، ڪن ايامن کان پوءِ وڃي اهو شاهي درخت بڻيو آهي. بلڪل انهيءَ ساڳي تمثيل سان ئي شاعريءَ جي شروعات ۽ ان جي ارتقائي تاريخ کي سمجهي سگهجي ٿو.

انڊو-پاڪستان جي پراچين اِتهاس (تاريخ) ۾، هند-سنڌ جي سيئي کهڻين قومن مان، دکن ديس جي دراوڙ لوڪن کي ئي هتي جي قديم ترين قوم قرار ڏنو ويو آهي. اهي اڄا تائين به پنهنجين پراچين (پرائين) پوڄائن ۾، پهريائين ته رڳو ڍڳها آواز آلاپيندا ۽ سڪتا سُرئي ڳائيندا رهندا آهن. تمام گهڻيءَ دير کان پوءِ وڃي ڪو انهن سان گڏ ڪي اکر به اچارڻ چالو ڪندا آهن(۱). اهي اوائل ۾ جيڪي ڍڳها سر ڪيڏن يعني ڳيچ جي آستائي شروع ڪن، ان کي 'پَلوِي' ڪوٺين؛ ۽ انهن سان گڏ جڏهن ڪي اکر اچارڻ ۽ جهونگارڻ چالو ڪن، ته ان کي وري 'انوُپلوي' چون. سنڌن ٻوليءَ ۾ پَلوِي لفظ جي معنيٰ ئي 'تُخم' يا ٻج آهي ۽ انوُ پلويءَ جو مطلب وري انهيءَ ٻج مان ڦٽي نڪتل سَلو يا انگور آهي. اها تحقيقات ڊاڪٽر فاڪس اسٽرانگويز (Dr: Fox Strongways) ڪئي آهي. پاڻ به پلويءَ کي تخم (Germ) مڃيو اٿس ۽ انو پلويءَ کي ان جو سلو (Stem or Spout) سڏيو اٿس.(۲).

اهي انوپلويءَ يا پلويءَ (هڪ پَنيي ۽ ٻه پنيءَ) جهڙا ڪي تز مثال ته سنڌيءَ ۾ شايد ئي باقي رهيا هجن. اسان وٽ پراڻي کان پراڻا هلندڙ گيت يا 'ڳائڻ' (Singings) اهي ئي آهن، جيڪي وهانءَ شاديءَ تي مايون ڳائينديون اچن ٿيون. انهيءَ 'ڳائڻ' ۾ به ابتدائي آستائي کان پوءِ، اول جيڪا اوچي تُڪ ڪڍن، تنهن کي 'ڪَلِيي' ڪوٺين، ۽ الهيءَ ڪليءَ جي معنيٰ به ساڳي (مٿين وانگر) مکڙي يا ڳونچ (Bud or Spout) آهي. هتي اهڙيءَ شاعريءَ کي ئي 'پراڪرتي' (اصلي، فطري ۽ بنيادي) شاعري سڏيو ويو آهي، جنهن جي شروعات هن سلسلي جي پهرينءَ قسط ۾ پراڻي پڙ واري دؤر کان ڪئي وئي آهي.

اڳوڻين پنهي قسطن جو غور سان مطالعه ڪرڻ سان هيءُ امڪان واجبي نظر ايندو ته: پٽر واري زماني جي پراڪرتي (فطري) شجر مان شجرو ڇڪي، بنيادي شاعريءَ کي روايتي

(1) Prajna: Historical: P. 385. (2) Ibid. P. 176

شاعريءَ سان آئي ملائڻ کا اٿيٺي ڳالهہ نہ ٿيندي؛ پر جيڪڏهن رڳو مروج شاعريءَ جي شاهي شجر کي انهيءَ قديم ڪَلِيءَ سان ڪيڏڻ يا اچا بہ ان کان اڳ جي ڪنهن انفرادي ۽ بي معنيٰ لفظ (انو پلوي) ڪي ٿي ان جو اصلي انڪور يا مکڙي مڃڻ، اسان کي فقط برداشت بہ ٿي سگهي.

پر ۽ ان جي اوزارن کي اچا سوڏو استعمال ڪرڻ بہ تہ ڪو اسين قطعي طور تي قطع ڪونہ ڪري چڪا آهيون. جَنبڙ، روهيون، ڪرل، برنيون، ڪَرنڊ، ڪونڊا، آڪريون، عقيق ۽ پيا مٺيا موتي اڄ بہ تہ عام چام ورتايا پيا وڃن! انهيءَ ساڳي ابدي پٽر جهڙائي ڪي ڪهنا ۽ بيجان الفاظ پڻ اچا تائين ڳائبا پيا اچن! انهيءَ جو "هڪڙو مثال 'تِيروَت' (Tirvat) بہ آهي. هيءَ تمام قديم زماني وارين انهن ابتدائي لاتين جو هڪڙو يادگار رهجي ويو آهي، جن ۾ ڪوئي باسعنيٰ لفظ اچا داخل ٿي نہ ٿي سگهيو هو؛ تنهنڪري رڳو سربلا اکر ٿي آلاپيندا هئا. اها ريت چالو رکندي، اڄ تائين بہ انهيءَ ۾ فقط بي معنيٰ چڙها الفاظ ڳائبا پيا اچن. جيئن تہ: جهُم، تُم، ڏڻ، ڏري، ڏن... تي، ڪيي، وغيره. اهي رڳو علتي آچار آهن، انهيءَ ڪري پوءِ جي زماني ۾ مَنّي پرت انهيءَ جو نالو 'نِيرڳيتا سنگيت' (بي مقصد غنان) تجويز ڪيو آهي(١).

تِروت جهڙو پيو بہ هڪڙو پراڻو پراڪرتي ڳيت 'پربند' پڻ آهي. جيڪو جاتِي ڳيچن مان جڙيو يا انهن سان گڏ اسريو، مگر هيءُ هڪڙو ڪهنو ڳيو هوندو هو. اڳئين پيري بہ ان جو فقط نالو ڳايو ويو آهي. انهيءَ جي پوري پچار ۽ ان تي آچار ويچار تہ اچا بہ اڳتي ايندو، پر هتي موقعي جي مناسبت سان انهيءَ جي ابتدا ڏي اشارو ڪرڻو پوي ٿو. پربند جي پيدا ٿيڻ، سرجڻ ۽ ان جي انڪورجڻ جو احوال هيئن آيو آهي. "اندو-پاڪستاني ڳيو (Singing)، بلڪل ٿي اوائلي تنوارن ۽ جهونڪارن مان اسري ڪري، ترقيءَ جي مختلف مرحلن ۽ منزلن مان گذرندو آيو آهي. جدا جدا حالتن مان لنگهندي، مختلف صورتون مٽائيندي، آخرڪار اچي پربند جي شڪل ۾ پڌرو ٿيو"(٢). "پربند ڳيت جو پراڻي ۾ پراڻو نمونو، سُرِيتہ يا سُوَرٿ (Swarath) سڏبو هو. ان جي اصلي خاڪي ۾ الفاظ هوندائي ڪين هئا، تنهنڪري خالي آواز هيٺ مٿي ڪري آلاپيا ويندا هئا (جيئن هاڻوڪي سرگم جي آلاپ ۾ ڪندا آهن). پوءِ ان جي ارتقائي دؤر اندر، منجهس ڪي فالتو آچار بہ آندا ويا"(٣). "اچارن جي وستار يعني اڪرن کي جزياتي تفصيل سان تنوارڻ ۽ جهونڪارڻ مان اول آزاد نموني جو آلاپ بڻيو. انهيءَ مان 'اِستاير' (sthaya) يعني سُرانتا الفاظ ۽ غنائي بول پَجهندا ويا، تان جو آخر ۾ ازخود پربند جي پوريءَ تڪ جي ترتيب ٿي وئي"(٤). --- "انهيءَ اوائلي تڪ کي 'استاير' يا 'ٿاير' (sthaya or thaya) چيو ويو. استاير اصل ۾ پربند جو هڪڙو

---

(1) Prof: O. Gosvami: The Story of Indian Music, (1961) Asia Publishig House, Bombay 1 P. 137.

(2) Ibid. P. 122. (3) Ibid. P. 114.

(4) Prajnananand: Historical development of Indian music. (Preface) P. XI.

بنيادي ٻول يا غنائي فقرو هو. اسان جي ڳيت جي اوائلي شڪل اهائي هئي"(١). اهي ٻرٻند اسلامي حڪومتن جي اچڻ وقت عام هئا. ٻرٻند کي ٻوءِ سازينديءِ جي محاوري ۾ 'گت' چيو ويو، جيڪو گيت مان کسي وجي گت بڻو آهي ۽ هاڻي انهيءَ جي معنيٰ 'سُرود، لئي يا ترنم' (Rhythm) آهي(٢). اهي ڳالهيون اڳ ۾ بہ گهڻي تفصيل سان اچي چڪيون آهن، تنهنڪري تاريخ کي اتان اڳيرو ڌڪيندي، ٻوين پراڪرتي ڳيچن جي ٻچار ڪجي ٿي.

—"اندو-پاڪستاني ڳيتن جي تاريخ، قديم زماني کان وٺي ويندي ڪنهن قريبي زماني تائين بہ، پراڪرتي (Indigenous) سنگيت ۽ عوامي روايتن جي گڏيل اوسر پٺي رهندي آئي آهي. انهن جي مسلسل تعمير ۾ قديم رهاڪن توڙي ٻوءِ جي ٻاهران آيل ڪيترين ئي مختلف قومن جي پانت پانت جي نغمن جي آميزش ٿيل آهي"(٣). —"ڌرمي ٻوڄائن توڙي سڪشائن جي ڏيان سان چڪاس ڪندي ئي، اڳيو انهيءَ نتيجي تي اچڻو ٻوي ٿو تہ: اندو-پاڪستاني ڳيتن جي پيڙهہ، انهن جي اوسر ۽ ارتقا، اصل ۾ ڪن ريتين رسمن جي ادائگيءَ مان ٿي آهي"(٤). مثلاً هيءَ هڪڙي عام حقيقت آهي تہ سالوڻ جي مند کي، آبادگار لوڪن جي جياپي خاطر ۽ مال وارن جي گذران سبب، تمام اعليٰ اهميت حاصل آهي. مينهن جي آجيان ۽ استقبال ۾ جشن ملهائڻ جو رواج بلڪل ئي پرائو ۽ عام آهي. اج تائين بہ اندو-پاڪستان جي مختلف علائقن ۾ مڙني مالوند ماڻهن ۽ هارين جون زالون، چيٽ-آکاڙ ۾، مينهن وسائڻ متعلق مخصوص نموني جا لوڪ-ڳيچ ڳائينديون رهنديون آهن(٥). ڊاڪٽر بيرائيڊيل ڪيٿ، سنسڪرت 'سانگ' جي سمجهاڻي ڏيندي لکيو آهي تہ: مهاوت ۾، سندن مال جي چاري ۽ ٻوڪن جي سڌاري لاءِ، ڪي ڪماريون (جوان ڇوڪريون) مينهن جو ماٽ (حيلو) ڪندي، باهہ جي چوڌاري نچنديون ۽ ڳائينديون رهنديون هيون(٦). اهو ناچ، نہ فقط ڪي ڪناريون ڌرمي ٻوڄائن ۾ ڪنديون هيون؛ پر سماجي رسمن ۾ تہ سهاڳڻيون ۽ ڪي اڏوڙت ڪراڙيون بہ ڪنهن جي جهلڻ جون ئي ڪين هيون. شاديءَ وهانءَ جهڙن موقعن تي تہ سيني سان سوڻن ۾ سهاڳڻين جو ناچ هلندو ئي رهندو هو. تنهن سان گڏ وري تاڙيءَ جي وچت سان ڳائڻ بہ لاڳيتو ئي لڳو ايندو هو. اهي احوال سانگ گرهيہ سوترن مان ملن ٿا(٧). اهڙيءَ طرح ڌرمي يگيہ ۾ جڏهن پروهت ۽ سندن ٻوءِ لڳ، ڳاهڻ ڳائڻ لاءِ هڪٻئي کان وارو وٺندا ۽ ڏيندا رهندا هئا، تڏهن سندن زالون وري وچت واري ناچ ۾ مست هونديون هيون. يگيہ ختم ٿيندو ڏسي، ٻوءِ تہ سيئي انهيءَ جهمر ۾ ڪاهي ٻوندا هئا ۽ ٻنهيون هئندي يگيہ ختم ٿيندو هو(٨).

---

(1) Parj: (Preface) pp. XI & XII. (2) Prof: O Gosvami: Story of Indian Music p. II3
(3) Ibid. p. 69 (4) Prajnana: Historical Development: p. 372
(5) Gosvami: The story: p. 83 (6) Prajna: Hist: Develop: p. 372
(7) Ibid. p. 372 (8) Ibid. p. 372

اهڙي نموني جا ناچ-گيت (Ballads) بيان ڪندي، اڳين پيري بہ انهيءَ ڳالهہ ڏي خاص طرح توجهہ ڇڪايو ويو آهي تہ اها جهمر، قديم شاعري (پراچين گيتن) جو نہ فقط لازمي جز هئي؛ پر اصل ۾ تہ ان جي چٽيندڙ ۽ نپائيندڙ ٻي اها جهمر (ڇيج) آهي. قديم رقص جي بنياد تي، اوائلي گيت جو ڍانچو ڪهڙيءَ طرح بيهاريو ويو، اها ڳالهہ اڳ ۾ ٻي سمجهائي آيا آهيون. ان تي وڌيڪ ويچار ڪنهن مناسب موقعي سارو اڳتي ايندو. انهيءَ پراڻي ناچ جي پڙناني بهرحال اها پُتلي (Dancer) سمجهڻ گهرجي، جيڪا موهن جي دڙي مان ملي آهي.

سنسڪرت جو تعلق: قديم گيتن جا اهي آڳاٽا آثار ۽ اهڃاڻ جيئن تہ (سنسڪرت وارن) ويدگرنٿن مان بہ ورتل آهن، تنهن مان اها غلط فهمي نہ ڦهلجڻ کپي تہ. ڪو آريہ لوڪ بہ اصلي رهاڪن جي پيٽ ۾ سندن سنسڪرت ڪاويہ کي ساڳيءَ سطح تي آڻڻ ۾ سوڀارا ٿيا هوندا.

—"آريائي گيتن جي ادبي ۽ تهذيبي اوسر ۾ جيڪي بہ نيون نيون ڳالهيون پيدا ٿينديون پئي رهيون، اهي ڪي آرين جون پنهنجيون ايجادون ڪين هيون. انهن ۾ بہ اڻ آرين جو هٿ هميشہ ٻي رهندو پئي آيو. آريہ لوڪ، انهيءَ ڪري اڻ آرين جا ڪمالات حاصل ڪرڻ لاءِ سدائين سندن محتاج رهندا پئي آيا"(١). —"آڳاٽن ويد شاسترن جيڪا تهذيب ۽ تمدن جي عاليشان تصوير پيش ڪئي آهي، سا غيرآريائي قومن جي ٻي علوم ۽ فنون، توڙي تمدن ۽ ثقافت جو عڪس آهي؛ جيڪي هن ملڪ جا اصلي رهاڪو هئا. آريہ لوڪن کي سائن اهڙي ثقافتي ۽ تهذيبي ڳنڍ جوڙ ڪرڻ ۾ بہ تمام ڪافي عرصو لڳي ويو. اهڙو سلسلو ويدڪ لٽريچر جي ڦوڙ تائين هلندو آيو. جنهن ۾ اها اصلوڪي اتم سيتا (پراڪرتي) وري وري پئي اٿل پٿل هيٺ آئي آهي، تنهن ۾ اها ڍنڍي ۽ ٿنڊي، نئين سر اسرندي ۽ اپرندي پئي رهي آهي"(٢). اهڙيءَ اٿل پٿل ۽ ڊاهہ ٺاهہ مان هٿئون هڪڙو اهڙو اگرو نتيجو نڪرڻ لڳو؛ جو ويد گرنٿ جيڪي عيسوي سن کان پنج-ڇهہ صديون* اڳيئي لکجڻ چالو ٿيا هئا، سي انهيءَ جي رد عمل ۾ پوءِ سٺ جي منڌل ڦوري وانگر اهڙيءَ طرح تہ ڳانڍوڙجي وڇڙجي ويا؛ جو آخرڪار اهي گمراهيءَ جو هڪڙو گورک ڌنڌو بڻجي پيا. خود هندو ڌرم اندر بہ، انهيءَ زماني ۾ ٻي، چارواڪ (Charvak) جهڙا ڪي سياڻا ۽ سنجيدا ماڻهو اکيون پئي اٿيا. چي: ويدن جي ٻولي سنسڪرت (Gibberish) ۽ انهن جو مضمون سواءِ بڪواس جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي(٢).

—"ويدن جو بنيادي مواد توڙي مضمون، اوائل ۾ تہ رڳو انهيءَ ڪري اٽلائي پٽلائي اولڏو ابتو ڪري بيهاريو ويندو هو، جو انهن جي اصلي متن ۽ محاوري ۾ موسيقيءَ جي مزاج توڙي گيچ جي انداز جي ڪابہ مناسبت ڪانہ هوندي هئي. پر پوءِ جي پنڊتن جي اها ماڳهين

---

(1) Gosvami: Story p. 11 (2) Ibid p. 12

*تلڪ مهراج، اتي فقط هڪ ٽڪو وڌائي انهيءَ کي پنج-ڇهہ هزار سال ٻڌايو آهي.

(2) Prcf: Bhatacharjee. TheAge of Impeil Unity p .478

عادت ٻڌجي پيئي"(١). انهيءَ عادت سبب، ويدي سنسڪرت جي اهڙيءَ آڳهات واري (خودڪار) نيتيءَ، نيٺ سنڌس انت ٿي آندو ۽ پوءِ اها رڳو ڌرمي پروهتن جي هڪڙي مخصوص ۽ تنگ دائري اندر محدود رهندي، آخرڪار پوسانجي ۽ ڳهتجي مري ويئي*. جيتوڻيڪ انهيءَ کي پوءِ فرعون جي مڙهه (Mummy) وانگر سانڍڻ ۽ سانڍڻ ۾ پنڊت پچاڙيءَ تائين ٻه لڳا ٿي رهيا آهن. جيئن اڳتي نظر ايندو.

اڳيون مقالو، جيڪو سچو ٿي 'آريائي شاعري'† ۽ سنسڪرت ساهتيه لاءِ مخصوص ڪيو ويو هو، تنهن جي شروعات ويدن جي منڍ ڪان ٿي مهند ڪيل آهي. انهيءَ مضمون کي ڏڪيندي ڇڪيندي، عيسوي انين-نائين صديءَ سوڌو ٻه آندو ويو آهي. پر پوءِ معلوم ٿيو ته خود ويدن جا جي اناويهه وڏا وياس (مرتب) پڌجن پيا، تن سان 'ساينه' جو نالو به آيو آهي، تنهن پڻ ويدن کي ترتيب ڏني آهي. انگريز لوڪن اڪثر انهيءَ جا ٿي ويد مڪمل مجي، ترجمي لاءِ چونڊيا آهن؛ رگ ويد ۾ هن تي هڪڙو نوٽ لکيل آهي. —"ساينه، سنه ١٣٣١ع کان وٺي، سنڌس مرتيو ١٣٨٦ع تائين، شرنگريءَ جي مڙهي ۾ مک برهمڻ هوندو هو. برنيل صاحب هن ساڳئي ساينه جو پيو نالو 'ماڌو برهمڻ' به معلوم ڪيو آهي"(٢). انهيءَ اشاري مان اهو انومان ٿو نڪري ته عيسوي چوڏهين صديءَ تائين به ويدن جي آخري ستاءَ ٿيل ڪانه هئي!

ويدن جي *پويان وري 'برهمڻ گرنٿ' ملايل آهن، انهن ۾ آرڻيڪ ۽ اپنشد آندل آهن. سي ڪهڙي سبب ملايا ويا؟ چارواڪ جهڙا حريف ته منڍ ڪان ٿي موجود هئا، تن چئي ڏنو ته: ويدن جا رچيندڙ چالباز، پنڊ ۽ حرام ڪائڪ (Hypocrites, Cheats and Flesh-eaters...) آهن، جن جو مقصد آهي ديوڙيا ۽ گهوڙا وغيره ڪُهي کائڻ(٣). تنهن بعد ڪيسڪمبل جي هيءَ ڏيڊ تڪ به پڙهي ڏسو. "اگنشوم! يگيه ۾ ڪُٺل پسو، جي سرڳ (بهشت) ۾ وڃي سگهي ٿو ته پنهنجي پوڙهي پيءَ کي چو نٿو يگيه ۾ ڪُهي موڪلين"؟(٤). مطلب ته هندو سماج ۾ ٿي ايڏي هلچل هلي ويئي، جو سمجهو ماڻهن ويدن جي ڪنراڳ کي ٿي ختم ڪرڻ چاهيو. ڪارڪا سانکيه فلاسافيءَ موجب پڻ پين ڏنل وائنل آپاون (اتڪلن) وانگر ٿي ويدن جو آپاءُ به فضول آهي. چو ته اهي آسُڌي، تباهيءَ ۽ وڌاءَ

(1) Gosvami: Story. p. 17

*-ڇي انڊ-پاڪستان مان سنسڪرت جا فقط هڪ ڏڙن ڪتبا به ملي نه سگهيا آهن؛ پر، پراڪرت جا پورا پندرهن سؤ ڪتبا ته هاڻي تائين ملي چڪا آهن. (امپيريل يونٽي ٢٨٤).

† ڏسو مهراڻ رسالو ١٩٦٧ع جو نمبر ٢.

(2) Rig Ved: Translated by Dr: Arrow Smith. (Note: 27). p. 106

(3) Prof: Bhattacharjee. The Imperial Unity. p. 478

(٤) ڏرمانند ڪوسمبي: پڌ پگوران ص ٢٨٧

سان پُريا پيا آهن(١). اهڙن فيلسوف شاعرن جي جواب ۾ ئي برهمڻ جا اپنشد ۽ ويدانت وجود ۾ آيا.

برهمڻ شاسترن جو زمانو ٻه عيسويءَ سورهين صديءَ سوڌو معلوم ٿئي ٿو. چو ته ”اڪبر بادشاهه جي زماني جو لکيل ’الوپنشد‘ سو ٻه اپنشد ۾ شامل آهي“(٢). پر پنڊتن جون پوءِ ٻه اهڙيون ڪيئي ڪوششون مٽي ٿيل ٿيون. ڪي سلجهائڻ ۾ ئي صرف ٽينديون آيون. مهاتما ٻڌ اهڙن ئي سڀني ڪري، سنسڪرت جي جهنجهٽ ڪان پري ڪنديءَ ئي پري رهيو.

ٻڌ پرچار جي نوعيت: عام خلق جي ڀلائي خاطر، پاڻُونت ٻڌ پنهنجو پربوڌ ۽ پرچار ٻه پراڪرت يعني فطري محاوري ۽ عوامي زبان (لوڪ ڀاشا) ۾ چالو ڪيو. انهيءَ لاءِ ته عوام ان کي آسانيءَ سان سمجهي سگهن ۽ ساري انسانذات جو ڇيهو-ڪٽيو ٻه سندن سمجهه ۾ سولائيءَ سان اچي سگهي. مهاتما جي زماني ۾ لکت جو ابتدائي هنر اڃا فقط چند برهمڻ جي ئي چنبي هيٺ سوگهو هو، جيڪي ان کي اباڻو ورثو بنائڻ لاءِ مٿس نانگ وارو پهرو ڏيئي رهيا هئا. راجا هجي توڙي راجڪمار، لکڻ پڙهڻ کي رڳو هٿ ٻه لائي ڏسي، عوام جي ته اتي مجال ئي ڇا هي! مهاتما ٻڌ پاڻ ٻه جيئن ته انهن کتري ڪمارن مان هو، جن جي نصاب ۾ فقط خونريزيءَ جي تعليم ئي لازمي ڪيل هئي؛ سو ويچارو انهيءَ وديا چڪر ڪان ته ڪورو ئي ڪورو هو. پڙهيل پنڊتن مان ٻه پوءِ مهاڪيشپ، مهاڪچيان، ڪوڏنيه ۽ ساريپٽ جهڙا ڪي ٿورا سڄاڻ برهمڻ خدائي نسل کي ڇڏي اچي عام انساني برادريءَ ۾ داخل ٿيا هئا. باقي ڀڪشن مان ٻه گهڻو ڪري سيني جو ساڳيو مهاتما واروئي حال هو، تنهنڪري پاڻ تبليغ ۽ تعليم ٻه زبانيءَ طور چالو ڪيائين، جنهن کي سندس جيتري ’واڪ ميه‘ يعني برزبان يا ’ڪنٺ ڪيل واڪ‘ چئبو هو(٣).

سندس چالائي بعد اهي واڪ (وچن) لکجي ويا، تڏهن ٻه ساڳئي نالي سان سڏبا هئا؛ چو ته اهي وچن برزبان ڪرڻ هرڪنهن لاءِ لازمي هئا. اشوڪ جي پٽ مهيندر ڪمار، پڙهيل هوندي ٻه ساندهه ٽي سال ويهي، اهي وچن (سُت) ياد ڪيا هئا. ياد ڪرائڻ واريءَ انهي مٿينءَ ضرورت جي مدنظر، مهاتما سندس مکيه متا ۽ اهم اصول ننڍڙن سُتن (سُوتن يا سوترن) جي ئي صورت ۾ سيکاريندو هو. سندس پوئلڳ پاڻ ٻه اهڙا ڪي اهم نُڪتا ورجائيندي ۽ دهرائيندي، انهن کي هر وقت پنهنجيءَ لئي ۾ لوڏيندا ۽ جهڙيل سان جهونڪاريندا رهندا هئا، انهي لاءِ ته اهي آسانيءَ سان ذهن نشين ٿي وڃن. اهڙين ئي تنوارن مان ترتيب وٺندي، سُريلا سُت ۽ گيا اسرندا آيا، جيڪي پانت پانت جي ڀڪشن جو ورد بڻيا (جيئن کُدڪ نڪايه جي ’وساڻ وَتُو‘ ۾ آهي). اڳتي جڳ ۾ جيئن ته تعليم ڏيڻ جو اهوئي زباني ياد ڪرائڻ وارو طريقو عام هو تنهنڪري ”اوائل ۾ رڳو اهي سُت ۽ گيا هوندا هئا، جن ۾ ئي سندس سڄي سکيا

(١) ڌرمانند ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان ص ٢٥٤ (٢) ايضاً ص ٤٣ (٣) ايضاً ص ٢١

سمايل هئي.ـــ مهاتما جيئن هڪ دفعي چيو به هو: 'اي آنند! اهي سُت ۽ ڳيا سڀ گهڻو ڪري تنهنجا سڻيل پڙهيل آهن ۽ تون انهن مان پورو واقف آهين، تنهنڪري تنهنجو انهيءَ مطلب سان منهنجي پٺيان لڳڻ ڪو ضروري نه آهي'... مطلب ته سُتن ۽ ڳين ۾ ئي سندس پوئلڳن لاءِ ٻڌ جو اپديش هو"(١).

اشوڪ جي زماني تائين به ڌرم جا جيڪي نَوَ مکيه انگ مڃيا ويندا هئا، تن ۾ سُت (غنا)، ڳيچ (ڳيا)، ڳاٿون (سُني ۽ ٿيري ڳاٿا)،... ۽ انهن جي وياکيا (وياڪرڻ) وغيره، بنيادي ڳالهيون سمجهيون وينديون هيون(٢). سُت نپات (کُدڪ نڪايه) ۾ مهاتما ٻڌ پاڻ 'گايتري' نالي ڇند کي واکاڻيو آهي ۽ سُني ڀاردواج نالي هڪڙي برهمڻ جي پڇڻ تي به انهيءَ 'ڇند' جي ساراهه ڪئي اٿس. انهيءَ مان اندازو ٿئي ٿو ته شاڪيامنيءَ کي پراڻي سنگيت ۾ 'گايتري ڇند' نيڪ نظر آيو: تنهنڪري سندس رچيل سُت ۽ ڳيا سڀ گهڻو ڪري انهيءَ ڇند ۾ ئي ڳارايا ويا هوندا.

تِرپِٽڪ تي هڪ نظر: مٿي ٽن ڪتابن (ترپٽڪ) جو احوال اشارتاً آيو آهي، جيڪي پهرين چوماهي بيٺڪ ۾ جمع ڪيا ويا هئا. انهن ٽنهي کي الڳ الڳ ٻولڻ لاءِ، ٽي سڄاڻ راوي 'چونڊي' مقرر ڪيا ويا هئا. سندن سُت ۽ گيت قلمبند ڪرڻ لاءِ، مهاڪيشيپ سان گڏ ٻيو مشهور ليکڪ ساريپت برهمڻ به شامل ڪيو ويو هو، جنهن پويون پٽڪ (ايڌرم) سڄوئي اڪيلي سر لکيو(٣). ديودت جي دست اندازي ڪرڻ ۽ دخل ڏيڻ ڪري، اگرچ انهيءَ ڪم ۾ ڪي رنڊڪون به پيون، پر سڀڪو پنهنجي پنهنجي ڪم کي نباهي وڃي پار پيو. مگر اهڙيءَ حالت ۾ وري ٽنهي ٽوڪرين کي پاڻ ۾ بروقت ڀيٽي ڏسڻ جي وڌيڪ مهلت ملي نه سگهي. ۽ ڪي ساڳيون ڳالهيون به ٽنهي ڪتابن اندر اچي ويئون. پوءِ وارا ٻوڌي ته وري اهڙي تڪرار کي به مشق لاءِ پاڻ ضروري مڃڻ لڳا. ٻي مشهور ميٽنگ، جيڪا مهاتما جي سؤ ساله ورسيءَ (٣٧٨ ق. م.) تي وئشالي ۾ ڪوٺائي ويئي، تنهن بعد ٽنهي ڪتابن کي ننڍن ننڍن 'نڪايه' يعني ڀاڱن (Chapters) ۾ ورهائي رکيو ويو. جيتوڻيڪ انهن جي مواد ۽ مضمون ۾ ته ڪوئي سڌارو ڪونه آيو، پر ڪي ڀاڱا ۽ باب (نڪايه) هڪڙي ٽوڪريءَ مان ڪڍي، ٻيءَ ۾ وڌا ويا. ـ" ڪن جو چوڻ آهي ته کُدڪ نڪايه وارو فصل، اصل ۾ ايڌرم پٽڪ اندر پيل هو، پر ٻين جي چوڻ موجب: اهو اول سُت پٽڪ ۾ ئي سمايل هو. الڳد سُت جي انڪتا ۾ چيو ويو آهي ته: 'ڳاٿا' جي گڏيل سوتن کي 'ڳيا' ڪوٺيندا هئا. سُنيت نڪايه جو پهريون ڀاڱو ان جي مثال طور ڏنو ويو آهي... انهيءَ ڪري ائين چوڻ ڏکيو آهي ته 'ڳاٿا' نالي ڀاڱي (Chapter) جو ڌار ڪيو ويو. ٿي سگهي ٿو ته ڳيا اندر ڪن خاص پرڪارن

(١) ڌرمانند ڪوسمجي: ٻڌ ڀڳوان ص ٢٩ (٢) ايضاً ص ٢٥ (٣) ايضاً ص ١٨٨

جي ’ ڳاهن‘ جو سمائڻ ڪي نه سمجهيو ويو“ (۱). ٻڌگهوش آچاريه جو چوڻ آهي ته: ڳاٿا ٻن ڀاڱن ۾ ٽيرڳاٿا (مني ڳاٿا)، ٿيري ڳاٿا (ڀڪشڻي ڳاٿا)... يا ڪي ٻيون ڳاٿائون به اچي وڃن ٿيون (۲).

ٻهرئين ڪتاب، ’ونيه پٽڪ‘ ۾ جيئن ته رڳو جماعت (سنگهه) جي انتظام ۽ ضابطي جي ترغيب (ونيه) ڏنل آهي ۽ پوئين پٽڪ يا ٽئين ڪتاب (ابڌرم) اندر وري وڏيءَ ذات وارن جي وڏائي يا اوچي نسل واريءَ آڪڙ جي خلاف، توڙي گگداسن جي بچاء ۾ مهاتما جا برهمڻن سان ڪيل بحث مباحثا، جيڪي ساريپت ڪي موقعي بموقعي معلوم هئا، سي آندل آهن. باقي رهيو نمبر ٻيو يعني وچيون ڪتاب (سُت پٽڪ)، سو ته خالص مذهبي عقائد جو ڪتاب آهي، تنهن ۾ ٿي تٿاگت جي سچي تعليم ۽ تلقين سمايل آهي. انهيءَ ۾ جيڪي ٻه ڳيچ، ڳيا، ڳاهون ۽ سُت سمايل آهن، سي سڀ اوچي ادبي معيار جا آهن ۽ انهن جي هن مضمون جو مک مواد آهن، تنهنڪري هتي رڳو سُت پٽڪ تي ئي تبصرو ڪبو.

سُت پٽڪ جو ادبي جائزو: انهيءَ جا جملي پنج باب آهن. تن مان فقط ٽيون نمبر ’سنيت نڪايه‘ ۽ آخري باب ’ڪُڌڪ نڪايه‘ هتي هت ۾ ڪئجن ٿا. سنيت نڪايه جو ڪجهه ذڪر ته اڳ ۾ ئي مٿي اچي چڪو آهي، ٿورو وڌيڪ احوال هتي ٻه ڏجي ٿو.- ”سنيت نڪايه ۾ ته ڪيتريون ئي ڳالهيون اهڙيون به آهن، جيڪي خالص ادبي اعتبار کان به خاص توجهه جي لائق آهن. هن جي منڍوارن حصن ۾ ته بلڪل ئي حقيقي شاعري ملي ٿي. جنهن ۾ مهاتما کنهن يڪشا سان عقلي ڏليلبازي ڪندي، ڪيترائي باريڪ نڪتا ۽ منڌل مسئلا حل ڪري ويو آهي. شيطان يعني مار سان سندس مباحثو (جيڪو اڳتي ايندو)، توڙي ڀڪتيائين ڪي سندس شفقت ڀري ۽ پدرانه فهمائشن ۾ ته تمام وڏيون شاعرانيون لياقتون موجون آهن. ونٽرنٽز (Winternitz) صاحب ان کي انڊو-پاڪستان جي روايتي شاعريءَ جو اصل يعني روح تسليم ڪري ٿو ۽ مذهبي نڪته نگاهه کان به ان کي مقدس غينا ڪري مڃيو اٿس. سنيت نڪايه ۾ جيڪي ٻه لوڪ-چوڻيون توڙي روايتي حڪايتن مان تلميحون آندل آهن، تن مان مهاتما جو عظيم فڪر، سندس قوي تصور، دليري ۽ عظمت، مختلف طبيعتن جي ذهني ضرورتن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ هن جو هڪيو تياز هئڻ، برهمڻن تي سندس چست مزاح ۽ ظريفانه طنز، توڙي سيني ساهه وارن لاءِ سندس حقيقي همدردي ۽ دلي محبت: اهي سڀ ڳالهيون اسان تي هڪڙي پڌيان لاڳيتو ۽ گهرو اثر وجهنديون رهن ٿيون“ (۳). مٿئين مبصر جي عالماڻي جائزي مان ڪوبه نتيجو ڪڍجي، تنهن کان اڳ ۾ ڪن ڳاهن جو ترجمو نموني لاءِ نثر ۾ پيش ڪجي ٿو، جن ۾ مهاتما ۽ مار (ابليس) جو پاڻ ۾ مناظرو ٿيو هو.

(۱) ڌرمانند ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان ص ۲۶ (۲) ايضاً ص ۲۷.

(3) Dr: Pusalker: Imperial Unity. pp. 399-400.

مهاتما جو پويون چلو، جنهن ۾ ڪيس بشارت ملڻي هئي: انهيءَ جي آخري اڌ رات ۾ ابليس بہ پنهنجو آخري زور لڳائڻ آيو. ١- ”شيطان اچي ڏڪندي آواز ۾ چوڻ لڳو تہ: تون ڳري سڙي ويو آهين. چهري جو رنگ بہ لهي چڪو اٿيئي. هزار ڀاڱي تہ تون مري چڪو آهين. باقي هڪ ڀاڱي ڪو جيئرو آهين. موت اچي در تي بيٺو اٿيئي. ڀلارا! تون سدا جيئرو رهہ. جيئڻ ڀلو اٿيئي. جيئرو هوندين تہ ڀلي جا ڪم بہ ڪري سگهندين ۽ وڏو جس ڪٿندين. مگر نرواڻ لاءِ هيڏا ڪشالا ڇو ڪيئي رهيو آهين! نرواڻ جو مارڳ لهايت ئي ڪٺن آهي، اٿانگو آهي. ائين چوندي، ابليس اچي پر ۾ بيٺو (ڳاهہ نمبر ١ کان ٥ تائين). تڏهن تٿاڳت چيو تہ: اي پاپي! غافلن جا يار! آءٌ ڄاڻان ٿو تہ تون هت ڇو آيو آهين (ڳاهہ -٦). تو واري انهيءَ جس ڪٿڻ جي مون کي ڪابہ گهرج ڪانهي. جنهن کي هجي، تنهن جي اڳيان وڃي اهي مرليون وڄاءِ (ڳاهہ -٧). مون ۾ سمجهہ آهي، سچائي ۽ همت آهي. آءٌ جڏهن پنهنجي ارادي تي پڪو بيٺو آهيان، تڏهن تون ڇو مون کي جيئڻ لاءِ ريهي ريبي رهيو آهين؟ (ڳاهہ -٨). هيءَ هوا نديءَ جو پاڻي سڪائي سگهي ٿي، پر جنهن پنهنجي مقصد تي چِت چنبڙايو آهي، تنهن جو رت سڪائي نہ سگهندي (ڳاهہ -٩). پر منهنجن ڪشالن ڪري ئي جي منهنجو رت سُڪي ويو تہ منهنجا چِت چور وڪار بہ سڪي ٺوٺ ٿي ويندا (ڳاهہ -١٠). پر تو سان تہ جنگ جوٽڻ لاءِ آءٌ اڳتي وڌان ٿو. انهيءَ جنگ ۾ هارائي پوءِ جيئڻ، تنهن کان تہ مرڻ ئي منهنجي لاءِ ڀلو آهي (ڳاهہ ١٦ ۽ ١٨). سنيت نڪايہ ۾ پڻ هنڌ چيل آهي تہ: ٻڌ کي ڦاسائڻ لاءِ مار پنهنجيون ڌيئرون بہ وٺ ڏي موڪليون هيون. انهن جو حملو بہ جڏهن ناڪام ويو، تڏهن ٻڌ کي چيائين تہ: هيءُ آستان منهنجو آهي، تون هتان هليو وڃ. مهاتما پنهنجو ساڄو هٿ هيٺ ڪري چيو تہ هيءَ ڌرتي واري گنيمر ڌرتي بہ شاهدي ڏيندي تہ هتي منهنجو پڻ ايترو ئي حق آهي. اتي شيطان ڏاڍي ڏک ۾ چيو تہ: آءٌ ساندهہ ست سال سڌارٿ جي پٺيان پيس. ’هت ڪا ڪونٽري شئي هوندي، ڪا مٺي شئي ملندي‘. انهيءَ آس ۾ رهندي، ڪانوَ آخر وڃي ڪوڙي ۽ سخت پهڻ تي ئي ٺونگو هنيو. ائين ارمان ڪندي، سندس ڪُک مان ڪاني ڪِري پيئي ۽ هو اسُر کان اڳ ۾ غائب ٿي ويو (ڳاهہ ٣٢-٣٣ ۽ ٣٤)(١). سنيت نڪايہ جي انهيءَ سرسري جائزي کان پوءِ، هاڻي کُدڪ نڪايہ (آخري باب) تي مٿاڇري نگاهہ ڪجي ٿي.

هن ۾ هيٺيان فصل آهن: ٿيري گاٿا، مُني گاٿا، اِتيوتڪ، سُت نپات، آپ دان، نَدِيس ۽ جاتڪ وغيره. کدڪ نڪايہ جو خاص طرح انون ۽ نائون فصل ’ٿير گاٿا ۽ ٿيري گاٿا‘ (ڀڪشن ۽ ڀڪشياڻين جون ڳاهون) قابل ذڪر آهن.- ”انهن ٻنهي جي لهجي ۽ محاوري توڙي تاثرات ۾ فرق نمايان آهي. مني گاٿا ۾ دلي ڪيفيت کي وڏو دخل آهي ۽ ڀڪشڻي گاٿا ۾ وري زماني جي سورن جي پچار گهڻي آهي. دنيا جي شروعات کان وٺي، ساري انسانذات

(١) ڌرماننذ ڪوسمبي: ٻڌ ڀڳوان ص ص ١٥٦-١٦١.

سورن ۾ جيڪي ڳوڙها ڳاڙيا آهن، اهي جي هڪ هند ڪٺا ڪري سگهجن ها؛ ته انهن جو گڏ ٿيل پاڻي، هوند سيني سمنڊن کان به سوايو ٿي وڃي ها. پوءِ دنياوي زندگيءَ کي ڪيئن نعمت ڪوٺي سگهبو!" بيان جني زور ۽ سهڻائيءَ جي بناء تي ڊاڪٽر ونٽرنٽز ڳاهن جو شاعرانو ڪمال تسليم ڪندي، انهن کي رگ ويد کان وٺي ڪاليداس واري زماني تائين جي سڄي دؤر ۾، هندستان جي غنائي شاعريءَ جي عظيم ترين تخليق مڃڻ ۾ حق بجانب آهي.

هنن ڳاهن ۾ ڪيترا مقبول عام محاورا انوکا اصطلاح ۽ سريلا فقرا اچن ٿا. جن کي لٽنديءَ تڪ يعني وراڻيءَ يا 'ٽيڪ' وانگي وراڻي وراڻي ڳائجي ٿو. اهيئي هنن ڳاهن جو امتيازي حسن آهن. ٿير گاٿا (مني ڳاهون) فطرت جي حسين عڪاسيءَ سبب، قديم اندو-پاڪستان جي سُريلي ۽ غنائي شاعريءَ جا املهه جواهر آهن. ڪيترين ئي دلڪش تمثيلن ۾ عام مخلوقات سان محبت جو اظهار ڪيل آهي. مهاتما لاءِ ڪٿي مڃجي ٿو ته فطري نظارن مان لطف اندوز ٿيڻ جي هو بلڪل ئي برخلاف هو، تڏهن به ساونڻ جي موسم جي پيڪيدار بيان ڪرڻ کان هٽي رهي نه سگهيو آهي" (۱).

تيري گاٿا ۾ وري ڀڪشياڻين ۽ سنياسڻين جي ويراڳ جا ورلاپ ۽ اوسارا آهن. -"مٿين ڳاهن جي برعڪس هنن ۾ وري ذاتي تلخين جو احساس زياده آهي. مني گاٿا ۾ ته قدرت جي ساراهه جو عنصر غالب آهي. پر هنن ڳيتن ۾ وري انساني حياتيءَ جو حقيقي ۽ صحيح عڪس آندل آهي. (دنيا جي شروعات کان......) تيري گاٿا مان ثابت آهي ته اهي بيواهيون، جن جو خدا کان سواءِ دنيا ۾ ٻيو ڪوئي به نه رهيو هجي، يا اهڙيون ڏکايل مائرون، جن جي جهولي لٽجي ويئي هجي ۽ سندن گود سڃي ٿي چڪي هجي، سي انهيءَ صدمي کي ڀلائڻ لاءِ ڀڪشي سنگهه جي اچي سرن وٺنديون هيون ۽ عورت ذات جي ڀلائيءَ خاطر خدمتون ڪنديون رهنديون هيون. تان جو ڪن طوائفن جو به توبهه تائب ٿي ڪري ڀڪشي سنگهه جي اجهي هيٺ اچڻ جون حڪايتون پڻ اچن ٿيون، جن ۾ سندن اڳوڻي تباهيءَ ۽ هاڻوڪي سلامتيءَ جي چٽي تصوير چٽيل آهي. هنن ڳاهن ۾ بي بقا زندگيءَ جي باطل ۽ ڪوڙي عياشيءَ توڙي دنيا جي بي ثباتيءَ جي ڀيٽ، نجات جي سچي سک ۽ حقيقي سڪون سان تمام اثرائتي نموني ۾ ڪيل آهي. اهي ڪيچ اعليٰ قسم جي تمثيلن سان سينگاريل آهن، جن ۾ بعضي ته لفظن جي بلاغت به تمام تحسين جي لائق آهي. تيري گاٿا، انهيءَ ڪري به اهم آهن، جو انهن ۾ جيڪا روزانه زندگيءَ جي تصوير چٽيل آهي، تنهن مان انهيءَ زماني جي معاشي حالتن جو صحيح نظارو ڏسي سگهجي ٿو. خاص طرح سان عورتن جي سماجي حالت معلوم ڪرڻ لاءِ ته اهي ڳاهون تمام قيمتي آهن (۲).

(1) Dr: A. D Pusalkar: Imperial Unity. p. 403. (2) Ibid: p. 404.

سُتَ نپات ۾ .نظمي سُتَ ڪٺا ڪيل آهن، جن ۾ پوڙي شاعريءَ جا قديم ترين آثار محفوظ آهن، تنهنڪري سيني ڪتابن کان، سُتَ نپات مان ئي گهڻي ۾ گهڻا حوالا ۽ سندون عام جام ايندڙيون آهن. هن ۾ هندو ڌرم تي ٺٺ ڪي آلرون ڪيل آهن. سيلا برهمڻ ۽ واسٽ برهمڻ جي ٻڌ مذهب ۾ اچڻ وارن سُتن ۾، ٻڌ مذهب کي برهمڻي ڌرم سان ڀيٽيندي، سچ ۽ ڪوڙ کي صاف ڪيو ويو آهي. ــ"اوچي ذات علم جي آهي، نڪي برهمڻ جي." ست نپات جي خاص اهميت الهيءَ ڪري بہ آهي، جو هيءَ قديم شاعريءَ جو هڪڙو قيمتي ۽ پاڪ يادگار آهي. جنهن ۾ خود مهاتما جي سوانح لاءِ بہ معتبر مواد موجود آهي. پراڻي ڍنگ واري شاعريءَ سان گڏوگڏ وري قديم سگهڙ پائيءَ وارا مڪالما بہ مليل آهن، جن ۾ پڪشا (؟) سان سوال جواب ڪندي، ٻڌ مذهب جو اخلاقي نظريو چٽيءَ طرح سمجهايل آهي. ست نپات، انهيءَ ڪري ٻڌ مذهب جي اخلاقي تعليم کي سمجهڻ لاءِ هڪڙو قيمتي سرمايو آهي، جنهن ۾ انهيءَ زماني جي سماجي، معاشرتي ۽ اقتصادي حالتن جو بہ صحيح احوال ملي ٿو. اهي ساڳيا سُتَ ۽ انهن جا مضمون پوءِ گهڻو ڪري مهاڀارت ۽ ڀڳوت گيتا وغيره جي لکڻ لاءِ ڪم آيا آهن"(١).

اهڙيءَ طرح چوٿون فصل 'اِتيو'تڪ' (ائين آتائين Thus Commanded the Blessed One) هن ۾ مهاتما جا مستند ۽ منظوم اقوال آهن. اهي سڀ ننڍڙا سُتَ آهن ۽ هرهڪ جي اڳيان 'مهاتما هيئن چيو تہ' ....، وري سيڪنهن جي پويان 'اسان ائين ٻڌو' لکيل آهي. هي مڙيئي مختصر ۽ منظوم سُتَ آهن، تن ۾ تمام اخلاقي پهلو اچي وڃن ٿا. ٻولي عام، رواجي ۽ فطري آهي. بعضي تمثيلون ۽ سهڻا استعارا جيڪي هن جي طرز کي دلپذير بڻائين ٿا، سي فطري نظارن ۽ ٻيءَ مخلوقات سان ورتل آهن"(٢).

'آپ دان' يا خود قرباني: جنهن ۾، ڪنهن تان ڪا آفت ٽارڻ، ڪا مصيبت لاهڻ، يا عام خلق جي فائدي خاطر، پنهنجي جند ۽ جان (خيرات ۾) ڏيئي ڇڏڻ جي ترغيب، نهايت ئي مدلل طريقي سان ڏنل آهي. ٻين جي ڀلائيءَ ۽ سک خاطر پنهنجو سر صدقي ڪرڻ، هڪڙو عظيم الشان ڪارنامو ۽ انتهائي مقدس عمل مڃيو ويو آهي. بلڪ اعليٰ ترين عبادت ڀڻ اهائي شمار ڪئي ويئي آهي. 'آپ دان'، سچو ئي سهڻين ڳاهن جو مجموعو آهي، جن ۾ مٿيون مضمون سمايل آهي(٣).

نَدِيس (Glossary): مٿين مڙني مضمونن جي سُتَن ۽ ڳاهن ۾ آيل خاص اصطلاحات، 'نديس' نالي جدا فصل ۾، پڪشو ساريپت وڃهي سمجهايا آهن. اهي مذهبي محاورا، مهاتما جي پياري ساٿيءَ مهاڪچيان ڪٺا ڪيا هئا. ساريپت وري انهن جو استعمال ٻڻ سيني سُتَن ۽

(1) Dr: A. D. Pusalker: The Age of Imperial Unity PP. 402-403.
(2) Ibid. p. 402
(3) Ibid. p. 406

ڳيچن ۾ ڏيکاريو آهي. اهو ساڳيو ئي طريقو، ياسڪ منيءَ وري ويدن جي ’نيروڪت‘ ناهڻ لاءِ ڪم آندو آهي(١).

جاتڪ (ڳاهن سان ڳالهيون Pious legends): اندو-پاڪستان جي ادبي خزاني جي اصلي ڪاڻ ته اهي جاتڪ ئي آهن، جيڪي اندازاً پنج-ڇهه سؤ ڪن ٿيندا. انهن آکاڻين جو هيرو، ڪن حالتن ۾ ته مهاتما ٻڌ پاڻ ئي آهي، هرهڪ جاتڪ جا مکي پنج انگ آهن: I- موقعو: جنهن تي مهاتما اها آکاڻي ٻڌائي هئي. II- ڪٿا: يعني نثر ۾ آکاڻي. III- ڳاهون: جيڪي قصن جي تصديق لاءِ سند طور اچن ٿيون. IV- وياڪرڻ يعني ڳاهن جي وياڪيا ڪرڻ يا ڳيت جو مطلب سمجهائڻ ۽ V- سموڌنا: يعني آکاڻيءَ جو ٻڌ ۽ مذهب سان لاڳاپو.

هي ڪٿائون مختلف نوعيت جون آهن، جن مان ڪي ته جانورن ۽ پکين وغيره جون ساديون ۽ رواجي آکاڻيون به آهن. انهن ۾ موزون ۽ سرانتا فقرا عام جام اچن ٿا. ڪي وري نصيحت آميز حڪايتون، دنياوي دستور (نيتي) سيکارڻ لاءِ آهن. انهن ۾ به مقبول عام چوٽيون ۽ سيانپ جا سخن ڳايل آهن. ڪيترين ڪهاڻين ۾ زال ذات جي چڪر ۾ ڦاسڻ کان آگاهي ڪيل آهي. اهڙيون آکاڻيون جاتڪ نمبر ٦١، ٦٢، ... ۽ ٥٣٦ وغيره ۾ سميٽيل آهن. انهن ۾ حڪيمانه قول ۽ ناصحانه ڳاهون ڳايل آهن. جاتڪ نمبر ٥٢٧ جي نصيحت آميز قصي ۽ ان جي ڳاهن کي اهڙي ته ناٽڪي نموني ۾ ترتيب ڏنل آهي، جو اهو سورهن ئي آنا سانگ (Drama) پيو لڳي. ڪتي وري تبليغي وعظ جي نموني تي خاص مذهبي ۽ اخلاقي آکاڻيون به آهن. اهڙين پاڪ حڪايتن ۾، صبر، شڪر ۽ قناعت جي تلقين ڪيل آهي. انهن ۾ جيڪي آتت ڏيڻ واريون ڳاهون آهن، تن جي مراد اهڙن ماڻهن کي ڏيڻ ڏيڻ معلوم ٿئي ٿي، جن کان اجل پنهنجا جاني جدا ڪيا هجن. مٿين مڙني جاتڪ-ڪٿائن جو عڪس، اڄ به دنيا جي اڪثر لوڪ ڪهاڻين ۾ نظر اچي ٿو. جاتڪ نمبر ٦٧ ۾ هڪڙي مائي، پنهنجي پٽ ۽ مڙس کي بچائڻ بدران، ڀاءُ جي جيئدان لاءِ اچي عدالت ۾ عرض ڪري ٿي؛ تنهن سان مشابهه آکاڻي هيرو ڊوٽس به لکي آهي.

هنن حڪايتن جي پيڙهه اصل ۾ انهن گاٿائن (ڳاهن) تي رکيل آهي، جيڪي ڇپي ڇپي تي آکاڻين اندر ڳايل آهن. انهيءَ ڪري اهي ڳاهون ته بيشڪ بنيادي آهن، پر انهن جي نثر وارو حصو، جيڪو نظم جي اڳيان پويان فقط آکاڻيءَ جي سلسلي بيهارڻ لاءِ پرتي ڪيل آهي، سو پڪ سان پوءِ جو آهي. مگر اهو نثر وارو بيان به نظم جي چوڌاري اهڙي ته ڪاريگريءَ سان اڻيل آهي، جو ان ۾ ڳتيل ڳاهون خود بخود آکاڻيءَ کي اڳتي ڌڪينديون، آخري مقصد ڏي وٺي اچن ٿيون. نثر سان گڏ هر مضمون وارا مقولا ۽ قديم چوٽيون عام جام اچن ٿيون. اهي جاتڪ نه رڳو ادبي اعتبار کان اندو-پاڪستان جو قيمتي ورثو آهن، بلڪ

---

(1) Dr: A. D. Pusalker: Age of Imperial Unity p. 406.

ٻوڌي زماني جا رواج رسمون، سماجي ۽ سياسي ڍول ڍنگ، اقتصادي ۽ معاشرتي حالتون، توڙي تاريخ جون پيون ڪيتريون ئي سچيون حقيقتون هنن ڳاهن ۾ اجا تائين محفوظ آهن. جاتڪ ڪتائون، سيني طبقن جي ماڻهن جي زندگيءَ جو تفصيل ڏين ٿيون، جيڪو ٻيءَ طرح سان تاريخن مان به ملڻ ممڪن نه آهي. هنن ۾ ڪي نثري روايتون، شايد ٽين صدي ق. م. تائين ڳنڍيون آيون آهن. ٽين ڪانفرنس کان پوءِ، اشوڪ جي پٽ مهيندرڪمار پاڻ سان پنج سؤ جاتڪ سلون ۾ آندا هئا. ان کان ٻه-ٽي صديون پوءِ، سنسڪرت بزم جو پيدار مهاڀارت، انهن جي بنياد تي سهيڙيو ويو(۱).

قديم شاعريءَ تي ٻڌ مذهب جو اثر: ٻڌ مذهب، پنهنجيءَ ٻرپات سان گڏ ئي، اندو-پاڪ جي گيتن لاءِ نئون سهاڳ، نئين سجاڳي، نئين روشني ۽ نئين زندگيءَ جو نئون نياپو آندو. اڳ واري ادبي هڪ هٽيءَ ۾ جو جٽي جٽي ڪي جپ تي سنسڪرت جو سرڪاري ڏنپ سهٽو ٿي پيو، انهيءَ کان عام خلق کي آزادي ملي ۽ نجات نصيب ٿي. ملڪ جي ڪهڙيءَ به ڪُنڊ ۾، ڪيترو به قليل تعداد قبيلو يا ڪهڙي به ڪيريل قوم ڇو نه هجي، مذهبي مساوات ۾ سندن انسدريل ۽ ڪچي ڦڪي ٻوليءَ کي به پراڪرتي (فطري) حق حاصل هو. شاعر، نه فقط پنهنجي فطري زبان کي ڳائڻ وڄائڻ ۾ آزاد هئا، پر هو ٻين عوامي محاورن کي ٻڻ بيحجابيءَ سان، بلڪ پيار سان پنهنجي ڪرڻ ۾ فخر سمجهڻ لڳا. ٻڌ مذهب جي اصلي منشا ته ملڪ جي عام ڀلائي ۽ انسانذات جي نيڪي وڌائڻ جي هئي، نڪي ماڻهن کي مصنوعي لفاظيءَ جي چڪر ۾ ڦاسائڻ جي، سو انهيءَ باهمي احترام سببان ازخود اهو مقصد حاصل ٿيڻ لڳو.

اهڙي اجتماعي ۽ باهمي سمجهوتي سببان، ملڪ جي مشرق کان مغرب تائين، ازخود هڪڙي عام فهم زبان (پالي- پراڪرت) اڀري آئي. اهائي عوامي زبان (پراڪرت)، پوءِ اشوڪ جي زماني کان ته هندستان جون به حدون اورانگهڻ لڳي. مگر موت ۾ ان تي به اتر-الهندي کان ايندڙ قومن جو اثر ۽ رد عمل ٿيو. اولهه-اوڀر جي اهڙي ادبي اتحاد جو ساو به ”سنگ“ ۾ ئي سرجيو، جتان متمدن دنيا جي ميل مان، نت نت نوان نغما نسريا ۽ لهرين جي لاهه چاڙهه جيان موتي ملڪان ملڪ پهتا. اهڙيون ثابتيون اڄ تائين وچ ايشيا ۽ چين جي تاريخن ۾ محفوظ آهن، جن جو ڪجهه اشارو اڳ ۾ به اچي چڪو آهي. هتي ان اٿاهه عوامي سنگيت کي سربستو سمجهائڻ يا سلسليوار بيهارڻ بيحد مشڪل آهي. اڳ ۾ سنسڪرت شاعريءَ جي بي ربط ڪهاڻيءَ جون ڪڙيون ڳنڍيندي ۽ انهيءَ جا خال پريندي، ڪن عوامي گيتن جا ٽالا (جاتي گيا، گرام گيا، پربنڌ، گاٿا ۽ ڪيرتن وغيره) محض خانه پُريءَ خاطر ڳنايا ويا هئا. هتي انهن مان اول پراڻي 'پربنڌ گيت' جي ڳالهه ڪجي ٿي:

---

(1) Dr: A. D. Pusalkar: Imperial Unity. PP. 404-406.

پربنڌ ڳيت جي اوسر: پربنڌ جي اسرڻ جو اوائلي احوال ته اڳ ۾ ئي اچي چڪو آهي، جنهن مان ان جي غنائي ڪيفيت ثابت آهي. انهيءَ لحاظ کان، پربنڌ هڪ سرائتو ڳيت هو، جنهن جي هيئت ڪافي لچڪيدار هئي. سندس لفظن جي ترتيب ۾ ڪو بحر وزن نه هو، سو ته سوچڻ ئي فضول آهي. ڳائڻ جي رڳو ڪنهن لئي ۾ اچي سگهيو ٿي ته اهو ئي ان لاءِ ڪافي هو(۱). قديم هندو روايتن ۾ نه فقط ناچ، پر ان سان گڏ 'ڳائڻ' جي نسبت پڻ شو مهراج سان ڪيل آهي، تنهنڪري ماتنگ (پنجين-ستين صدي عيسوي)، سندس ڪتاب 'برهد ديشي' ۾ پڻ پراڪرتي پربنڌ کي شو مهراج کان شروع ٿيل سمجهيو آهي(۲). ڪن پين وري انهن کي جدا جدا جاتين ۾ گڏيو آهي. ڪلاسيڪي پربنڌ جيئن ته جدا جدا ڍول ۽ ڍنگ جا آهن، تنهنڪري انهن جا نالا به جدا جدا آهن. سندن ڳڻن ۽ لڇڻن جي بناءَ تي انهن کي مختلف جاتين ۾ ورهايو ويو آهي(۳).

متي اڳيئي ٻڌايو ويو آهي ته جاتيءَ وانگي پربنڌ به اصل ۾ اڪيليءَ تڪ جي شڪل ۾ هو. اها اوائلي تڪ 'استايه' (بنيادي) سڏبي هئي. پوءِ وارو ڪلاسيڪي لفظ 'استائي' (منڍ)، توڙي هاڻوڪو لفظ 'تلهه' (پيڙهه)، انهيءَ استايه جي مترادف سمجهڻ گهرجن. استايه کي 'اُدگرهه' به چئبو هو، جنهن جي معنيٰ پڻ مُنڍ (مول) آهي. ادگرهه (استائي) کي ڪثرت سان ڳائيندي، آخر ان مان ٻي هڪڙي ڪَلي اسري آئي، جنهن کي 'ڌُروا' (Fixed) سڏيو ويو. انهيءَ ترتيب سان آخر ٻن فقرن وارو پربنڌ پيدا ٿيو، جنهن کي 'دوي ڌاتو' (ٻه-ٽُڪو) پربنڌ چيو ويندو هو(۴). دوي ڌاتو پربنڌ جي ٻچار ڪندي، پنڊت داموڌر انهيءَ جي ٻئي انگ (ڌروا) کي 'آيوڳ' سڏيو آهي(۵). آيوڳ لفظ جي معنيٰ انت يا انتها آهي. يعني جنهن جاءِ تي ڳيچ اچي جهُلي، ته اتي ايوڳ ٿيو. اهي ٻئي فقرا جيئن ته واري وٽيءَ تي لاڳيتو ڳائبا رهيا هئا، تنهنڪري جنهن به فقري تي ڳائڻ ڪٽي بند ڪجي سو ٿيو ايوڳ. اوائلي زماني ۾ ته رڳو استايه (تلهه) ورائي ڳائيندا هئا ته ان کي به ايوڳ چوندا هئا(۶). انهيءَ مان ظاهر آهي ته ايوڳ لفظ کي اجا ڪا آخري معنيٰ ڪانه ملي هئي.

سميا پوپال جي چوڻ موجب، پربنڌ ۾ پوءِ ٽي 'چرَن' ڳائجڻ لڳا، انهيءَ ڪري 'ترڌاتو' (ٽه-ٽپو) پربنڌ چوڻ ۾ آيو(۷). انهيءَ ۾ ادگرهه (شروعات)، ڌروا (مرڪز)، ۽ ايوڳ (خاتمو) شامل هئا(۸). وقت گذرندي، وچ ۾ هڪڙو وڌيڪ چرَن 'ميلاپڪ' (ملائيندڙ) پيدا ٿي پيو، جيڪو ڌروا جي اڳيان ڪي پويان آيو ٿي ۽ ڌروا کي بعضي منڍ سان ته بعضي

(1) Prof: Gosvami: The Story of ...... p. 112. (2) Prajnana: Historical Develop: p. 302. (3) Ibid. pp. 169-170. (4) Gosvami: Story of ... Music p. 112. (5) Ibid. p. 182. (6) prajna: Historical ... p. 177. (7) Ibid. p. 181: (8) Gosvami: The Story of ... p. 112.

پڇڙيءَ سان ملائڻ جو ڪم ڏنائين. انهيءَ ڪري ان کي ميلاپڪ (جوڙ يا ڳنڍ) چيو ويو. اهڙيءَ طرح آخرڪار پربنڌ جا پورا چار چرن جڙي بيٺا ۽ فقط اهڙي مڪمل پربنڌ کي ئي 'چترڌاتو' (چؤ-ٽڪو) پربنڌ چئي سگهبو هو، جنهن ۾ ادگره، ميلاپڪ، ڌروا ۽ ابوڳ اهي سڀئي انگ سمايل هوندا هئا. پربند جي بلڪل ئي پوئين دوُر ڌاري ان ۾ هڪڙو نئون انگ 'آنترو' (Intermediate) آندو ويو. پر جيئن ته چترڌاتو پربنڌ ۾ ٽڪن جو تعداد (دوهي وانگر) هرحالت ۾ پورا چار چرن رکئو هو، انهيءَ ڪري ملائيندڙ پد (ميلاپڪ) پنهنجو پاڻ نڪري ويو ۽ انتري انهيءَ جي جاءِ والاري(۱). "انهيءَ مان معلوم ٿيو ته پهريائين پربنڌ گيتن ۾ انترو (اندريون فقرو) هوئي ڪو نه. اهو گهڻو پوءِ پربنڌ اندر داخل ٿيڻ لڳو آهي. نه ته پوري پربنڌ (چترڌاتو) ۾ پهريان چارچرن هوندا هئا. انترو انهيءَ ڪري نه ايندو هو، جو انهيءَ جي عوض 'ميلاپڪ' ٽڪ اڳيئي موجود هئي. مطلب ته ميلاپڪ ۽ انترو، ڪنهن به پربنڌ ۾، ٻئي ساڳئي وقت ڪڏهن به ڪم نه آيا آهن"(۲). پربنڌ جا پوءِ ڪيترائي نمونا مضمون جي مناسبت، ان جي بيهڪ، توڙي چند ۽ تال جي ترتيب پٽيان مختلف نالن سان مشهور ٿيا. چند ۽ تال جي نسبت وارا اهي ساڳيا نالا پوءِ ڪيرتن جي جدا جدا قسمن تي رکيا ويا، جن مان ڪي اڄا تائين هلندڙ آهن(۳).

پربنڌ جي مضمون ۾ راجائن، مهاراجائن، مشهور ماڻهن، ڏاتارن ۽ ديوتائن جي تعريف هوندي هئي. اهي پربنڌ اسلامي حڪومتن جي اچڻ وقت عام جام هلندڙ هئا. پربنڌ کي پوءِ سازيندي جي اصطلاح ۾ 'گت' چيو ويو. اهو لفظ گيت مان کسي وڃي گت بيٺو آهي ۽ هاڻي ان جي معني سَرود، لئي يا ترنم (Rhythme) آهي(۴). پربنڌ گيت جي انهيءَ تدريجي اوسر ۽ ارتقا مان ئي اندازو ٿي سگهندو ته اسان جي اڳوڻي فنڪارانه ڪلام جو بنياد به اهوئي ساڌو پاڌو ۽ ابتدائي لوڪ گيت آهي، جيڪو چندرگپت موريه ۽ ان بعد اشوڪ جي پوڌي زماني ۾ اوڌون ڪائي اسريو. انهيءَ جي اوڌ ۽ واڌ تي ٻاهرين قومن جو اثر به يقيني آهي، جيڪي الهندي ڪان آيون. مگر انهن جي ادبي ڪارنامن بابت اسان کي پوري معلومات نه آهي.

ڏيهي گيچ تي حملي آورن جو اثر: سوريا حڪومت کان هڪدم پوءِ، بختر جو يوناني بادشاهه ڊيمتيريس اول هتي جو حاڪم ٿيو. سندس وڏو پٽ ۽ وليعهد، شهزادو پنتالين (Pantalean)، اسان کي معلوم آهي ته يوناني علم ادب جو ڪوڏيو ۽ رقص وسرود جو وڏو شائق هوندو هو. سندس جاري ڪيل سڪن مان به اهڙي ثابتي ملي ٿي. هن جا سڪا، جيڪي هينئر سنڌو واديءَ (مڪران-گجرات) مان مليا آهن، تن تي هڪڙي رقاصه نچي رهي آهي. انهيءَ کي سوڙهي سٿڻ، ڪنن ۾ ويڪرا والا ۽ وارن ۾ گل لڳل آهن. هيءُ شهزادو

(1) Gosvami: The Story of ... 112. (2) Prajn: Historic ... p. 180.
(3) Gosvami: The Story. p. 114. (4) Ibid. p. 113.

جيتوڻيڪ پيءُ جي جيتري نه مارجي ويو، مگر سندس اراد و يقيناً هتي بلخ ۽ بخارا جي ثقافت پکيڙڻ جو معلوم ٿئي ٿو (١). پنتالين کان پنج- ڏهه سال پوءِ، بختر جو باذوق بادشاهه مينادر اعظم هتي آيو، جيڪو علم و فضل جي ڪري منڌ کان نه مشهور ۽ مجيل هو. هن ٻڌ مذهب قبول ڪرڻ کان اڳ، سندس حڪومت جي پهرئين اڌ ۾، هتي بلخ بدخشان جي تهذيب ۽ ادب پکيڙڻ لاءِ هرممڪن ڪوشش ڪئي. جنهن ۾ ناٽڪ ۽ سانگ، رانديون ۽ شرطون، موسيقي ۽ شاعري وغيره شامل هيون (٢). تنهن بعد سٿين جو وارو آيو. سٿين ته سندن گيت سرڪاريءَ طرح به سنڌ ۾ رائج ڪيا. "سٿين گيت سنڌ ۾ قومي تراني جيتري اهميت حاصل ڪري چڪا هئا" (٣). هي ماڻهو منڌ کان نه مهذب، علم دوست ۽ ادب نواز رهيا آهن. ڏکڻ سنڌ جي پوين ساڪ سردارن مان ته ڪي ناليرا شاعر پڻ ٿي گذريا آهن. اهڙا اهڃاڻ تاريخن ۾ به ملن ٿا. ڪڇ- ڪاٺياواڙ ۾ 'ڪپل' (Kapila) نالي سان هڪڙو مشهور سٿين شاعر ٿي گذريو آهي، جيڪو الهندي ڪاٺياواڙ جي 'سئيندوَ' راجائن جو سارو سلسلو منظوم ڪري ويو آهي. "We hear of a Saka Poet Kapila composing a record of the Saindhvas of West-Kathiawad (4).

چند وديا جي شروعات: اهو ٻاهرين حڪومتن جو اثر چئجي يا انهن جو رد عمل، مگر مقامي شاعريءَ جي شڪل شباهت کي جاچڻ لاءِ پڻ پهريون ئي دفعو ڪي سريلا سڄاڻ سوچڻ لڳا. عيسوي سن کان هڪ- ٻه صدي اڳي يعني ويدڪ زماني ۾ ئي ڪيشپ، مانڊوڪ ۽ رات جهڙا ڪي سنجيده سگهڙ سجاڳ ٿيا، جن انهيءَ فن جي ابتدا ڪئي (هِنَ ميدان ۾ اوائلي نالا فقط اهي ئي مليا آهن، جيڪي پنگل پڻ ڄاڻايا آهن). هنن ويدي سنسڪرت ۾ انهيءَ علم جو اوائلي نالو 'سُر سنگيت' رکيو، جيڪو محض ڳائڻ جي ئي ڏار سان موافق هو. پراتي ساکيه موجب، انهيءَ (سُر سنگيت) جي بنياد تي ئي پهريون دفعو، غنائي فقرن جا جدا جدا نمونا (آپ جاتي، تِرشتپ ۽ انُشتپ وغيره) محسوس ڪيا ويا. سُر سنگيت واري انهيءَ ابتدائي دؤر بعد، هن هُنر جو ٻيو مُک مرحلو 'ورڻ سنگيت' وجود ۾ آيو. ويدڪ وزن جي برعڪس، ورڻ سنگيت وري وڏن ۽ ننڍن لفظن جي جهيلار تي ٻيٺل هو.

مگر حقيقت ۾ هن علم جو ٻايو وجهڻ 'پنگل' (Pingala) جوئي ڪم هو. هيءَ چند ديو جي 'ڇندس'، توڙي پرت جي 'نتيه شاستر' کان به اڳي شمار ڪيو ويو آهي. انهيءَ حساب سان ته هو عيسوي سن جي بلڪل ئي اوائلي زماني ۾ ٿيو آهي. پنگل جي 'ڇندس سوتر' کي ويدن جو انگ (جزو) ڳڻيو ويو آهي. انهيءَ ڪري ڪي ته سمجهن ٿا ته هو عيسوي سن

---

(1) G. W. Cock: Greecks in Indian p. 89. (2) Ibid. pp. 103-104. (3) Prajna: Historical Development of ... p. 73. (4) Dr: U. N. Ghoshal: The Age of Imperial Kanauj. p. 373.

ڪان بہ ڪو اڳي ٿيو هوندو. پنگل، اچارن جي ڳاڻيٽي لاء جيڪو نند ي ۾ نند و ايڪو (ورت) ورتو آهي، سو 'تِرڪ' (ٽِڪو) آهي. يعني اهو مفرد لفظ جنهن ۾ ڪو از ڪم ٻي اکر اچن. ليڪن ڪوبہ غنائي فقرو، جنهن ۾ اهڙا بہ تِرڪ (ڇهہ آچار) يا ڇهن ڪان گهٽ اکر آهن، سو هن جي مطلب جو نہ آهي.... حقيقت ۾ هن رڳو 'ڇڙها' سوترٽي سمجهايا آهن، تنهنڪري پنهنجي پستڪ کي پڻ 'سوتر ڇندس' ڪوٺيو اٿس. هو اچارن جو ڳاڻيٽو ڪندي، ڪن اهڙين سٽن تائين بہ آيو آهي، جن ۾ اهڙا آٺ تِرڪ اچيو وڃن ٿا. مگر انهن لاء مناسب مثال ۽ موزون دليل بلڪل ڪونہ ڏنا اٿس. ٻي ڳالهہ تہ هن رڳو زباني جهونگارن جي ٻي بنياد تي تجربا ڪيا آهن ۽ ڪنهن بہ لکيل ٽُڪ جي تحريري صورت (بيهڪ=Adhvan) ڪان هو قطعي بيخبر آهي، ۽ نہ وري اکرن يا آوازن جي ڊگهائي ڇوٽائي کي بہ ڪو خيال ۾ آندو اٿس. انهيء مان ثابت آهي تہ سندس وقت ۾ سوتر ۽ ٽُڪون اجا عام طرح تحرير هيٺ نہ آيون هيون ۽ شايد اهو ڪم بہ اول هن ڪان ٿي چالو ٿيو"(١).

پنگل ڪان پوء، پيو بہ جيسلمير جو هڪڙو عروضي ماهر، جئہ ديو، جنهن جو 'جئہ ديو ِ ڇندس' مشهور آهي، سو عيسوي ٻي-ٽين صديء ڌاري ٿي گذريو آهي. پنگل جي برعڪس، هن وري شعر جي 'لِکت' (اڌوَن) جو بحث ڇيڙيو آهي. چي: 'ڪن بہ لکيل پن ماترائن جي وچ ۾، هڪ اَگر جيتري جڳهہ ڇڏيل هجي; تڏهن سِٽ جي ماپ سمجهہ ۾ ايندي.' انهيء مان اندازو آهي تہ شايد سندس زماني ۾ شعر جي لکت چالو ٿي چڪي هئي. هن جي ڪتاب تان اپينو گپتا، سويمبو، وراهہ مهر ۽ هيمچندر مدد ورتي آهي. خاص اپرنش وارو 'تال ڇند' شايد هن ڪان گهڻو پوء، ڀرت جي زماني ڌاري ٿيو آهي.

ڀرت پنهنجو 'نٽ شاستر' ٽين-چوٿين صدي عيسويء ۾ لکيو آهي(٣).-"هن ۾ پراڪرت جا نمونا ۽ مثال سڀ پورا ۽ باقاعدي ڏنل آهن. سورهون ۽ ٻٽيهون باب، ڇند جي سمجهڻ لاء بلڪل اهم آهن. خاص طرح ٻٽيهون باب (گِيا geya) تہ نهايت ٿي دلچسپ آهي. هن ۾ سڀ سرائتا بول ڪٺا ڪيل آهن. جن ۾ ڇهن اکرن ۽ ان ڪان گهٽ اچارن وارا فقرا پڻ بحث ۾ آندا اٿس. اهو سندس ڇوڻ موجب، 'گِيا ڇند' آهي"(٤). ليلو رچنداڻي، سنڌوء جي جهلڪ (ص ١٠٨) ۾ لکي ٿو تہ: هن ڪتاب ۾ اپرنش ٿي ڪم آيل آهي. اپرنش جي احوال اچڻ ڪان اڳ، سنڌ جي علمي ۽ ادبي ماحول جي بہ هڪڙي جهلڪ ملاحظ فرمايو، جا تاريخ ۾ ڪنهن طرح سان محفوظ رهجي ويئي آهي.

---

(1) Dr: M.A. Mehendale: Imperial unity. PP. 271-272.
(2) Ibid. P. 273.
(3) Prof: O. Gosvami: The story of... P. 42.
(4) Dr: M.A. Mehendale: Imperial unity. PP. 272-273.

قديم سنڌ جي ادبي فضا: ڪوبراج سيڪر (جنهن جو احوال اڳتي ايندو)، سنڌس ڪتاب 'ڪاويه ميمانسا' (مقدمه شعر و شاعري) ۾ لکيو آهي ته: "سنڌ جو ڪوشان راجا واسديو، جيڪو ڪيترن ئي برک عالمن ۽ پڙهيل ماڻهن جي هڪڙي وڏيءَ جماعت جو سربراهه هوندو هو، سو شاعرن جو ته خاص طرح سان وڏو مربي هو ۽ سنڌن انجمن جو اعزازي صدر (سڀاپتي) پڻ پاڻ هو... هيءُ، ساڳئي نالي وارو ڪوبه ڪوشان بادشاهه ٿي سگهي ٿو"(۱). مٿيون بادشاهه جي بلڪل ئي اڳاٽو سارجي، ته اهو واسديو 'اول' به ٿي سگهي ٿو، جنهن جي زماني (۱۲۰ع) ۾ سنڌ جي سريلن سگهڙن جو هڪڙو وڏو وفد سرڪاريءَ طرح چين ڏي ويو هو(۲). يا ته وري واسديو 'ثاني' به ٿي سگهي ٿو، جنهن جون تحريرون مهن جي دڙي منجهان مليون آهن. مگر مناسب هيئن ٿو لڳي ته اهو بادشاهه بلڪل ئي آخري ڪوشان يعني 'ستون' يا 'اٺون' واسديو (۳۶۰-۳۷۵-۴۰۰ع)، اروڙ جو ڪو راجا ٿي سگهي ٿو. جيڪو سڄي سياسي اقتدار هٿان وڃائڻ بعد، اهڙين علمي، ادبي ۽ مذهبي مجلسن ۾ ئي پاڻ وندرائيندو رهيو. اسان وٽ بهادر شاهه 'ظفر' ۽ مير 'سانگيءَ' جا بلڪل اهڙائي مثال موجود آهن (تاريخ پنهنجو پاڻ کي دهرائيندي آئي آهي). ڪيئن به هجي، ۾ هيءُ حوالو نه فقط سنڌ جي قديم شاعريءَ لاءِ قيمتي آهي، مگر الهيءَ مان اهو به ثابت آهي ته ابيرنش جي اثر کان اڳ ۾ ئي سنڌي ٻولي ۽ ان جي ادب کي جداگانه ۽ مستقل حيثيت هئي ۽ سنڌ جا راجا به هتي رس راوتا ڪرائيندا رهيا.

ابيرنش ۽ ابير لوڪ: ابيرنش يا ابير ٻاشا جي اصليت ڳولڻ کان، ان جي ڳالهائيندڙن جي تاريخ تلاش ڪرڻ بيحد ضروري آهي -" ابير هڪ اجنبي قوم هئي، جا اصل ۾ ايرلدي ايران کان آيل هئي. سنڌن اباڻو علائقو 'ابيرون' (Abiravan)، جنهن تان هن قوم تي 'آبير' نالو پيو، سو قنڌار ۽ خراسان جي وچ ۾ هو. هي ماڻهو عيسوي سن جي اوائل ۾ سٿين سان گڏجي سنڌ ۾ داخل ٿيا. سٿين جي اوائلي ڪتبن موجب، ابير سنڌن فوج ۾ عهديدار هئا. تنهنڪري سٿين، سنڌ جي ساحل کان ايرلدي وارا علائقا، ابير آفيسرن جي ئي هٿ هيٺ ڇڏيا ۽ پاڻ وري سنڌ جي اتر ڏانهن اسريا. ابير جنرل باپڪ جو پٽ ردربوتي، جيڪو پڻ سٿين جو سپهه سالار هو، تنهن جو ڪتبو ڪاٺياواڙ ۾ مليو آهي. الهيءَ ڪتبي موجب، سنه ۱۸۱ع ۾ هن اتي هڪڙو حوض ٺهرايو هو. سٿين جي ٻئي هڪڙي ابير گورنر جا سيمياڻي سڪا مليا آهن، جيڪي هن 'اسوردت' جي لقب سان، سن ۱۸۸-۱۹۰ع ۾ جاري ڪيا هئا. ڏکڻ ۾ ناسڪ واري ڪتبي (ٽين صدي) ۾، هڪڙي خودمختار ابير، 'سودت جي پٽ ماٿري پترا'، ناسڪ وٽ وهارن ۾ رهندڙ بيمار ڀڪشن جي دوا درمل واسطي، هڪڙيءَ ساڪيا ڀڳتياڻيءَ جي هٿان، اول هڪ هزار سڪا (ڪارشاپڻ) ۽ پوءِ پنج سؤ سڪا روڪڙا، سوداگرن جي سٽ کي ڏنا هئا. هن ئي راجا سن ۲۴۸-۲۴۹ع

(1) Dr: D. C. Sircar: Imprial Unity. p. 153
(2) Dr: Majundar: Imperial Unity. p. 649

ڪان پنھنجو سنبت جاري ڪيو ھو، جيڪو دکن ۾ 'ڪلاچاري يا چيدي' سنبت سڏجي ٿو. ھن جي اولاد ٻہ اٽي ستھٺ سال حڪومت ڪئي. پروفيسر ميراشي ھاڻي تازو، مٿين سنبت (٦٧-١٠٧ ۽ ١١٧) مطابق، خانديش ۾ ٽن ابير بادشاھن (سوامي داس ٣١٥ع، راجا ڀلند ٣٥٥ع ۽ رودرداس ٣٦٥ع) جي حڪومت ثابت ڪئي آھي. پراڻن ۾ تہ ڏھن ابير راجائن جا نالا اچن ٿا، جيڪي دکن جي ساتواھن راجائن جا جاءِ نشين آھن. مھاڀارت ۽ پتنجليءَ جي مھاڀاشا ۾ ابيرن کي مليڇ (ڌاريو) سڏيو ويو آھي. ڪونڪن جي ڪتبي ۾ ھنن جي ھڪڙيءَ شاخ کي 'تيرئيڪُوٽڪ' ڪوٺيو ويو آھي، جيڪي عيسوي پنجين صديءَ ۾ اتي جا بادشاھ ھئا"(١).

سؤراشٽر ۾ تہ ويندي عيسوي ڏھين صديءَ سوڌو بہ ابيرن جي حڪومت ھلي آھي. سندن مشھور راجا گراھريو (محمود غزنويءَ کان ھڪ صدي اڳي)، ھندو ڌرم جي مخالفت ڪندي، سومنات مندر جي برھمڻن کي تمام تنگ ڪيو. تنھن تي مولراج سولنڪيءَ (٩٤٢-٩٩٥ع). سيني ھندو راجائن کي ڪٺو ڪري، انھلواڙ مان ابيرن تي ڪاھ ڪئي. ڪڇ جو راءُ لاکو ڦلاڻي، جنھن ڪئين مرتبا مولراج کي مات ڪيو ھو، سو ھن لڙائيءَ ۾ ابيرن پاران وڙھندي مارجي ويو(٢).

ابيرن جي اقتدار ھيٺ آيل علائقو، مٿي ڄاڻايل ماخذن مان معلوم ڪري سگھجي ٿو. ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ، سومنات ۽ سؤراشٽر، دکن ۽ ڪونڪن، توڙي ناسڪ ۽ خانديش اھي سڀئي ھڪٻئي سان سرحدي ۽ ملندڙ پرڳڻا آھن. پيري پلس ۽ ٽالميءَ جي جاگرافيءَ مطابق: اولھ راجستان، ڏکڻ-اولھ ڪاٺياواڙ ۽ ڏکڻ-اوڀر سنڌ، اھو ابيريا (Abiria) جو ملڪ ھو. مھاڀارت موجب: جتي سرسوتي لھي رڻ ۾ وڃي ٿي، اتي ابيرن جو راڄ آھي. پراڻن موجب: دکن جي اتر-اولھ واري حصي يعني ڪونڪن کان وٺي، اتر ڏي ويندي پڙوچ تائين سندن حد ھئي. ڪن وري مھاراشٽر جو علائقو چيو آھي. ازان سواءِ الھ آباد ۽ چندراوليءَ وارا ڪتبا تہ ابيرن جي اراضيءَ ۾ اڃا بہ اضافو ڪن ٿا. جھانسيءَ ۽ ڀلسا جي وچ ۾ بہ ابيرن جي اڳاٽي آبادي (اھيرواڙا) اڃا تائين موجود آھي. مطلب تہ مٿيان مڙيئي ملڪ ابيرن جي اثر ھيٺ ھئا(٣).

ھاڻي، ناگپور يونيورسٽيءَ مان 'اپڀرنش-پراڪرت' شعبي جي صدر (Dr: H. L. Jain) جي تحقيقاتي مقالي، 'اپڀرنش ڀاشا اور ساھتيہ' مطابق، ھن ھيٺ اپڀرنش جو احوال ڏجي ٿو: "ابيرن جي اِلھيءَ احوال مان معلوم ٿيندو تہ اھي (عيسوي ٻھرين صديءَ کان چوٿين صدي عيسويءَ اندر) ڏکڻ-الھندي ھندستان کان وٺي، وچ ھندستان تائين ڇانئجي چڪا ھئا. انھيءَ ڪري ابيرن جي ٻولي 'ابير ڀاشا' جي اھميت پڻ سندن سياسي غلبي سبب، سندن مقبوض علائقي

(1) Dr: D. C. Sircar: Imperial Unity. p p. 221-223
(2) Dr: D. C. Ganguly: Kanauj. pp. 101-103
(3) Dr: Sircar: Imperial Unity. pp. 221-223

اندر يقيناً عروج تي آئي هوندي. ڊنڊن (ڪاويه درش) ۽ ڀامهه (ڪاويه لنڪار) جي اهڙيءَ تصديق جي علاوه، ولڀيءَ جي راجا گُهسين (Guhasena: 559-567 A. D.) جي آڪرايل هڪڙي ٽامي جي تختي ملي آهي، جنهن ۾ هن اپڀر ڀاشا (اپڀرنش) جي مهارت ۽ اپڀر شاعري جي ڀارڪو هجڻ جي هام هڻني آهي. عيسوي ڇهين صديءَ تائين ته اپڀرنش جي ادبي صلاحيت ايتريقدر اڀري چڪي هئي، جو ڀامهه (٧٠٠ع) جهڙي سنسڪرت جي عروضي ماهر کي به نه فقط ان جي شاعرانِي فضيلت تسليم ڪرڻي پئي، پر ان جي ادبي تخليقن کي ٻڻ پراڪرت ۽ سنسڪرت سان مساوي مڃڻو پيو. ڊنڊن ته سندس زماني واريءَ اپڀرنش جي نه فقط ادبي فوقيت جو اعتراف ڪيو آهي، پر ان جي علمي عظمت جو به ڪيس احترام آهي. -"رسميءَ طرح ته ڪٿي سنسڪرت جي پيٽ ۾ پيون مڙيئي ادبي ٻوليون 'اپڀرنش' جي مقبول عام لقب سان سڏيون ويئون آهن، مگر شاعريءَ ۽ ادب جي ميدان ۾ ته فقط اپيرن جي ٻوليءَ کي ئي اپڀرنش چيو ويو آهي... ۽ اها اپڀرنش ئي هئي، جيڪا سندس دعوا موجب: شاعريءَ جي فن لاءِ منتخب ڪئي ويئي ۽ مقبول عام ٿي. سنسڪرت جا کي ڪٿ عالم جيتوڻيڪ اپڀرنش لفظ جي اصطلاحي معنيٰ اٿي: پرشٽ، وڀاشا وٺندا رهيا، مگر شاعرن ۽ اديبن ته اها معنيٰ ڪڏهن به قبول نه ڪئي آهي. اهي سدائين ان کي عوامي يا 'ديسي' (پراڪرت) ٻولي سڏيندا رهيا" (١).

دوها ڇند جي شروعات: خاص اپڀرنش جي پراڻي ۾ پراڻي شاعري جيڪا ملي آهي، سا 'دوها ڇند' ۾ ئي چالو ٿئي ٿي. دوها شعر، مضمون جي مناسبت سان ٻن طبقن ۾ ورهيو ويو آهي. انهن سان اوائلي قسم افسانوي (Romantic) آهي، جيڪو اول ڪن 'اڪيلن' سٽن ۾ ئي چالو ٿيو آهي. تن ۾ ڏندڪٿائن، عوامي آکاڻين ۽ ڪٿن قصن جي ڪردارن جا کي جذباتي جُزَ ڳايا ويا. اهي اول پٽن ۽ چارڻن ڳائڻ چالو ڪيا. هيمچندر جي گرامر ۾ اهڙا مثال عام جام آيل آهن. انهن ۾ سٽن جا ڪيئين جوڙا مختلف ماپ جا به آهن؛ دوهن جو ٻيو قسم وري روحاني يا مذهبي (Ascetic) مضمون وارو آهي. ٻوئين قسم جو ته وڏو ادبي ذخيرو موجود آهي، جيڪو جين ۽ ٻوڌي ساڌن جو سموهيل آهي. الهيءَ زماني جي رمتا جوڳين، ساڌن ۽ سنتن، دوها صنف کي پنهنجي ڪم لاءِ ڪارائتو ڏسي، ان کي فوراً پنهنجو ڪري ورتو.

دوها ڇند جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو ۽ نالي‌رو شاعر جيڪو معلوم ٿي سگهيو آهي، سو جوئندو (Joindu) آهي، جيڪو عيسوي ڇهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي. هن جي سميٽيل دوهن جا ٻه مختلف جهڳٽا 'پرمپياس' ۽ 'جوڳ سار' ٻڻ مليا آهن. اهڙيءَ طرح رام سينها مُنيءَ جا 'پاهڙ دوها' ٻڻ قلمبند ڪيل آهن. تنهن بعد گياني ديوسين جا 'ساويه ڌرم' دوها، توڙي

(1) Dr: H. L. Jain: Age of Imperial Kanauj pp. 212-213 & 214

سپر آچاريہ جا ’ويراڳيہ سار‘ دوها، آڳاٽي اپڀرنش ڪويتا جي بهترين نمونن مان ڪي چونڊ مثال آهن. مٿيان مڙيئي ملوڪ، اڪثر ڪري ڪڇ، ڪاٺياواڙ يا سؤراشٽر جا سمجھڻ گهرجن.

مذڪور ڪياني شاعر ديوسين جو منطق تي لکيل ڪتاب ’نايہ چڪر‘ (٩٣٣ع)، اپڀرنش جو معياري ڪتاب آهي. اهو اصل ۾ سڄوئي دوها ڇند ۾ لکيل هو، پر هڪڙي پنڊت چاڻڪ هٿندي چيو تہ ’مهڙي ڳوڙهي علم لاءِ بہ ڪو دوهي جهڙو نوس ڇند ڪم آڻجي!‘ يڪدم سڄو ڪتاب ڦيرائي ’ڳاٿا‘ جي صورت ۾ آندائين، جيڪو مائل ڌوَل (ديول؟) نالي ڀڪشوءَ نئين سر ويهي نقل ڪيو. انهيءَ مان هيءَ ڳالهہ پڌري ٿئي ٿي تہ عيسوي ڏهين صديءَ سوڌو بہ برهمڻ مان وڏا ودوان ۽ پنڊت پڻ دوهي ڇند سان اڃا مانوس نہ ٿي سگهيا هئا. مگر الهندي هندستان جي مڙني ڏيهي ٻولين ۾ ساڌن ۽ سنتن اها صنف عام ڪري ڇڏي هئي(١). مٿين چونڊ مثالن کان سواءِ اپڀرنش جون نظمي آکاڻيون يا ڳاهن سان ڳالهيون (چاريُوَ) پڻ انهيءَ زماني ۾ عام ٿيون. جن ۾: جئرام جو ’ڌرم پرڪش‘ (نائين صدي)، پدم ڪيرتيءَ جو ’پاسناهہ چاريو‘ (٩٤٢ع)، پشپ دنت جو ’جَسهَر چاريو‘ ۽ ’نايڪمار چاريو‘ (٩٦٥ ۽ ٩٧٢ع)، هري سين جو ’ڌرم پرک‘ (٩٨٧ع)، ڪَنَڪامر جو ’ڪَرڪند چاريو‘ توڙي ’پرتيڪ پُڌ‘، ڌنپال جي ’ڀؤسيت ڪَها‘ (ماتيجي پاءَ سان ورتاءُ)، هري ڀدر سوريءَ جو ’سنڪمار چاريو‘ (هڪڙي بادشاهہ جي ڳالهہ ١١٥٨ع)، ڌاهل جي ’پوم سري‘ (بدچال ديوداسيءَ جو حشر) ۽ وديا پتيءَ جو ’ڪيرتي سنها‘ وغيره، تمام مشهور آهن(٢). اپڀرنش جو سڀ کان مشهور ۽ علمي ڪتاب جيڪو نائين-ڏهين صدي عيسويءَ ۾ لکيو ويو، سو آهي آچاريہ سويمڀوءَ جو لکيل ’سويمڀو ڇندس‘. انهيءَ ۾ پنهنجي استاد ڪي ’چٿو منهون‘ ڇٽي ساراهيو اٿس ۽ سندس ’تال سنگيت‘ جي پڻ تعريف ڪئي اٿس*.

اپڀرنش ۽ سنڌي ٻولي: مٿين ڳالهين جي مدنظر، اپڀرنش جي اها ادبي اوسر، عيسوي پنجين صديءَ کان پوءِ ساري سگهجي ٿي. پر سنڌي ادب جو اوج انهيءَ کان بہ هڪ-ٻہ صدي اڳي واسديو ڪوشان جي وقت (چوٿين صديءَ) ۾ معلوم ٿيو آهي. باقي اپڀرنش جو علمي، ادبي سلسلو ٻارهين-تيرهين صديءَ سوڌو هليو آهي. انهيءَ وچ ۾ ڪو ان جو اسان جي ادب تي اثر ٿيو هجي، اهو بہ چٽي نٿو سگهجي. ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ سؤراشٽر سدائين سنڌ جي حڪومت

---

(1) Dr: H. L. Jain: Age of Imperial Kanauj p p. 215
(2) Ibid: pp. 216–217–218–219

*آچاريہ سويمڀو، پراڪرت ڇند جو هڪڙو مشهور عالم ٿي گذريو آهي. سندس تصنيف ’سويمڀو ڇندس‘ تمام مقبول ٿي. هيءَ ڏهين صدي عيسوي جي شروع يا ان کان بہ اڳي ٿي گذريو آهي. جو تہ ٩٦٥ع ۾ پشپ دنت نالي اپڀرنش جو عالم، سندس ساراهون ڪري ويو آهي. هيمچندر بہ هن جو نالو احترام سان ورتو آهي. هن جون اپڀرنش ۾ ڏکيون ڪوتائون ملن ٿيون.
—(جرنل آف رايل ايشياٽڪ سوسائٽي، بمبئي ١٩٣٥-١٩٣٦ع)

هيٺ رهيا آهن، جا ڳالهه اڳيئي مٿي ڏنل تاريخي حقيقتن مان ثابت آهي. شايد انهن علائقن جو اثر اپڀرندي ۽ ڏکڻ سنڌ (لاڙ ۽ ٿر) تي پيو هجي، پر اهڙو امڪان به گهٽ ٿي نظر اچي ٿو.

پروفيسر منوهرداس ڪوڙومل ڪلناڻي، پنهنجي ڪتاب (A General Survey of Sindhi Language and Literature) ۾ لکي ٿو ته: عيسوي اٺين صديءَ ۾ سنڌ جي ٻولي، سڄي ڀارت جي ارڙهن مکيه ٻولين ۾ شمار ٿيل هئي ۽ سنڌي ڪوتا کي مدر ۽ مدر آلاپ واري، ديش ڀريم سان ڀرپور ۽ شاندار سڏيو ويو آهي(١). ديوان جيرامداس دولترام، مٿيون مختصر حوالو وڌيڪ چٽو ڪري لکيو آهي: —”آچاريه آدُيوتن سُوري، عيسوي اٺين صديءَ ۾ ’ڪُوَليه مالا ڪٿا‘ نالي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هن سنڌي شاعرن توڙي سنڌن ٻوليءَ جي وڏي واکاڻ ڪئي آهي. چي: ’اسان اهي سنڌي ڏٺا، جيڪي پنهنجو ديس چيت ۾ رکندي، ڳائڻ سان پريت ڪندي؛ لزاڪت سان، ميٺاج سان ۽ دلي ڀد يعني پيار سان، نهايت ئي سٺو ڳائيندا هئا‘. انهيءَ مان ثابت آهي ته عيسوي اٺين صديءَ ۾ سنڌين جي ٻوليءَ کي الڳ نالو، نيشان ۽ حيثيت هئي، ان ۾ اعليٰ قسم جي قومي شاعري ٿيندڙ هئي ۽ پنهنجي اعليٰ ادب جي ڪري، انهيءَ زماني جي برک ڀارتي ٻولين ۾ ان پنهنجو مثال قائم ڪيو هو(٢).

آچاريه آديوتن (Uddyotana)* سندس ڪتاب ’ڪوَليه مالا ڪَٿا‘ سؤ راشتر جي راجا وَتسراج پرهياڙ جي ڪڇهريءَ ۾ سن ٧٧٨ع ۾ لکي پورو ڪيو. انهيءَ وتسراج پرهياڙ جي پٽ (پوٽي؟) مهاراجا مهريوج پڙهياڙ (٨٣٦-٨٨٥ع) جي دربار ۾، لاڙ جو عظيم شاعر، ڪويراج سيکر رهندو هو. جيڪو وري ان جي پٽ راجا مهيندرپال ۽ پوٽي مهيپال پرهياڙ(٩١٢-٩٣١ع)

---

(١) پروفيسر پوپٽي. ر. هيراننداڻي: ڀاشا شاستر (بمبئي) ص ٢٢٣.
(٢) پروفيسر پوپٽي. ر. هيراننداڻي: ڀاشا شاستر (بمبئي) ص ٢٠٨.
(2) Dr: R. L. Majundar: Imperial Kananj p. 21

*ڪوليه مالا جو مصنف آچاريه اديوتن، سندس زماني جي مڙني مقامي محاورن ۾ ته ماهر معلوم ٿئي ٿو پر انڊو-پاڪستان جي سيني پراڪرتن تي پڻ سند سمجهيو ويندو هو. جن ۾ سنڌيءَ سميت اهڙيون ارڙهن ٻوليون مکيه ڪري ڄاڻايون اٿس. پنهنجي ڪتاب ۾ مک ٻولي توڙي مرهٽي مقرر ڪئي اٿس، مگر مضمون جا سڀ ننڍا وڏا حصا جيڪي تشريحي يا بياني آهن، اهي عام طرح اپڀرنش ۾ آهن. سندس ڪتاب جو فرضي هيرو جنهن به علائقي ۾ اچي ٿو، ان جو احوال ڏيندي اتي جي ٻوليءَ جا ٻه-چار مثالي جملا سندس وات ۾ وڌا اٿس. ويندي پشاچي زبان جا به ڪي جملا ڪم آندا اٿس. سنڌي شاعرن ڏانهن ته خاص طرح سان سندس توجهه ڇڪيو آهي. —”اسان اهي سنڌي ڏٺا، جيڪي پنهنجو ديس چيت ۾ رکندي،... نهايت ئي سٺو ڳائيندا هئا“. ٻين پراڪرتن مان به ڳاهه، دوپدي، دوهو، ۽ ڏنڊڪ چند ڏنا اٿس. مگر ڳاهه جي صنف سڀني تي غالب آهي. انهيءَ ڪتاب کي رتن پرڀ چوڏهين صدي عيسويءَ ڌاري قبرائي سنسڪرت ۾ آڻي چڙهيو.

جو سنياليندڙ ۽ راج گرو ٿي رهيو*. هونئن ته هن جا هڪ ڊزن کن ڪتاب، عروض، ادب، تاريخ، ۽ تنقيد وغيره تي مشهور آهن. پر هن جو 'ڪاويه ميمانسه'، جنهن ۾ سنڌ جي راجا واسديو ڪوشان واريءَ 'جمعيت الشعرا' ۽ ان جي راوڻن (مشاعرن) جو تاريخي ذڪر آندو اٿس؛ ان جي معيار لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته اهو ادبين ۽ شاعرن جي 'عملي تربيت جو درسي ڪتاب' (Practical hand book of poets) مڃيو ويو آهي. خود سندس شخصيت جي باري ۾ ته ٻوراج ثانيءَ جو ٻيلهاريءَ وارو ڪتبو "راج سيکر، دنيا جو حيرت انگيز شاعر" وڏي سند آهي. البت مذهب جي معاملي ۾ آزاد خيال سمجهيو ويندو هو. ڇو جو هن ايڏا ته سير ۽ سفر ڪيا هئا، جو ڄڻ ته سارو جڳ ئي اٿلائي چڪو هو. انهيءَ ڪري تاريخ توڙي جاگرافيءَ تي ڪيس خاص طرح سان ملڪو حاصل هو. جاگرافيءَ تي 'ڀوَوَن ڪوش' نالي ڪتاب لکيو اٿس. مختلف ملڪن: مگڌ، بنارس، ڪشمير، ڪرناٽڪ، گوڙ، دراوڙ، سنڌ ۽ سوراشٽر وغيره جي ماڻهن جون حالتون ۽ عادتون ٻڌايون اٿس. خاص طرح سان سنڌن ٻوليءَ، ادب ۽ شاعريءَ جو خوب جائزو ورتو اٿس ۽ انهيءَ بابت ڏاڍا دلچسپ احوال ڏنا اٿس. –"پورب ڏي بنارس ۽ مگڌ جا ڪي ماڻهو سنسڪرت سٺي ڇائن. ڪڇ–گجرات ۾ سنسڪرت کان نفرت ڪن ٿا. سوراشٽر وارا ته وري سمجهن ٿا ته سنسڪرت کي ٻه سڌارڻ لاءِ، ان ۾ اپڀرنش جي ملاوت ضروري آهي. دراوڙ ماڻهو شاعريءَ کان علاوه گفتگو به سريلي ڪن. ڪشميري چڱا شاعر آهن، پر شعر ٻڌائڻ جو ڍنگ ڪونه اٿن. ڪرناٽڪي، وڏيءَ آڪڙ سان شعر چالو ڪن ۽ هرفقري جي پڇاڙيءَ ۾ تنبوري واري ٽنڪار ڪن، ڀوءِ اها ٺهي يا نه ٺهي." سنڌ جي باري ۾، لاڙ جو ذڪر ته خاص وڏاءَ سان به ڪيو اٿس. –"هيءَ مڙني ملڪن جو چٽ آهي. هتي جا ماڻهو سنسڪرت کي ڏڪارين ٿا. پنهنجي سوپياوان ديسي ٻولي ڏاڍي ميناج ۽ نزاڪت سان ڳالهائيندا آهن. هتي جون زالون به ڳالهائڻ جي نزاڪت ۽ لطافت جي ڪري خاص توجهه جي لائق آهن**. هتي جي انوکي ادبي خوبي ته لاڙ جي ئي شاعرن لاءِ مخصوص آهي. سندن شاعري جي پياري ۽ پسنديده طرز، جنهن جي خصوصيت رنگيني ۽ ظرافت آهي، سا 'لاڙي طرز' جي ئي نالي سان مشهور آهي"(١).

---

*پرهياڙن جي ڪڇهريءَ پمل (گهومل) ۾ پيا به شاعر ٻڌجن پيا. جيئن ته مهيندرپال وٽ سومديو نالي شاعر رهندو هو ۽ مهيپال وٽ وري ڀيو ڪيسور نالي شاعر هو. پر، راج سيکر جو ڄڻ ته ديوتا وارو درجو هو. پرهياڙ پاڻ به سڌ ٻڌ وارا هئا. راجا پرتيهاريند راج (نائين–ڏهين صدي) چند تي آخري سند سمجهيو ويندو هو. –(قنوج ١٩٠–١٩١ ۽ ١٥٢)

** راج سيکر، ٻين ديسن: آونتي، مالوا، ملبار، مرهٽا، قنوج، ڪيرالا، بينگال، پنچال، گوڙ ۽ نيپال وغيره جي زالن جو پڻ ذڪر ڪيو آهي. –(قنوج ٣٨٩)

(1) Dr: K. M. Munshi: The Age of Imperial Kanauj: 'Foreword' p. XXII

راج سيکر جو زمانو عيسوي نائين-ڏهين صديءَ جي درميان آهي. انهيءَ زماني ۾ بہ اپڀرنش کي سؤراشٽر ۽ مهاراشٽر تائين محدود چاتايو اٿس. سنڌ جي جنهن حصي تي اپڀرنش جو اطلاق ممڪن ٿي سگهي ٿو، سو لاڙ آهي. مگر ان جي ادبي توڙي لساني ڪيفيت اپڀرنش کان آزاد ۽ الڳ مڃي اٿس. راج سيکر کان هڪ صدي پوءِ ڏهين-يارهين صديءَ عيسويءَ ۾، سنڌ (لاڙ) جو مشهور شاعر سمنگ چارڻ ٿيو آهي. انهيءَ جون ڳاهون ۽ دوها جيڪي مليا آهن، سي بہ صاف سنڌيءَ ۾ آهن ۽ منجهن اپڀرنش جي بوءِ بہ ڪانهي.

مٿين حقيقتن مان معلوم ٿيندو تہ اپڀرنش جي اسرڻ کان اڳ، يعني عيسوي چوٿين-پنجين صديءَ کان وٺي ويندي عيسوي نائين-ڏهين صديءَ سوڌو، سنڌي ٻولي پنهنجي الڳ نالي سان، ادبي ميدان ۾ اوچي ڳات رهي آهي. مگر تاريخ جي اڻڄاڻائيءَ سبب، ڪي تہ يارهين صديءَ تائين بہ ان کي پنهنجي اصلي نالي (سنڌيءَ) کان محروم رکي، اپڀرنش جي اڏاري نالي سان سڏڻ صحيح سمجهن ٿا. انهيءَ غلط فهميءَ جو هڪڙو تہ سبب آهي اپير قوم جي حڪومت جو وسيع اراضيءَ ۾ ڦهلجڻ ۽ انهن جو اقتدار عرصي دراز تائين قائم رهڻ. انهيءَ کان وڌيڪ اجا بہ ٻيو سبب، اپڀرنش جون آڳاٽيون علمي سرگرميون ۽ انهن جو پيدا ڪيل ادبي سرمايو. پر انهن ٻنهي کان وڌيڪ، ٻيون ۽ مکيہ سبب هيءُ آهي تہ جين ۽ ٻڌ پنٿ جي ٻوين پرچارين ئي اپڀرنش کي ايڏو عام ڪيو. جين ڌرم وارا تہ اڳي ئي ان کي دکن ۽ وچ هندستان ۾ مقبول عام مڃي، پنهنجو ڪري چڪا هئا. انهيءَ جي عوامي مقبوليت کان متاثر ٿي، ٻوڌين پڻ پاليءَ جي بجاءِ ان کي اتر-الهندي هندستان ۾ عوامي تبليغ جو عام ذريعو بنايو. انهيءَ ڪري هن هيٺ ٻوڌين ٻڌ پنٿ جي تاريخ تي تبصرو ڪجي ٿو.

يوگ چارا: مٿي بيان ٿي آيو آهي تہ عيسوي ٻهرين صديءَ ۾ ناگرجن جيڪو مهاين فرقو جاري ڪيو، تنهن جو مرڪز نالندا يونيورسٽي هئي. هن کان پوءِ آريہ ديو ٻي صديءَ ۾ اتي جو چانسلر ٿيو، جنهن جو شودر پالڪو راهل ڀدر ٽيون چانسلر ٿيو. ان کان پوءِ سنڌس چيلو راهل متر ۽ ان جو چيلو ناگ متر وغيره هڪٻئي پٺيان مقرر ٿيندا آيا. آخرڪار عيسوي ٽين صديءَ ڌاري، مهاين پنٿ جي اندر 'يوگ چارا' نالي سان هڪڙو نئون فرقو سرجيو. هن فرقي جو هادي مترية نات (٢٧٠-٣١٠ع) هو، جيڪو مڇندرنات کان بہ اڳي ٿيو آهي. هيءُ انوڌ جو هڪڙو عالم هو، جنهن جوڳ جو روحاني فلسفو پيش ڪيو. هن جي قابليت جي بناءَ تي ڪن کي تتاگت جي انهيءَ اڳڪٿيءَ گمراهہ ڪيو تہ 'مون کان پوءِ مترية (مهدي) پيدا ٿيندو'. لاماتارا نات ۽ ٻستون جي تاريخن مان اهڙا اشارا ملن ٿا. سنڌس جانشين آچاريہ اسنگ (٣١٠-٣٩٠ع) پشاور کان يوگ جو پرچار شروع ڪيو. اسنگ جو ننڍو ڀاءُ واسو بنڌو 'منطقي' (٤٢١-٥٠٠ع)، جيڪو نالندا جو چانسلر پڻ رهيو هو، سو ڪانٽس پوءِ يوگ چارا جو مبلغ ٿيو. مشهور منطقي ڊگناگ (پنجين-ڇهين صدي) هن جو شاگرد ۽ جانشين هو. انهيءَ جو طالب،

ڊرمپال ٦٣٥ع ۾ نالندا جو چانسلر هيو، جنهن جوڳ فلاسافيءَ تي اعليٰ ڪتاب لکيا. ٻوءِ وري سنڌس ٻالڪو سليڊر انهيءَ جاءِ تي مقرر ٿيو. تنهن بعد، مشهور جوڳي چندرگومن آيو، جنهن لغت، نحو، محاورات (Dilects)، عروض، چند ۽ طب تي ڪئين ڪتاب لکيا (١).

انهيءَ زماني ڊاري ڪنر ٻانيٺ، ڪمارل ڀٽ جو ٻانٽيو ابترو ته علم پڙهيو، جو هن کي هندو ڌرم جون مڙيئي ڪوتاهيون معلوم ٿي ويون. برهمڻ ڪان جو انهن جي سمجهائي گهريائين، تن جواب ۾ ساڳين ڏيهه نيڪالي ڏيڻي چڏيس. هن کي ٻڌ مذهب ۾ ني انهن جو جواب نظر آيو ۽ ان جي سچائيءَ تي ويتر ويساهه جمي ويو. اهو ٻوءِ 'ڌرم ڪيرتيءَ' جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ جوڳ چارا ۾ لاجواب علمي خدمتون انجام ڏنائين. انهيءَ وچ ۾ وري پيو هڪڙو مخفي 'تانترڪ' طريقو وجود ۾ اچي چڪو هو.

تنتر: عام عقيدو آهي ته جوڳ وارو عمل، جيڪو منتريہ ناٿ ۽ اسنگ جاري ڪيو هو، سو وڌندي وڌندي تمام اعليٰ روحاني منزل کي وڃي پهتو ۽ وقت گذرندي اهو تانترڪ طريقو بڻجي پيو(٢). تنتر لفظ جو اشتقاق، هڪ پراڻي فرهنگ 'ڪاسيڪا ورتي' (٦٥٠ع) ۾ تان=چڪڻ+ستر=ملائڻ يعني 'مفهوم کي چڪي تاڻي ملائڻ' لکيل آهي. مذهبي فلاسافرن انهيءَ جو اشتقاق يعني ڌاتو 'تنتري' (ابدي علم) سمجهايو آهي. هاڻي اڪثريت ۾ انهيءَ جو مڃيل مفهوم: اهو ادب آهي، جيڪو اندروني علم کي پکيڙي يا کولي. خاص طرح سان اهو علم، جيڪو اعليٰ حقيقتن متعلق هجي ۽ جيڪو 'جنتر' (روحاني تصورات) ۽ 'منتر' (مخفي مفهوم) جي ذريعي وڃي معرفت کي پهچي. اهڙيءَ طرح انهيءَ اصطلاح جي چئيهن مختلف شرحن سان، آخر عيسوي پنجين صديءَ وارو خاص مذهبي فلسفيانه مفهوم قائم رهيو(٣).

تانترڪ ادب جا بنيادي ڪتاب 'گُهيہ سماج' (ڳجهو طبقو) ۽ 'منجسري مول ڪلپ' آهن. جيڪي عيسوي پنجين-ڇهين صديءَ جا آهن. مگر ٻنهي جا عنوان الڳ ۽ مضمون مختلف آهي. گهيہ سماج 'يوگ' ڏانهن راغب آهي ۽ منجسري 'وجرياني' جنتر منتر ڏانهن(٤). اڳتي هلي، تنترن جا ٻه مختلف مڪتب فڪر مقرر ٿيا. ٿبيٽي روايتن موجب: هڪڙي جي نسبت سراهاپا (Saraha pa 690 A.D.) سان ۽ ٻئي جي پدم وَجر سان ڪيل آهي. وَجر (حق) جو تصور، گهيہ سماج ۾ اهوئي اننگ وَجر، اندربوتي ۽ ناگرچن وارو ساڳيو 'آدويہ واد' (وحدانيت) آهي. مگر سرهاپا، لُئيي پا، ڪانهوپا ۽ پڪشوپا جي ڏوهن ۾ وري واسو بندو ۽ اسنگ وارو عميق نظريو (ثنائيت) سمايل آهي(٥). تنترن جي ٻولي اڪثر اشارن واري ۽ اهڙي ته

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: "The Classical Age" p p. 380 to 388.
(2) Dr: Nalinaksha Dutt: Imperial Kanauj. p. 259.
(3) Dr: Bhattacharyya: Kanauj. p. 314.
(4) Dr: Nalinaksha Dutt: Kanauj. p. 259. (5) Ibid. p. 265.

پيچيده آهي ۽ انهيءَ جي معنيٰ به ايتري ته ڳُجهري آهي، جو ڪنهن قابل ۽ ڪامل واسطيدار ۽ ڄاڻو استاد جي رهبريءَ کان سواءِ، انهن جو مقصد معلوم ٿيڻ ممڪن ئي نه آهي(١).

تانترڪ آچارين کي عام طرح سان 'سِڌا' سڏيو ويندو هو. انهن مان هڪڙو لَليتا وَجر، جيڪو اصل ۾ الهندي جي ڪنهن راجا نرورمن ٩٠٠ع جو ليکڪ هو، سو نالندا جو چانسلر بڻيو. انهيءَ وري اِندر ڀوتيءَ کي پنهنجي گودڙي ڀارائي. اندر ڀوتي اصل ۾ آسام-اوڙينا جو راجا هو، جنهن لليتا وجر جو ٻالڪو بڻجي، هن کان تنترن جي تعليم ورتي. پوءِ تخت کي ترڪ ڪري، تنترن جي تبليغ ۾ محو ٿي ويو.

ڪُر جا ڏني گودڙي سا لاهيندي ٿي لڄ،
سندا تنهين سنهج، چيلا چوندا ڪيترا. (شاهه-رامڪلي)

سندس سڄو زور هڪڙي ئي نڪته تي هوندو هو. "مرشد جي مهر کان سواءِ ٻي سڄي بندگي بيفائدي ٿيو پوي ٿي." سندس تصنيف مان 'سَهج سِڌي' مشهور آهي، جنهن جي بنياد تي هن 'سَهجيانه' فرقو جاري ڪيو هو. انهيءَ فرقي کي 'سُک واد' (سُرور قلبي) پڻ چئبو آهي(٢). آچاريه اِندر ڀوتيءَ کان پوءِ سُک واد کي قائم رکڻ لاءِ سندس ڀيڻ، شهزادي لڪشمينڪرا، پنهنجي پاڻ کي سهجيانه فرقي جي پرچار لاءِ وقف ڪري، ڀڪشڻي بني. هن جي مشهور تصنيف 'ادويه سِڌي' جو اصلي نسخو اجا موجود آهي. هن ساري ڄمار 'مهاسُک واد' (تسڪين قلب) جو پرچار ڪيو. ليلا وجر هن جو جاءِنشين ٿيو، جنهن تقريرن توڙي تحريرن سان سهجيانه فڪر کي پختو بڻايو(٣). انهن ڇتني مڪتبن جي انتهائي منزل 'انتريوگ' (اندروني حقيقت) آهي، جيڪو سموري ئي راز جو جڙ راز آهي. انهيءَ جو علم عام ماڻهن جي پهچ کان ٻسري هجڻ ڪري، انهيءَ جي اشاعت ڪي ڪڏهن به عوام لاءِ عام نه ڪيو ويو. مگر مخفيءَ طرح به اها تعليم فقط ڪن ڪامل جوڳين کي ئي نصيب ٿيندي هئي.

ڪَريه ڳيت ۽ وجرڳيت: لفظ 'ڪَريه' (Karya)، ڪرڻ مصدر مان آهي، جنهن جو مطلب عمل، فعل يا عبادت آهي. ٻڌ مذهب جون پاڪدامن ۽ زاهد سنياسڻيون (Nuns) توڙي تارڪ درويش (يوگ چارا ۽ سِڌا)، پنهنجي نفس جي اصلاح ۽ روحاني ترقيءَ خاطر 'ڪريه ۽ وجر' ڳيت جوڙيندا ۽ ڪڏجي ڳائيندا هئا. انهن کي ڳاڻاٽون چوندا هئا. ڳاڻاٽون ته جيئن اسان کي اڳيئي معلوم آهي ته اهي ٻڌ مذهب جي منڍ کان ئي موجود هيون، جيڪي ويدڪ زماني ۾ به لاڳيتيون ڳائبيون آيون آهن، ڪريه ۽ وجر ڳاهون وري مختلف نوعيت وارين ڪن خاص عبادتن ۾ ڳايون وينديون هيون. اهي ڳاهون خاص طرح سان ٻڌ مذهب جي وجريانه

(1) Dr: Ḥ. D. Bhatta charyya: Impeial Kanauj p. 318. (2) Dr: Nalinaksha Dutt: Kanauj p. 268. (3) Ibid. pp. 268-269.

(بَجرياتي) فرقي وارا سنت فقير، تانترڪ 'مَنڊل' (مجلس) ۾ ويهي ڳائيندا هئا. بجرياتي منڊل 'چڪر' (دائري يا حلقي) ۾ ڳايل ڪريه ۽ وجر ڳيتن مان 'وجر ڌارڪ' (پوڄاري يا عابد) ڪي سندس توجهه ۾ تسڪين ٿيندي هئي. ٻوڌي منڊل چڪر جي نموني تي ٻوءِ وارو هندو برهمڻي 'واماچار' (وِيچار) منڊل چڪر بڻيو. جنهن ۾ مڇي، ماس، شراب، هٿنات (مدرا) ۽ زناڪاري نه فقط جائز هيون، بلڪ اهي پنجئي ڳالهيون ٻوءِ ساڌڪن لازمي ۽ مستقل بڻجي پيون(١). انهن جو تفصيل ڏيڻ تهذيب جي خلاف آهي.

ڪريه ڳاهون، مضمون توڙي ترتيب ۾ وجر ڳيتن کان ڪجهه قدر مختلف هونديون هيون. ڪريه ڳيت ۾ ٽي يا بعضي ته پورا چار پد (انگ) به هوندا هئا. انهيءَ حالت ۾ ٽئين يا چوٿين انگ (تڪ) کي 'ڌرو پد' يا مستقل فقرو چئبو هو، جيڪو وري وري ڳائبو رهبو هو. جي فقط ٻه تڪون هونديون هيون ته وري ٻئي پد کي به ڌروپد چئبو هو(٢). وجر ڳاهن جي ترتيب ۾ وري ٻه يا ٽي (مشڪل سان چار) تڪون ڪم آندل آهن، جن جي جوڙجڪ مختلف سٽن جي مقابلي مان معلوم ڪري سگهجي ٿي. ساهتيه ۽ سنگيت جي سلسلي ۾ انهن ڳيتن کي 'نبڌ پربند' ڳيت شمار ڪيو ويو آهي. اهي ڳيت بغير تال جي ڳائبا هئا. انهن جي ٻي ۽ چوٿين تڪ سان پَنِيتا (قافيو) نهيو آهي. مگر اڪثر ڪري ڪريه ڳاهن ۾ ٽي تڪون ٿي هونديون هيون، جيڪي: آدڪيرهه، ڌُرو ۽ اپوڳ سڏبيون هيون. مطلب ته هنن ڳيتن ۾ ميلاپڪ (ملائيندڙ) تڪ نه هوندي آهي(٣).

ڪريه ۽ وجر ڳاهن جي ڳائڻ جو خاص مقصد، سهج واريءَ ڪيفيت ۾ تسڪين قلب ۽ ان جو انتهائي سُرور (مهاسُک) حاصل ڪرڻ هو. سُني دت ۽ ادويه وجر انهن تي ٽيڪا ڪندي لکيو آهي ته: ڪريه ۽ وجر ڳيتن جي مضمون جي معنيٰ مخفي ۽ سندن ٻوليءَ جو پتو مطلب هوندو هو. انهيءَ ڪري انهن کي سَنڌيه ڀاشا، سنڌيه واڪ يا سنڌ يا سنگيت چئبو هو. حقيقت ۾ اها جوڳين جي راز واري گفتگو ۽ سندن اندروني ٻولي (Code Language) هئي، جنهن کي پنهنجو پاڻ ۾ ئي پروڙي ۽ سمجهي سگهندا هئا(٤). اهي ڪريه پد، ڪن وجرياتي آچارين، سِڌ آچارين ۽ سهجيه آچارين جا جوڙيل ۽ جمع ڪيل آهن. انهن ۾ ڪريني پا، ڪانهو پا، وبروپا، لُئيي پا، هادي پا، سوَري پا ۽ سرها پا (٧٥٠ع) وغيره جا نالا مشهور آهن، جيڪي جملي چوراسي چيا وڃن ٿا. انهن جو زمانو الڳ الڳ آهي(٥). 'ٻوڌي سنياسين (سِڌ آچارين) ڪيتريون ئي ڳاهون جوڙيون. ٻوليءَ جي اعتبار کان انهن کي 'ڪاٿا ڀاشا' چيو ويندو هو. ڪي ماڻهو ائين ڀانئيندا هئا ته ڪريه ۽ وجر ڳاهن جي ٻولي

---

(1) Dr: Nolinaksha Dutt: Imperial Kanauj. p. 266
(2) Prajna: Historical: p. 218
(3) Ibid. p. 286 (4) Ibid. pp. 218-219 (5) Ibid. 216

شايد ڪَرَيل سنسڪرت هونديءَ! پر ٻوءِ جي ڪيترن ئي عالمن، انهيءَ ڪي اڳوڻيءَ راءِ جي اُبتڙ ثابت ڪيو آهي.

ٻولي ٻجهارت، جوڳيان سنديءَ ذات جي (شاھ - رامڪلي)

انهن چوراسي سِڌ آچارين مان، چاھتر سِڌن جا نالا 'ڊَڪارنيوَ' (Dakarnava) ۾ لکيل مليا آهن. هي جيڪي سڌ آچاريہ سڏيا ويا آهن، سي حقيقت ۾ ساهجيہ فرقي جا سنياسي هئا. انهن وٽ قوم ۽ قبيلو، رنگ ۽ روپ، يا نسل ۽ ٻڻ تہ بلڪل ئي بي معنيٰ لفظ هئا، پر ڪنهن بہ ديس يا ٻوليءَ سان ٻڻ اهي ڪائي نسبت نہ رکندا هئا.

نڪو نسل تن جو، نڪو تن حسب (شاھ)

اصل ۾ هي ديس ديسانتر جي مختلف مخلوقات هئي. اهي پورب - پڇم ۽ هند - سنڌ جي نامعلوم ماڳن ۽ ڏورانهن ڏيهن جا ئي معلوم ٿيندا هئا، جن ۾ ڪوبہ قومي، لساني يا نسلي امتياز نہ هوندو هو. اهوئي ٻڌ مذهب جو نچوڙ يعني ناٿ پنٿ هو(۱). مطلب تہ دنيا جي ڪنهن بہ ديس ڪي مليڇ ملڪ مڃڻ جي خلاف، اهي ساڌو، ساري جڳ ڪي ئي پنهنجو گهر تصور ڪندا هئا. "هر مُلڪ مِلڪ ماست ڪه ملڪ خداي ماست" ۽ پنهنجو پاڻ ڪي انسانذات جي عالمي برادريءَ جو ڀاءُ (ڀا = ڀاءُ = ڀاؤ = ڀاد) سمجهندا هئا!

ڏيهي گيتن جا پرڏيهن ۾ پڙلاءَ: ٻڌ مذهب جي انهن مبلغ آچارين جي معرفت، ڪريہ ۽ وجر گيت، ڪشمير ۽ ٿبيٽ کان ٿيندا يوتان، ڪوچي، ڪاشغر، ختن، چين، منگوليا، ڪوريا ۽ جپان تائين بہ اهي وڃي پهتا(۲). خود چيني تاريخن ۾ ٻڻ اهڙي قسم جون ڪيتريون ئي ڳالهيون قبول ڪيل آهن. ويندي جپان ۾ بہ اهڙيون ڪي قديم روايتون هلندڙ آهن. ڪوشان حاڪم هُوِشڪ (واسديو 'اول') جي زماني - 'سنہ ۱۲۰ع ۾ انڊو - پاڪستاني گيتن جا استاد ڳائڻا، سرڪاريءَ طرح چين پهتا.' اهو اشارو اڳ ۾ ئي اچي چڪو آهي. "انڊو - پاڪستان مان گياڪارن جو ٻيو بہ هڪڙو وڏو ٽولو ڳائيندو گهمندو، سڌو چين اچي پهتو. تنهن کان اڳي، چيناڻي شهنشاھ ڪؤتسو (Kaotsu 581-595 A. D.) پنهنجي ملڪ ۾ ڪنهن بہ پرڏيهي عنصر جي داخلا تي سرڪاريءَ طرح بندش وجهي ويو هو. مگر هن جو حڪمنامو بہ سگهوئي بي اثر ثابت ٿيو. جيئن تہ هن جي جاءِ نشين اولاد ڪي، اهڙن آچارين جي آجيان ئي ڪرڻي پئي ۽ ڪيترائي نئين نموني جا گيت چين ۾ رائج ڪيا ويا. ... وري جپان جي قديم روايتن ۾ ٻڻ: ٽانگ (Tang) حڪومت جي زماني ۾ هڪڙو هندي آچاريہ، جنهن جو نالو 'ٻوڌي پڪشو' هو، تنهن چين مان مذهبي گيتن جا ٻہ مکيہ قسم 'ٻوڌيستو' ۽ 'پَٽرو' هتي جپان ۾ اچي جاري ڪيا هئا."(۳) اهڙيءَ طرح - "سنہ ۸۰۲ع ۾ راجڪمار سندن

---

(1) Prajna: Historical. pp. 216-217 (2) Ibid. p. 194
(3) Dr: R. C. Majumdar: The Classical Age p. 615

نالي، ڪنهن بادشاهه جو وليعهد، چين ۾ هڪڙي سياسي سفارت وٺي ويو. انهيءَ ۾، اندو-پاڪستان مان ڪيترائي سريلا گيت چوندڙ، تحفي طور شهنشاهه جي دربار ۾ پيش ڪيا ويا، جيڪي وڏي احترام سان قبول ڪيا ويا" (۱).

چين جپان کان به وڌيڪ وچ ايشيا، چيني ترڪستان ۽ تبت ۾ اهڙن گيتن ۽ ڳاهن جو عام غلبو رهيو آهي. -"سهجيانه عقيدي جا جيڪي چوراسي آچاريه مشهور آهن، تن مان ٿيونجاهه ڄڻن جون تصنيفون ته تبيت ۾ ئي معلوم ٿيون آهن. جن ۾ سرهاپاءُ، ڪهنوپاءُ، تلوپاءُ، ناروپاءُ، لئيپاءُ، ڪريني پاءُ ۽ پڪشوپاءُ وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن. سرهاپاؤ (۶۹۰-۷۵۰ع) ۽ ڪهنو پاؤ (۹۰۰ع!) جا ته هٿ اکر لکيل، ڪي قلمي نسخا، اصلي حالت ۾ به مليا آهن. انهن ئي قلمي ڪتابن تان، پروفيسر شهيدالله خان، تبيتي ترجمن جي آڌار تي پنهنجو شاهڪار تيار ڪيو" (۲). آچاريه سراها جو 'دوها ڪوش' ته تمام مشهور آهي. انهيءَ جا جدا جدا ئي مڪمل ۽ قديم قلمي نسخا، هن وقت به محفوظ آهن" (۳).

هن کان اڳ، اپڀرنش جي اوائلي دوهن جو ذڪر آيو آهي. انهن دوهڙن کي اڳتي وڌائڻ جو ڪم به سڌ آچارين ڪيو آهي. ڊاڪٽر جين، انهيءَ سلسلي ۾ وڌيڪ لکيو آهي ته "ٻڌ سڌ آچارين مان جن دوها جوڙيا، تن ۾ تِلو پاد، سرهه پاد، ڪهنا پاد ۽ ڪريني پاد وغيره مشهور آهن. سندن ڪلام جا مجموعا 'دوها ڪوش' نالي سان ڪٺا ڪيل آهن. اهو ڪلام اول ڊاڪٽر شهيدالله "ٻڌ دوها-او-گانا" جي نالي سان، ڪلڪتي يونيورسٽيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪيو. هن کان علاوه ڊاڪٽر پي. سي. باگچي ۽ هرپرساد شاستريءَ پڻ انهن کي الڳ الڳ ترتيب ڏني آهي. انهن کان وڌيڪ پراڻا پيا به ڪيترائي 'ٻوڌي ڏوهيڙا'، راهل سڪرتياين، تازو ڳولهي ڦولهي ڪٺا ڪيا آهن. انهن مڙني جي مضمون ۾ عميق روحانيت رچيل آهي. انهن جي ٻوليءَ جو روايتي نالو 'سنڌيا ڀاشا' (Twilight Tongue or Symbolical Speach) آهي. انهن ٻوڌي ڏوهيڙن جو زمانو عيسوي ڇهين صديءَ کان، ٻارهين صديءَ جي اندر مقرر ڪري سگهجي ٿو (۳). مگر دوهي واري شاعريءَ کي منظر عام تي آڻڻ، انهيءَ کي اندو-پاڪستان ۾ ٻري ٻري تائين پهچائڻ ۽ دوهي کي مقبول عام صنف بنائڻ جو سهرو صرف 'نات' جوڳين جي ئي سر تي آهي.

ناٿ پنٿ (Nathism): هي فرقو حقيقت ۾ ٻڌ مذهب جو نچوڙ ۽ ان جي آخري شڪل آهي، جنهن ۾ مٿيان مڙيئي (ارڙهن) عقيدا اچي وڃن ٿا. ناٿ پنٿ جو باني بابا مڇندر ناٿ نالي

(1) Dr: R. C. Majumdar: The Imperil Kanauj p. 432

(2) Buddhism in Pakistan: Pakistan Publication, P. B. No. 183, Karachi (1963). p. 53

(3) Prajnana: Historic. p. 220

هڪڙي جهوني جوڳيءَ وٽ، جيڪو اصل آسام جو رهاڪو هو (سندس زمانو اندازاً ستين - اٺين صدي عيسويءَ جو آهي). جوڳي پنٿ در اصل هن ڪان اڳ ۾ ئي هلندڙ هو، جيڪو مڇندر نات جاري ڪيو هو. هن وري انهيءَ کي ناٿ ڌرم جي نئين نالي سان دهرايو. ڪن جي خيال ۾ تہ ڪرڻيپا کان اهو پنٿ مڇندر نات کي مليو ۽ مڇندر نات وري ڪورنگي نات (چؤرنگي نات) ۽ گورک نات کي پنهنجو چيلو بڻايو. بهرحال، اهي ٽيئي نات، هڪڙي طرف تہ بجرياتي فرقي وارن چوراسي سِڌن جي آخر ۾ اچن ٿا؛ تہ ٻئي طرف وري نات پنٿ جي اوائلي نَوَن (۹) جڻن ۾، ٻهريان ٿي نات ڳڻيل آهن. انهن چوراسي سڌن جي سلسلي سان گورک نات جو زمانو* اندازاً اٺين صدي عيسوي آهي(۱). گورک نات جا دوها، 'گورک پد' نالي ڪتاب ۾ ڪٺا ڪيل آهن، جن ۾ پنهنجي گروءَ مڇندر نات جي منزل ۽ مرتبو ڳايو اٿس.

مٿين هر پرساد شاستريءَ، مڇندر نات واري مارگ جو ذڪر ڪندي، گورک نات لاءِ لکيو آهي تہ "هن جو اصلي نالو 'راون' (رامڻ) وجر هو ۽ ٻڌ مذهب جي بجرياتي فرقي جو ٻوڌ آچاري هو. پوءِ جڏهن مڇندر نات واريءَ مت ۾ آيو، تڏهن گورڪنات جي لقب سان مشهور ٿيو... مطلب تہ مڇندر نات وارو نئون پنٿ پڻ اصل ۾ ٻڌ مذهب اندر ئي سمايل هو.

هن مان ثابت آهي تہ نات جوڳين جا دوها ۽ گيت پڻ وجرياني ٻوڌين جي گيتن ۽ ڳاهن کان الڳ ڪا ٻي شئي نہ آهن. جيتوڻيڪ نات جوڳين جي روحاني عمل ۽ بجرياتي سِڌن جي عبادتن ۾ ڪنهن حد تائين فرق هو(۲). هنن ۾ ڇوٿون نمبر جالندر نات جوڳي ٿيو آهي، جنهن جو نالو چوراسي سِڌ آچارين ۾ نٿو ڳڻجي. چاڪاڻ تہ هن بجرياتي سلسلو بند ڪري، اپرندي پنجاب ۾ وڃي نات پنٿ پکيڙيو. جلندر جو شهر هن جي ئي نالي پٺيان سڏجي ٿو. هن جو چيلو ڇُوڙڪر نات ۽ ان بعد چرپٽ نات، ٻئي مشهور ٿيا. بال نات (بالا نات) وري اتر-الهندي ڏي، لوڻ جي ٽڪرين وارا ويرانا وڃي وسايا. اهو نات جوڳين جو آخري آستانو هو. ديول نات ۽ مينا نات اتي جا مشهور جوڳي ٿيا. اهي ئي ذڪر ڪيل نَوَ نات بلڪل اوائلي ۽ اهم آهن. مٿين مڙني جوڳين: مڇندر نات، گورک نات، چؤرنگي (ڪورنگي) نات، جلندر نات ۽ ٻين جا ڪيترائي دوها چيل آهن، جي گهڻو ڪري ستين - اٺين صدي عيسويءَ کان قلمبند ڪيا ويا. اهي اڪثر 'اوهٽ دوها' جي نالي سان سڏيا ويا آهن(۳). اوهٽ ٻولي اصل ۾ هڪڙي قسم جو مرڪب هو، جنهن ۾ اپڀرنش، سنسڪرت، پالي، پراڪرت... ماگڌي، بنگالي وغيره وغيره، سڀئي گڏ وچڙ ٿيل هيون(۴).

ٻولي ٻجهارت، جوڳيان سنديءَ ذات جي. (شاهہ - رامڪلي)

---

* نيپال جو لڇوي راجا نريندر ديو (۶۴۳-۶۷۹ع)، نيپالي ادب ۾ انهيءَ ڪري مشهور آهي، جو هو مڇندر نات واري فرقي جو حامي هو، جيڪو نيپال جو مربي سنت بڻيو. (ڪلاسيڪل ۱۳۶)

(۱) ڊاڪٽر محمد حسن: هندي ادب ڪي تاريخ (عليگڙهہ ۱۹۵۵ع) ص ۱۹-۲۰.

(2) Praj: Historic: pp. 215-216. (3) Ibid. p. 215. (4) Ibid. pp. 262-263.

پوءِ وري پرتوي ناٿ پنهنجي پرچار لاءِ پري پري جا پنڌ اختيار ڪيا. پرتوي ناٿ جا دوها، جيڪي 'جوڳ پرڪاش' نالي ڪتاب ۾ ڪٺا ڪيل آهن، تن ۾ جوڳ جي عميق نظريي، ان جي انوکن اصولن، باريڪ مسئلن ۽ نفيس نُڪتن تي تمام تحسين جوڳي روشني وڌي اٿس. الهيءَ زماني ڌاري ئي پڪتيءَ جون تحريڪون به اسري رهيون هيون.

پوئين ناٿ پنٿ ۾ وري سڌنا ناٿ ۽ غريب ناٿ ناليرا ٿي گذريا آهن. غريب ناٿ جي دوهن ۾ جوڳ جي منزل 'فنائيت' آهي. سڌنو سالڪ وري 'سنڌ' ۾ (سيوهڻ طرف) ڄائو هو. هيءُ اصل ۾ مسلمان ڪاسائي هو، پوءِ ناٿ پنٿ ۾ اچڻ ڪري دنيا ترڪ ڪري وڃي جوڳين سان گڏيو. 'ناٿ پنٿ يوڳي ساڌنا' (برهمڻ جي) بت پرستيءَ، شرڪ، جپ تپ ۽ ظاهر پرستيءَ جي پين مڙني ڳالهين، توڙي نمائشي عبادتن جي برخلاف وڏي بغاوت اٿاري. هن خدا جي وحدانيت ۽ خالص توحيد جي تبليغ ڪئي. هن جا دوها، اڪثر نفس جي معرفت متعلق آهن ۽ انهيءَ ڳالهه تي ئي سچو زور ڏنو اٿس (١).

سامي ٿين تہ سڌنا ٿيي، نہ تہ ڏور مَ هونهين ڏيهہ،
اونهون ملڪ "عينات" چئي، ڪنهن چُلي نہ لڌو ڇيهہ،
حرص هڪلي پانهنجو، تون وهم وساري ويهہ،
مڙهي مات جي بيهہ، تہ وينئي ئي وير ٿئين.

ساڌنا ناٿ، گرو نانڪ (١٤٦٩-١٥٣٨ع) کان به اڳي هو. (ڪن جي خيال ۾ تہ گرونانڪ جو غائبانہ گرو بہ ساڌنو سنت ئي هو؟) چاڪاڻ تہ هن پندرهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾ شهرت حاصل ڪئي. سندس دوها بہ سيکن جي آدي گرنٿ ۾ موجود آهن (٢). سڌني جوڳيءَ، سورهين صدي عيسويءَ کان بہ ڪجهہ اڳي وفات ڪئي. 'سندس دوهن ۾ فنائيت يا جوڳ جوئي نُڪتو نمايان آهي. (نانڪ کان اڳي، سورهين صديءَ ۾ ئي پيو بہ هڪڙو مسلمان بزرگ 'پڳت ڪبير' ڪوري (١٣٩٨-١٥١٨ع) پورب ڏي پيدا ٿيو، مگر هيءُ پارت (بنارس) ۾ ئي رهيو. سندن فلسفي ۽ فڪر جو اثر سنڌي صوفي شاعرن تي پيو، جيئن هيٺ نظر ايندو.

تصوف ۽ جوڳ جو سنگم: انهيءَ سورهين صديءَ ۾ ئي سنڌ جو پهريون سالڪ ۽ صوفي شاعر، جنهن 'جوڳيءَ' جو لفظ 'جاڳائڻ واري يا جاڳائيندڙ' (خواب غفلت مان بيدار ڪندڙ) لاءِ ڪم آندو آهي، سو قاضي قاضن (١٥٥١ع) آهي. انهيءَ کان، پوءِ لاڳيتو ايندڙ سنڌ جي سڀني صوفي شاعرن، ويندي سچل، روحل، بيدل، نانڪ يوسف ۽ خود شاهہ پٽائي بہ 'جوڳين سنديءَ ذات' کي ڳايو وڄايو آهي. رسالي شريف جي سُر ڪاهوڙي، پورب ۽ يمن ڪلياڻ وغيره ۾ اهڙا بيت عام آهن. سُرود رامڪليءَ ۾ تہ خاص طرح سان بيکاري ۽ پينار، نانڪا ۽ لاٽ، جوڳي ۽ ويراڳي، رمتا ۽ سيلاني، سير ۽ سفر، کودڙي ۽ مالها، توڙي جوڳ ۽ تپسيا جو ئي

(١) ڊاڪٽر محمد حسن: هندي ادب کي تاريخ (عليگڙهہ ١٩٥٥ع) ص ص. ٢٠-٢٢. (٢) ماهي مهراڻ ١٩٥٥ع جو نمبر ١

ٻيان آيو آهي. (ٻاڪ ٻلها شاهه ته جوڳين جون رمزون ۽ راز، ڪراستون ۽ ڪشالا، توڙي منزلون ۽ مرتبا پڻ ڳايا ۽ سمجهايا آهن). ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پنهنجي محققانه مقالي (هندي ۽ سنڌي شاعريءَ جو لاڳاپو) ۾ مٿين مڙني بزرگن جي ڪلام جا مثال ڏيئي، انهن تي عالمانه بحث ڪندي، هن نتيجي تي آيو آهي ته: صوفين ۽ يوڳين ۾ ترڪ ۽ تجريد جا اصول مشترڪ هئا. ـ”صوفين وانگر يوڳين وٽ به ’گرو ۽ چيلي‘ جي تعلق ۽ آداب جي اوتري ئي قدر ۽ قيمت هئي، جيترو ’مرشد ۽ مريد‘ جي. ساڳيءَ طرح گروءَ جي چيلي کي تلقين ۽ هدايت جي به وڏي اهميت هئي. انهيءَ حقيقت تي ڪتاب ’گورک ٻڌ‘ شاهد آهي، جنهن ۾ گرو چيلي جي گفتگو قلمبند ٿيل آهي: چيلو گورک ناٿ سوال ڪري ٿو، جنهن جا جواب ڏيندي سندس گرو مڇندرناٿ اپديش ڪري ٿو... سنڌ ۾ هنن سيلاني فقيرن جي آمد و رفت ۽ سنڌ جي سالڪن سان سندن ملاقاتن تي سنڌي ٻوليءَ جا ڪي قديم اصطلاح شاهد آهن، جي سندن تحريڪ، عقيدي ۽ عملن جي نالن يا معنائن ٻويان رائج ٿيا... مٿينءَ مختصر وضاحت مان معلوم ٿيندو ته هن يوڳي پنٿ جي اعتقادن ۽ اصولن، جي سندن تبليغ ۽ ڪلام ذريعي پکڙيا، سنڌي صوفيانه شاعري جي الفاظ، اصطلاحات ۽ فڪر تي ڪيتريقدر اثر وڌو آهي“(١). ڪن جي خيال ۾ ته خود صوفين جو ’زهد‘، سو به اصل ۾ جوڳين جو ئي ’جُهد‘ آهي(٢). عالم اسلام جا علماءَ ۽ مفتي سڳورا، شرع شريف جي احترام ۽ حفاظت خاطر، انهن تي تمام ڪڙي نظر رکندا ۽ تعزيرون ڏيندا رهيا آهن. الجاحظ (نائين صدي) انهن کي ’زنديق‘ جي نالي سان سڏيو آهي، سي اسلام جي ڪنهن به فرقي سان تعلق نٿا رکن اهي ’ساسي چڏي سانگ، وڃي گڏيا گورک ناٿ کي‘(٣).

هتي هڪڙي ڳالهه جو اعتراف ڪرڻ لازمي آهي: هن سلسلي جي اڳين قسطن وانگر، خود هن مضمون ۾ به مواد مڙيوئي هڪ طرفو يعني هندن جي ئي لکيتن تان ورتل آهي ۽ ٻئي طرف کي جاڻي ٻجهي به نظرانداز ڪيو ويو آهي، جي اتفاق سان ڪنهن انگريز يا ٻئي ڪنهن جو اشارو آيو به آهي ته اهو پڻ انهن ئي ڪتابن ۾ ڪم آندل ۽ قبول ڪيل آهي. مٿي جيڪي به حوالا ۽ اقتباس آيا آهن، اهي اڪثر ڪري پنهنجي اصل جو اکري ترجمو آهن. هن محدود مقالي ۾ انهن تي وڌيڪ تبصري ۽ تنقيد جي گنجائش ڪجهه گهٽ آهي. تنهن هوندي به هتي اهڙو ڪچو مال ميڙي ڪٺو ڪيو ويو آهي، جيڪو وڏن ودوانن ۽ عالمن جي ئي تحقيق ۽ کوجنا جو ڦل آهي. انهيءَ ۾ ڪي اهڙيون انوکيون تاريخي حقيقتون به آهن، جيڪي اسان جي ادبي تاريخن جي روشنيءَ ۾ نيون نظر اينديون. اسان جا عالم اديب، انهن مان کهڙا نُڪتا اکهائيندا، اهو ته استادن جي اختيار آهي. مگر ممڪن آهي ته سنڌيءَ جي اوائلي شاعريءَ بابت انهيءَ ’ڪچي مال‘ مان به ڪجهه مدد ملي وڃي. انهيءَ اميد سان ئي اهو ڪباڙين وارو ڪم ڪيو ويو آهي. جي زندگي رهي ته انشاءالله، ايندڙ قسط ”سنڌي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ“ جي لکڻ جي ڪوشش ڪبي. اول خير.

---

(١) ماهي مهراڻ ١٩٥٥ع جو نمبر ١

(2) M. T. Titus: Indian Islam. p. 149. (3) Hitti: p. 435.

(ث) مقالي ۾ آيل واقعا ۽ سن

CHRONOLOGY

۸۰۵-۸۱۰	ق. م.		سيميراميس جي سنڌ تي ڪاهه.
(۸۰۰-؟)	"	"	مهاڀارت واري جنگ.
ستين صدي	"	"	هوشنگ ايرانيءَ جو سنڌ تي حملو.
۵۳۰-۵۵۸	"	"	سائرس اعظم جي حڪومت.
۵۵۸	"	"	مهاتما ٻڌ جي ولادت.
۵۲۲-۵۳۰	"	"	ڪئمبس جي حڪومت.
۴۸۶-۵۲۲	"	"	دارا اعظم جي حڪومت.
۵۲۲	"	"	ڌرم چڪرورتن (دين جو چرخو چالو ٿيڻ.)
۴۶۵-۴۸۶	"	"	زرڪيز جي حڪومت.
۴۸۳	"	"	ڪان برهمي لپي جون ابتدائي ۽ تجرباتي ڪوششون.
(؟)	"	"	'ويد' لکجڻ لڳا.
۴۷۸	"	"	مهاتما ٻڌ جو چالاڻو.
۳۵۴-۳۸۴	"	"	ڪالاسُڪ (ڪاڪورٽي.)
۳۷۸	"	"	ٻي ٻوڌي مجلس.
۳۲۴-۳۲۵	"	"	سڪندر جو سنڌ تي قبضو.
۳۲۱	"	"	پاتال بندر مان يونانين جي خلاف بغاوت اٿي.
۳۱۶	"	"	سنڌ تان يوناني قبضو ختم ٿيو.
۳۰۶	"	"	چندرگپت موريا ۽ سلئيوڪس نيڪتر جي مائٽي.
۲۷۳-۳۰۰	"	"	بندوسار موريا جو راڄ.
۲۳۶-۲۷۳	"	"	اشوڪ جو راڄ.
۲۵۴	"	"	ٽيون ٻوڌي ميڙ.
۲۱۷	"	"	چين ڏي تبليغي انجمنون.
۲۰۰	"	"	راجا ساليسڪ موريا.
۱۸۷	"	"	موريا حڪومت جو خاتمو.
۱۶۵-۱۸۶	"	"	ڊيميٽريس بختيءَ جي سنڌ تي حڪومت.
۱۶۰-۱۶۵	"	"	ملڪه انگاٿوڪليٿا جي سنڌ تي حڪومت.
۱۶۰	"	"	انگاٿوڪليٿا جي ميناڊر سان شادي.
۱۵۱	"	"	ميناڊر جو پاٽنا تي حملو ۽ پُشيه متر جو موت.
۱۵۰	"	"	'ملنڊا پنهو' جو لکجڻ.
ٻيءَ صدي	"	"	سُر سنگيت (چند) جي شروعات.
۱۵۰	"	"	ايرين جو 'انڊيڪا' لکڻ.
۱۳۷	"	"	يوناني ڀڪشو سنگهه جو پاتال بندر کان سلون ڏي وڃڻ.
۱۳۰	"	"	ميناڊر اعظم جي وفات.
۱۲۱	"	"	مهاتما ٻڌ جو سونو پتلو چين پهتو.
۱۱۰	"	"	انتيالسيڊس جو سنڌ تي حملو.
۱۰۰	"	"	استريٽو 'اول' (ميناڊر جو پٽ) ڀڪشو ٿيو.
۹۰	"	"	اپولوڊوٽس جي وفات.
۸۰	"	"	استريٽو 'ثانيءَ' جي تخت نشيني.
پهرين صدي	"	"	ملنڊا پنهو مصر پهتو.
۷۰	"	"	استريٽو 'اول' جي وفات.
۵۸	"	"	شهنشاهه ورنون جي تخت نشيني ۽ پارٿ جو سنبت.

پهرين صدي " " پراڪرت چند 'ورڻ سنگيت' جو لکجڻ.

٣٠ " " باختري حڪومت جو زوال.

٢٠ " " ايير ۽ سٿيا لوڪن جو سنڌ فتح ڪرڻ.

٢٠ " " ڪان شاهہ موئيس (سٿين) جي سنڌ تي حڪومت.

عيسوي سن جو چالو ٿيڻ.

پهرين صدي رشي پنگل جي 'سوترچندس' جو لکجڻ.

٢٠ع شاهہ موئيس جي وفات.

٢٠-٢٩ع ايزس جي سنڌ تي حڪومت.

٢٩ع گندوفر (پارٿين) جو خيبر دري تي قبضو ڪرڻ.

٢٩ يا ٣٣ع ۾ سينٽ ٿامس جو سنڌ ۾ اچڻ.

٢٩-۴٠ع ايلش جي سنڌ تي حڪرمت.

٣٧ع سينٽ ٿامس سنڌ مان روانو.

۴٠-٥٠ع ايزلس 'ٻئي' جي حڪومت.

۴۴-۴٥ع گندوفر جو تخت باهيءَ وارو ڪتبو.

۴٥ع بحر عرب جي تجارتي هوائن جي تحقيقات.

٥٠ع يوچي (ڪوشان) قوم جو سنڌ ۾ اچڻ.

٥٠ع سٿين حڪومت جي پڄاڻي.

٥٠ع گندوفر جي وفات.

٥٠-٦٥ع ڪُجلا ڪادفيسس (ڪوشان) جي سنڌ تي حڪومت.

٦٥-٧٨ع وِيما ڪادفيسس 'ٻيو'.

٧٠-٨٠ع 'پيري پلس' جو لکجڻ.

٧٨ع ڪنشڪ اعظم جي تخت نشيني ۽ سنڌس سنبت چالو ٿيڻ.

٨٧-٨٩ع ڪنشڪ جون چين تي ڪاهون.

٨٩-١٠٥ چين جو شهنشاهہ هوتي.

٩٠ع ڪنشڪ اعظم، چوٿين مجلس ڪوٺائي.

١٠٢ع ڪنشڪ حڪومت کي ترڪ ڪيو.

ٻي صدي مهاين فرقو شروع ٿيو ۽ نالندا يونيورسٽي قائم ٿي.

١٠٢-١٠٦ع واجشڪ (جورشڪ) جي حڪومت.

ٻي صدي اسواگهوش، ايپرياشا جو وياڪرڻ 'ساريپترا' لکيو.

١٠٦-١٣٨ع هورشڪ (واسديو 'اول') جي حڪومت.

ٻي صدي ڀڪشو آريہ ديو، نالندا جو چانسلر بڻايو ويو.

١٢٠ع سنڌ جي سُريلن سگهڙن جو وڏو وفد سرڪاريءَ طرح چين ڏي ويو.

١٣٨-١۴٥ع ڪنشڪ 'ٻئي' جي حڪومت.

١۴٠ع ٽالميءَ جو 'جاگرافي' لکڻ.

١۴٥-١٧٦ع واسديو 'ٻئي' جي حڪومت.

١٥٠-١٥١ع راجا رددامن ايير جو جهوناڳڙهہ وارو ڪتبو.

١٨١ع ايير جنرل (باڪ جي پٽ) رُدريوتيءَ جو ڪاٺياواڙ ۾ ڪتبو.

١٨٨-١٩٠ع اسوردت ايير، پنهنجا سِڪا جاري ڪيا.

ٽين صدي جئہ ديو جو 'چندس شاستر'

٢٢٥-٢۴١ع اردشير بابڪان.

٢٣٠ع واسديو 'ٽئين' جي چين ۾ سفارت موڪلڻ.

٢٣٩ع ڪنشڪ 'چوٿون'.

٢۴٨ع ڪنشڪ پنجين جي تخت نشيني.

٢٤٨ع سودت جي پٽ، راجا ماڙري پترا اپير، ڪلاچاري (چيدي) سنبت جاري ڪيو.

ٽين صدي يوگ چارا فرقو شروع ٿيو.

٢٧٠-٣١٠ع مترياناٿ، جوڳ جو روحاني فلسفو پيش ڪيو.

٢٧٨ع ڪنشڪ 'ڇهين' جي تخت نشيني.

ٽين صدي پرت منيءَ جو 'نتيه شاستر'.

٣٠١-٣١٠ع ساساني شهنشاهه هرمزد، (واسديو 'ڇهين' جي نياڻي پرڻيو.)

٣١٠-٣٩٠ع آچاريه اسنگ، نالندا جو چانسلر (جنهن جوڳ جو پرچار ڪيو.)

٣١٥ع راجا سوامي داس اپير.

٣٤٦ع تائين واسديو 'ستين' جي حڪومت.

چوٿين صدي 'ديپ ونش' پراڻ جو لکجڻ.

٣٥٥ع راجا پلند، اپير.

٣٦٠ع ڪنشڪ 'ستين'، شاپور 'ٻئي' کي روم واريءَ جنگ ۾ مدد ڏني.

٣٦٥ع راجا ردر داس، اپير.

٣٧٥-٤٠٠ع واسديو 'اٺون'- اديب، 'جميعت الشعراء سنڌ' جو باني.

چوٿين صدي سنڌ تي ساساني حڪومت.

٤٠٠-٤١١ع فاهين جو دؤرو ڪرڻ.

پنجين صدي تيرئيڪُوٽڪ اپيرن جي ڪونڪن تي حڪومت.

٤٠٤ع راجا نرو ورسن، اپير.

پنجين صدي لليتا وجر، نالندا جو چانسلر بڻايو ويو.

٤٢١-٥٠٠ع واسو بندو- منطقي، چانسلر.

٤٥٠ع ڪان راءِ گهرائي وارن جون حڪومت لاءِ اوائلي ڪوششون.

پنجين صدي گُهيه سماج (ڳجهو فرقو) قائم ٿيو.

" " 'مهاونش' پراڻ جو لکجڻ.

٤٥٣ع هوڻ سردار اٽيلا قتل ٿيو.

٤٥٥ع راجا ڌاهر سين 'تيرئيڪُوٽڪ' (اپير) جو امرڪ ننگر وارو ڪتبو.

٤٨٩ع راجا وياگهرسين تيرئيڪُوٽڪ.

٤٩٥ع ڪان سنڌ تي راءِ گهرائي جي حڪومت.

پنجين صدي دوهي جو پهريون مڃيل شاعر چنڊ، 'جوڳ سار' دوها.

" " ڊيناگ، منطقي-فلاسافر.

" " 'منجسري مول ڪلپ' (تنتر) جو لکجڻ.

٥٠٢-٥١٥ع هوڻن جو سردار تورماڻ ڪشمير ۾.

٥١٥-٥٣٠ع مهر گل هوڻ پنجاب ۾.

٥٥٧-٥٦٧ع وليءَ جو راجا گُهه سين.

٥٦٣-٥٦٧ع هوڻن جو خاتمو.

٥٨١ع ڳاٺن جي وڏي ٽولي چين ۾ هئي.

٥٨١-٥٩٥ع چين جو شهنشاهه ڪؤتسُو.

٦١٨-٩٠٧ع چين ۾ تانگ، حڪومت.

٦١٩ع سسانڪ گپتا، مهاپوڊي وڻ وڍرايو.

٦٣٠-٦٤٤ع چينائي مسافر هيون- تسانگ.

٦٣٢ع ڪان سنڌ ۾ برهمڻ حڪومت.

٦٣٥ع ڌرمپال، نالندا جي چانسلر جوڳ فلاسافيءَ تي ڪتاب لکيا.

ستين صدي مڇندرناٿ جو "ناٿ پنٿ".

٦٤٣-٧١٤ع نيپال جو ليڇوي راجا، نريندر ديو، مڇندرناٿ جو معتقد بڻيو.

٦٩٠ع سرهاپا جي ولادت.

٧٠٠ع ڀامهه جو 'ڪاويه لنڪار' (اپڀرنش).

٧٥٠ع کان سرهاپاء، سندس نئين "تنتر-طريقي" جو هادي (امام) مڃيو ويو.

٧٦٠ع ۾ سرهاپاؤ جي وفات.

٧٧٠ع سنڌ جا ڀڪشو بنگال ۾ (راجا ڌرمپال وٽ) وڃي پهتا.

٧٧٨ع ۾ آچاريہ آديوتن سوريءَ، 'ڪوليہ مالا ڪها' لکيو.

٧٨٨-٨٢٠ع شنڪر آچاريہ، هندو ڌرم کي نئون روپ ڏنو.

٨٠٢ع راڄڪمار سنندن، سياسي سفارت سان گڏ، سريلا گيت ڇپوندڙ، چينائي دربار ۾ تحفي طور پيش ڪيا.

٨٣٦-٨٨٥ع راجا مهرڀوج (پرهياڙ).

٨٩٣ع کان مهيندرپال 'اول' (پرهياڙ)

نائين صدي جئرام جو 'ڌرم پرڪش' (اپيرنش).

" " سويمڀو چندس.

٩٠٠ع ڪهنو پاؤ (آچاريہ).

٩٠٠-١٠٠٠ع ڪويراج سيکر.

ڏهين صدي ديوسين جا 'ساوي ڌرم' دوها

٩١٢-٩٣١ع راجا مهيپال پرهياڙ.

٩٣٣ع ديوسين منطق تي چو 'نياي چڪر' (اپيرنش).

٩٤٢ع ۾ پدم ڪيرتيءَ جو 'پاسناه چاريو' (اپيرنش).

٩٤٢-٩٩٥ع سولراج سولنڪي.

ڏهين صدي لاکو ڦلاڻي مارجي ويو.

٩٤٨-٩٤٩ع راجا ديوپال (پرهياڙ).

٩٥٥ع مهيپال، 'ٻيو' (پرهياڙ).

ڏهين صدي خوفناڪ زلزلو.

٩٦٥ع پشپ دنت جو 'جسهر چاريو' (اپيرنش).

٩٧٢ع پشپ دنت جو 'نايڪمار چاريو' (اپيرنش).

٩٨٧ع هري سين جو 'ڌرم پرڪا' (اپيرنش).

ڏهين صدي سوراشٽر ۾ اپيرن جو اوج.

ڏهين-ٻارهين صدي سُمنگ چارڻ، سنڌيءَ ۾ دوهي جو پهريون مڃيل شاعر.

١٠٢٤ع محمود غزنوي سومنات فتح ڪيو.

١١٤٨ع ڪلهڻ جي 'راج ترنگڻي'.

١١٥٨ع هري ڀدر سوريءَ جو 'سنڪمار چاريو' (اپيرنش).

ٻارهين صدي پير پٺو ديبلي.

١٣٣١-١٣٨٦ع ساين ماڌو، ويد وياس.

چوڏهين صدي شيخ حماد.

١٣٩٨-١٥١٨ع ڀڳت ڪبير.

پندرهين صدي جوڳي ساڌ نا (سيوهاڻي).

١٤٦٩-١٥٣٨ع گرونانڪ.

١٥٥١ع قاضي قاضن جي وفات.

سورهين صدي 'الوپنشد' (اپنشد).

١٩٣٠ع ۾ جيمس پرنسيپ پراڻي برهمي لپيءَ کي پهريون دفعو پڙهيو.

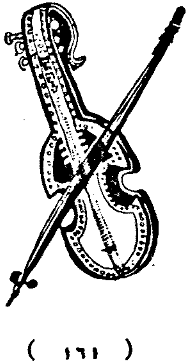

”جنهن قوم ۾ غلط معيار رائج ٿين ٿا، پوءِ ڪٿي ان قوم جي زبان انهن غلط معيارن کي ڀلي ته بهترين نموني سان — جهڙوڪ شعر ۽ موسيقيءَ ۾ — زياده ڪان زياده متاثر ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿئي، تڏهن به اهڙيءَ زبان جو نه فنا ٿيڻ هڪ معجزو چئبو. اهو ئي سبب آهي جو پرائين طرزن جو شعرگوئيءَ ۽ عام موسيقيءَ تي بندش وڌي ويشي ۽ مٿن ملامت ڪئي ويئي. اها ملامت خود شعر خواهه موسيقيءَ تي نه هئي، پر انهن جي غلط استعمال تي هئي.“

— علامه آءِ. آءِ. قاضي

٣

لوڪ ڪهاڻيون

١. ”سنڌ - راڻي“ — ممتاز مرزا
٢. شهزادي سامريءَ جي ڳالهه — ”ذوالفقار“ راشدي
— تبصرا
— آديسي آئي ويا…… — پير علي محمد راشدي

”’لوڪ ڪھاڻيون‘ لوڪ ادب جو نھايت ئي اھم ڀاڱو آھن، ڇاڪاڻ جو نہ رڳو اھي لوڪ ادب جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو نمونو آھن، پر اھي انساني نفسيات، توھمات ۽ ابتدائي اعتقادات جي آثارن جو آئينو آھن. ھر انساني گروھ جون ’لوڪ ڪھاڻيون‘ ان گروھ جي ننڍپڻ جون وسريل يادگيريون آھن، ۽ مجموعي طور سان مڙني قومن جون ’لوڪ ڪھاڻيون‘ چڻ انسانذات جي ننڍپڻ واري دؤر جا داستان ۽ دستاويز آھن. علم الانسان جي ماھرن وٽ ’لوڪ ادب‘ جي ھن قديم ذخيري يعني تہ ’لوڪ ڪھاڻين‘ جي وڏي اھميت آھي، ڇاڪاڻ تہ انھن جي گھري مطالعي سان قدري انسان جي نفسياتي ۽ ذھني ارتقاء جي تاريخ تي روشني پوي ٿي.

”’لوڪ ڪھاڻين‘ ۾ انسانذات جي ٻالاپڻ جا اھڃاڻ موجود آھن. عقل جي بلوغت ۽ جوانيءَ کان اڳ واري دؤر ۾، وھم ۽ وسوسا، سوڻ ۽ سنسا، منڊ ۽ منتر، سڳا ۽ ڏاڳا، ديو ۽ پريون، جن ۽ ڏائڻيون انسان جي ڪائنات جا اھم اسباب ھئا ۽ انھن کي سندن عملي زندگيءَ ۾ وڏو دخل ھو. جھڙيءَ طرح جھونن دڙن ۽ پڙن ۾ آڳاٽين تھذيبن ۽ تمدنن جا آثار محفوظ آھن. ’لوڪ ڪھاڻيون‘ چڻ لفظن ۽ بيانن جي صورت ۾ جھونا کنڊر آھن، جن کي وَلن ۽ ويچارڻ سان انسان جي آڳاٽن وھمن ۽ ويچارن، خوشين ۽ خوفن، مرادن ۽ مقصدن، حڪمتن ۽ حيلن، ڪاميابين جي نوعن ۽ نمونن جو اندازو لڳائي سگھجي ٿو.

”مجموعي طور سان، انسانذات جي قديم نفسياتي تاثرات ۽ توھمات جي اھڃاڻن کان سواءِ، ھر انساني گروھ جي ’لوڪ ڪھاڻين‘ ۾ ان گروھ جي مخصوص ڀرمن ۽ وسوسن، رسمن ۽ ريتين، نفسياتي لاڙن ۽ سماجي رجحانن جا آڳاٽي ۾ آڳاٽا آثار ملن ٿا. اھي ڪھنيون ڪھاڻيون چڻ آڳاٽا کنڊر ۽ پڙا، ڊَنب ۽ دڙا آھن، جن جي ڀڄڻ ۽ ڀچارڻ سان ان گروھ جي ذھني نشو ونما جا نشان نظر اچن ٿا.“

— ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(”مھراڻ“: ١-٢/١٩٦٢ع)

ممتاز مرزا

"سنڌ - راڻي"

(لوڪ ڪهاڻي)

[محترم ممتاز مرزا، حيدرآباد جي مشهور مرزا - مغل خاندان مان نوجوان لکندڙ آهي. سندس ولادت ٽنڊي آغا ۾ ٿي. سندس والد، مرحوم مرزا گل حسن 'احسن' ڪربلائي، سنڌي ٻوليءَ جو سٺو اديب ۽ شاعر هو، ۽ ميرن جي دؤر تي مرحوم جا لکيل مقالا ۽ ڊراما سَند جي حيثيت رکن ٿا. محترم ممتاز بي. اي. آهي ۽ هن وقت ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سان وابسته آهي. افسانہ نويسيءَ ۽ ڊرامہ نگاريءَ سان ڪافي شغف اٿس. بورڊ جي لوڪ ادب اسڪيم ۽ ڊڪشنري اسڪيم ۾، محترم ممتاز مرزا، متعدد ضخيم جلدن جي سهيڙڻ ۾ مثالي معاونت ڪئي آهي. سنڌ جي تاريخي پس منظر تي سندس ڪيترائي لکيل ڊراما معياري حيثيت رکن ٿا، جي 'مهراڻ' رسالي ۾ ڇپيل آهن. ريڊيو تي ڊراما، فيچر ۽ مختلف نشرياتي پروگرام، سوَن جي تعداد ۾ لکي، پيش ڪري چڪو آهي. - ادارو.]

* * *

آڏيجن جو سردار، پنهنجي سرداريءَ واريءَ صندليءَ تي نهايت شان ۽ مانَ سان ويٺو هو. سندس ڏَيا واري چهري تي گَهري غور ۽ فڪر جا اهڃاڻ هئا. سڄيءَ سٿ تي سناٽو ڇانيل هو. انهيءَ غيرمعمولي خاموشيءَ جو عالم، ڪنهن وڏي طوفان جو اطلاع ڏيئي رهيو هو. ڪنهن ڪنهن وقت معمولي ڪنگهڪار، ماٺ واري ماحول ۾ زندگيءَ جو احساس ٿي ڏياريو. سردار جي سامهون واريءَ صندليءَ تي هڪ ٻيو شخص ويٺو هو، جنهن جي چهري تي بيچينيءَ ۽ ابهرائيءَ جا گڏيل تاثرات نظر پئي آيا. سندس چپ، ڪنهن ڳالهه چوڻ لاءِ آتا هئا. هن آخري ڀيرو سموري سٿ تي نظر وڌي ۽ شَهپرن کي وٽ لڳو:

”سردار! اسين پنهنجا سمورا ويچا وساري، تو وٽ آيا آهيون. مون کي اميد آهي تہ تون اسان جي ڳالهہ کي مانُ ڏيندين... منهنجي پٽ جي سونهن، سورهيائي ۽ فرمانبرداري کنهن کان بہ ڳجهي ڪانهي. شهزادي سونيتيءَ سان زندگي گڏ گذارڻ ۽ اوهان جي غلاميءَ ۾ قبول پوڻ جو هُو هرطرح لائق آهي!“

آڏيجن جي سردار جي پيشانيءَ تي ڪَهرا گهُنج اڀري آيا-ائين پئي لڳو، ڄڻ تہ هو پنهنجي اندر سان جنگ ڪري رهيو آهي. اوچتو گونجدار آواز ۾ هن چيو:

”وڌيڪ هڪ لفظ بہ نہ چئج! تو پنهنجي حيثيت کان تمام وڏي ڳالهہ ڪئي آهي. آءٌ توکي فقط انهيءَ ڪري معاف ڪريان ٿو، جو تون مون وٽ آيل مهمان آهين!... قوم جي غدارن ۽ گيدين لاءِ سونيتيءَ جو نالو زبان تي آڻڻ جي سزا فقط موت آهي!... آءٌ توکي پنهنجي شهزاديءَ جو سڱ ڏيئي، پنهنجي غيور قوم کي ٽِڪو نہ لائيندس!“

ائين چئي سردار اٿيو. نوڪر سندس ڪلهن تي لونگي رکي، ۽ پوءِ هُو ڪنهن بہ جواب سوال ٻڌڻ ۽ سَٽ تي نظر وجهڻ کان سواءِ ڪچهريءَ مان هليو ويو.

سونيتيءَ جي عمر ان وقت فقط اٺ سال هئي، پر سندس سونهن جي سرهاڻ گهڻن کي مست ڪري ڇڏيو هو. پري پري جا سردار، سندس سڱ گهرڻ جي سعيي ۾ هئا. سونيتيءَ جي سونهن تي حورون بہ حيران هيون. سندس نزاڪت جي بہ حد هئي. پاڻيءَ ۾ گلاب جا ورق وجهي ڍُڪ پريندي هئي تہ اهي نڙيءَ مان پيا نظر ايندا هئا. سندس چنبا جهڙو چهرو ۽ ڪونج جهڙي ڳچي، جيڪو ڏسندو هو، سو حيرانيءَ ۾ بُت بڻجي ويندو هو.

(٢)

ميان سرفراز خان ڪلهوڙو، سنڌ جي گاديءَ جو مالڪ هو. ڪچهريءَ ۾ امير وزير موجود هئا. ميان صاحب پنهنجي نياءَ واري سوني صندليءَ تي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. سندس آڏو آهو آڏيجو سردار بيٺو هو، جنهن کي سونيتيءَ جي پيءُ ڪُتو جواب ڏنو هو. ميان سرفراز، سندس ڳالهہ نهايت غور سان ٻڌي رهيو هو. هو فريادي بڻجي، سنڌ جي بادشاهہ وٽ آيو هو، ۽ دربار ۾ پنهنجو عرض پيش ڪري رهيو هو.

”جيئندا قبلا! سونيتيءَ جي سونهن جي ساراهہ ڪرڻ انسان جي وس کان ٻاهر آهي- اها جيڪر اوهان جي ڪوٺ ۾ سونهي. هن ملڪ ۾، سواءِ اوهان جي، ٻيو ڪو بہ سندس لائق وَرُ ٿيو ئي سگهي!“

ميان صاحب چرڪ پريو، ۽ فرياديءَ کي تيز نگاهن سان ڏٺو ۽ پوءِ هن آهستي آهستي چيو:

”معزز سردار! اسين هن سرزمين جا والي آهيون... اسين اها ڳالهہ ڪڏهن بہ قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيون تہ رعيت جي عزت کي ٻُري اک سان ڏسون. جيڪڏهن سونيتيءَ

جي مائٽن جي مرضي ٿي ته پوءِ اسان کي اعتراض ڪونهي. باقي تنهنجي چئي تي اسين ڪنهن تي به حملو نه ڪنداسون!"

ميان جو جواب ٻڌي، آڏيجو مڪاريءَ سان مُرڪيو ۽ ادب جا هٿ ٻڌي، پوئين پيرين ڪچهريءَ سان نڪري هليو ويو!

ميان سرفراز، سردار کي جواب ڏيئي روانو ڪيو، پر سندس دل ۾ هڪ طوفان مچي ويو. رات جو آرام ۽ ڏينهن جو سُک ڦٽي ويس. هن ڪنهن طرح سان سونيتيءَ کي هڪ ڀيرو ڏسڻ چاهيو ٿي. آخرڪار، دل هٿي دنگ ڪيائين. اشتياق ۽ تجسس کي ڪاميابي نصيب ٿي ۽ سفر جي تياري شروع ٿي.

(٣)

سونيتي پنهنجي جيڏين سرتين سان تلاءَ تي راند پئي ڪئي. سهيلين جي سائس ڏاڍي پريت هئي. خوشيءَ جي ٽهڪڙن جو چڻ ته هڪ سمنڊ چڙهي آيو هو. ڪا سونيتيءَ کي پاڪر پيئي پائي، ته ڪا پاڻ ڏالهن پيئي ڇڪيس.

"سون کي اَڄ لڳي آهي!" فضا ۾ چڻ ته سونن روپن گُلن جي ورکا ٿي ويئي. آواز دل جي گهراين ۾ هليو ويو. چؤطرف خوشيءَ جا ساز وڄي ويا. سرتين ۾ ڊڪ ڊوڙ پئجي ويئي. ڪا وتو پيئي ڳولي ته ڪا گلاب جا پن پيئي ميڙي. پاڻي آيو، ان ۾ گلاب جي گلن جا پن پيا، سرتيون سهيليون ڪيس وڪوڙي وينيون. سونيتي، مُرڪي ڪين ڏنو، ۽ پاڻيءَ جو وٽو وٺي چپن سان لاتائين. سڀ سرتيون حيران ۽ عجب ۾ سونيتيءَ جي ڪونج جهڙي ڳچيءَ کي ڏسنديون رهيون.

تلاءَ کان ڪجهه پري، ميان سرفراز اچي خيما کوڙيا هئا. اهو به انهيءَ ٽائي اڪيلي سر پسار ڪندو اچي تلاءَ وٽ پهتو، ۽ سونيتيءَ کي پاڻي پيئندو ڏٺائين. سندس قدم ڄمي ويا، جسم پٿر ٿي ويو. سونيتيءَ جي سونهن سندس دل جي پکيءَ کي تڙپائي ڇڏيو ۽ پڪو پهه ڪيائين ته سونيتيءَ کي پنهنجي "راڻي" بنائيندس.

(٤)

بادشاهه جي منزلگاهه تي، ڳوٺن ۽ راڄن جا چڱامڙس، ميان صاحب جي سلام پرڻ لاءِ اچي حاضر ٿيا هئا. سڀني کي ميان صاحب، حيثيت بموجب مانُ ڏنو. جڏهن موڪلايائون، تڏهن ميان صاحب، سونيتيءَ جي پيءُ کي ترسڻ جو اشارو ڪيو.

"معزز سردار! اسين توکي بادشاهي گهراڻي سان رشتي ڳنڍڻ جي دعوت ڏيون ٿا. قدرت شهزاديءَ سونيتيءَ جي قسمت جي عروج ڏسڻ جي خواهشمند آهي!"

آڏيجي سردار جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. سندس منهن جا رنگ بدلجڻ لڳا. چند گهڙين کان پوءِ هن ورائيو:

"بادشاهه سلامت! منهنجي خوشقسمتيءَ تي ٻين کي ريس ٿيندي. آءٌ پاڻ کي نهايت ڀاڳ وارو ٿو سمجهان. مگر اسين پنهنجي قوم کان ٻاهر ڪنهن کي به سڱ ڪونه ڏيون...

مون کي معلوم آهي تہ منهنجي هڪ مخالف جي فرياد تي اوهان چڙهائي ڪئي آهي. ۽ اوهين اسان لاءِ قهر جي باران رحمت بنجي آيا آهيو. مان شان سان سگهہ گهريو آئو. توهين ملڪ جا بادشاهہ آهيو — منهنجي ڇا مجال، جو اوهان جي احسانن کان انڪار ڪري سگهان... آءٌ توهان کي پنهنجي ڏيءَ سونيتيءَ جو سڱ ڏيڻ قبوليان ٿو؛ ۽ شهزادي اڃا مکڙي آهي، جڏهن وقت آيو، تڏهن هي غلام اوهان جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو!"

ميان سرفراز نهايت خوش ٿيو ۽ سردار کي سروپاءِ ڏيئي رخصت ڪيائين. ان ڏينهن کان سرتين جيڏين، سونيتيءَ کي "سند رائي" سڏڻ شروع ڪيو.

(٥)

ميان سرفراز خداآباد پهچي، سردار کي نوازڻ شروع ڪيو، ۽ سردار بہ ميان صاحب جي احسانن جي شڪرگذاري بجا آڻڻ لاءِ وقت اچڻ لڳو. سردار هڪ دفعي ميان صاحب جي دعوت تي باقبيلي خداآباد ويو. ڪيس شاهي ڪوٽ ۾ عزت سان ويهاريو ويو. بلوچ سردار ان وقت ميان صاحب جي ڪوٽ ۽ ڪچهريءَ جا محافظ هئا. ان وقت مير مرزيخان جو نوجوان پٽ، مير باگوخان، ميان صاحب جي حاضريءَ ۾ خداآباد ۾ موجود هو. سردار جي روانگيءَ وقت اتفاق سان مير باگي خان جي نظر سونيتيءَ تي پيئي. دل بيتاب ٿي ويس. عشق، نوجوان مير باگي خان کي گهائي ڇڏيو، ۽ ميان صاحب جو ننگ چائي، پنهنجي پيار کي گهٽي ڳالهہ وساري ڇڏيائين.

ٿوري ئي عرصي کان پوءِ، "سند رائي" ۽ ميان سرفراز جو مڱڻو ٿي ويو.

(٦)

"سند رائيءَ" جي سونهن هاڻي محلن ۾ بيان ٿيڻ لڳي هئي. هرڪنهن جي زبان تي "سند رائيءَ" جو نالو هو. شاهي گهراڻي جي اڪثر فردن، دزديده نگاهن سان "سند رائيءَ" کي ٿي ڏٺو، ۽ دل کي هٿن سان دٻائي، ٿڌا ساهہ ٿي ڀريائون. "سند رائيءَ" جي سونهن انهن کي بہ گهائي ڇڏيو هو. "سند رائيءَ" جي عشق ۾ گرفتار ٿيڻ وارن مان ميان سرفراز جو چاچو ميان عبدالنبي بہ دل ڪسائي ويٺو هو. قدرتاً، جلد ئي ميان سرفراز جو زوال شروع ٿيو. ميان صاحب گرفتار ٿيو، ۽ ميان غلام نبي سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو. ميان عبدالنبي، ميان سرفراز کي قتل ڪرائي ڇڏيو. انهيءَ دردناڪ واقعي جي خبر جڏهن آديجي سردار کي ملي، تڏهن ڏاڍو ارمان ٿيس. "سند رائي" بہ روئي روئي اکيون سڄائي ڇڏيون، چي: "منهنجو بخت مون کان ڦيرو ٿيو آهي!"

ٿوري ئي وقت ۾، حڪومت جون واڳون ميان عبدالنبيءَ جي هٿ ۾ اچي ويون. سوڀياوان "سند رائيءَ" جي صورت سندس دل تي اڳيئي نقش ٿي چڪي هئي، سو گاديءَ تي ويهڻ شرط آديجي سردار ڏي پنهنجا ماڻهو اماڻيائين.

(٧)

سردار جي چهري تان هڪ رنگ لٿو ٿي، ٻيو چڙهيو ٿي. ميان عبدالنبيءَ جا ماڻهو وڏيءَ هوڏ سان ويٺا هئا. سردار ٻيئو هو ۽ ڪنهن ٻـ ويهڻ لاءِ نـ چيو. هڪ شخص آتاولائيءَ سان چيو:

"سردار! سونيتي شاهي سگـ آهي. ڀانهن اسان جي حوالي ڪر!"

سردار جي دل ۾ باهه ٻڙڪي اٿي. هن، ميان جي ماڻهن ڏانهن نهاريندي، نهايت ڏيا سان چيو:

"ميان ڪي وچي چئو تـ اهو سگ وٺڻ جو دستور نـ آهي. زور جي ميندي ڪڏهن ٻـ نـ لڳندي. آءٌ سگـ ڏيڻ کان انڪار ٿو ڪريان!"

"حياتيءَ تان آهو ڪنيو آئـي چا؟"

"عزت ۽ مانَ کان مٿي حياتي ڪانهي ـــ منهنجي جيئري، سونيتيءَ جو سگ ميان کي نـ ملندو!"... هو اهڙو ڪُتو جواب ڏيئي اٿي ڪڙا ٿيا.

(٨)

ميان عبدالنبيءَ کي هڪ هند تڪاءُ نـ پئي آيو. هن جي چهري تي ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جا تاثرات پوري طرح قبضو ڪري چڪا هئا.

"آڏيجي کي انهيءَ جو ڪيتو ڏيڻو پوندو. هن اسان سان انڪار ڪيو آهي. اسان جڏهن ٻـ ڪنهن شئي جي حاصل ڪرڻ جي خواهش ڪئي آهي، سا حاصل ڪئي آهي! پوءِ چاهي ان لاءِ اسان کي رت جون نديون ڇو نـ وهائيون پون. سونيتي اسان جي 'سنڌ راڻي' ٿيندي، اهو اسان جو آخري فيصلو آهي!"

"بيشڪ سائين! اوهان سان ڪير مقابلو ڪري سگهندو!"

"اسان جو حڪم آهي تـ ڀڪدم گستاخ آڏيجي سردار کي هتي حاضر ڪيو وڃي. سندس موت ۽ حياتي، سندس ئي جواب تي منحصر رهندي!"

(٩)

ميان عبدالنبي پنهنجي بادشاهي تخت تي ويٺو هو. ڪچهريءَ ۾ ٻيو ڪير ٻـ موجود نـ هو، سواءِ آڏيجي سردار جي. ميان جي چهري تي انتقامي خوشيءَ واري مرڪ سبب، سندس واڇون ٽڙيل هيون.

"چا تو چوين... مون کي سونيتيءَ جو سگـ ڏين ٿو يا نـ؟"

"نـ... هرگز نـ...!"

"تنهنجي حياتي منهنجي هٿـ وس آهي... آءٌ چاهيان تـ هڪ گهڙيءَ ۾ توکي ختم ڪرائي سگهان ٿو!"

”آءٌ چاڻان ٿو، پر مون کي حياتيءَ جي پرواھ ڪانھي. ھن دنيا ۾ عزت لاءِ جيئڻ مردن جو شان آھي... بيعزتيءَ واري حياتيءَ کان موت بھتر آھي!“

مياں عبدالنبي ڪاوڙ ۾ ڳاڙھو ٿي ويو. ٽپ ڏيئي اٿيو. تلوار ڪڍي، آديجي سردار تي وار ڪيائين. سردار جي سسي ڌڙ کان ڌار ٿي وڃي پئي، ۽ جنھن بادشاھي ڪچھريءَ ۾ انصاف پلئہ پوندو ھو، اتي ھڪ بيگناھ جي خون جي سرخي پکڙجي ويئي. پوءِ سونيتيءَ جي پاءُ ”سائينڏني“ کي مجبور ڪري، زوريءَ سونيتيءَ سان مڱڻو ڪيائين، ۽ کيس پنھنجي ”سنڌ راڻي“ بنائڻ جو اعلان ڪيائين.

(١٠)

آديجي سردار جي بيگناھ موت ۽ سونيتيءَ سان زوري مڱڻي واري واقعي، مير ٻاگي خان جي دل ۾ سُتل نينھن وري جاڳائي وڌو. ھن، مياں عبدالنبيءَ جي ظلم کان بچائڻ لاءِ، مظلوم سونيتي ۽ سائينڏني کي، مير فتح علي خان جي سام ۾ اچي ڏلو. مير فتح علي خان، ٻنھي کي دلداري ڏئي پنھنجي ڪوٽ ۾ رھايو. انھيءَ عرصي ۾ مياں عبدالنبي، مير بجار خان ۽ ٻين ٽالپرن کي شھيد ڪرايو. آخرڪار، مير فتح علي خان ۽ مياں عبدالنبيءَ جي جنگ لڳي، جنھن ۾ مير صاحبن کي فتح نصيب ٿي. مياں عبدالنبي شڪست کائي، گجرات ڏانھن ڀڄي ويو، ۽ سنڌ جي حڪومت ٽالپر اميرن جي ھٿ ۾ آئي.

سونيتي ۽ سائينڏنو، ان وقت ميرن جي پناھ ۾ ھئا. فتح کان پوءِ سائينڏنو خوش ٿيو ۽ پنھنجي ڀيڻ کي چيائين: ”ھاڻي ھلي پنھنجا اباڻا ڀَٽ وسايون!“ پر سونيتي، جنھن ھيتري خونريزي ڏٺي ھئي ۽ پاڻ کي بدبخت تصور ڪرڻ لڳي ھئي، تنھن خيال ڪيو ته موٽي ھاڻ سان وري الائي ڪھڙو پارڻ پري، تنھنڪري پاءُ کي چيائين ته ”ادا! مون لاءِ ھن ڪوٽ مان ٻاھر نڪرڻ نٿو جڳائي. منھنجو مڱ، مير صاحبن جي حوالي ڪر، پوءِ جيئن منھنجو بخت ھوندو، تيئن ٿيندو!“

ڀيڻ جي ڳالھ، سائينڏني کي دل سان لڳي آئي. سچي حقيقت اچي مير فتح علي خان سان ڪيائين. مير ٻاگو خان اڳيئي سونيتيءَ تي مفتون ھو، تنھن ڪوشش ڪئي ته ”سنڌ راڻي“ کيس ملي. ڪن جو خيال ھو ته مير فتح علي خان سنڌ جو فاتح آھي، ”سنڌ راڻيءَ“ جو مڱ ان کي ئي سونھي. بلوچن سردارن ڏنو ته ھاڻي ڳالھ مان ڳالھوڙو ٿيندو، وري ٿو سونيتيءَ تان ڦيٽاڙو پوي، سو ڪچھري ڪوٺايائون.

(١١)

مير فتح علي خان، بادشاھي تخت تي ويٺل ھو. ٻيا امير به پنھنجي پنھنجي جاءِ تي ويٺا ھئا. ھڪڙي مير اٿي چيو:

"ڀائرو! "سنڌ رائيءَ" جو قدم ڳرو آهي. هن ڪان اڳ جنهن جي نالي ۾ هيءَ سڱ ٿيو، سو سلامت نہ رهيو: سرفراز مارجي ويو، ڪلهوڙن ڪان اميري ويئي، هاڻي اسان ۾ ٿو ڏڦيڙ پوي: انهيءَ ڪري اسين هڪڙو شرط ٿا وجهون- جيڪو اهو قبوليندو، 'سنڌ رائي' ماڻيندو!"

"ڪهڙو شرط؟"

"جيڪو "سنڌ رائي" پرڻبو، اهو ملڪ ۽ ملڪيت تان هٿ ڪڍندو!"

سڀئي ٽالپر امير ويچار ۾ پئجي ويا. ٻيا ڪُڇن ئي ڪُڇن، تنهن ڪان اڳي مير باگوخان اٿي بيٺو ۽ چيائين: "مون کي شرط قبول آهي!" سڀني اميرن يڪمشت ٿي چيو: "بس، فيصلو ٿي چڪو، پر جڏهين تہ ميان عبدالنبي 'سنڌ رائيءَ' جو ڀيءُ مارائي ڇڏيو هو، ۽ مير فتح علي خان سڀني ۾ وڏو آهي، تنهنڪري آهو ڀيءُ ٿئي، 'سنڌ رائي' مير باگي خان کي پرڻائي ڏني!"

(١٢)

سنڌ جو فاتح، مير فتح علي خان، سخت پريشان نظر پئي آيو. سندس من ۾ آنڌ-مانڌ متل هئي. فيصلو ڪرڻو ٻہ ڪيس هو، پر فيصلو ڪري نہ پئي سگهيو. "سنڌ رائيءَ" جي سونهن جو تجلو هڪ ڀيرو ڏسي چڪو هو. سندس دلي تمنا هئي تہ "سنڌ رائي"، سندس ئي ڀت-رائي بنجي، پر راڄ وارن ۽ مير باگي خان سندس دل جو سڪون کسي ورتو هو. اوچتو سندس دل ۾ ڪو خيال آيو. اميد جي روشني اظر آيس..."ٿي سگهي ٿو تہ 'سنڌ رائي'، مير باگي خان کي قبول نہ ڪري— آءٌ ڪانئس پڇي تہ ڏسان!" اهو خيال ڪري، مير صاحب ڪوٺ ۾ ويو. 'ھوش ھوش' جا آواز بلند ٿيا. پردي جي پٺيان "سنڌ رائي" ويٺي هئي. مير صاحب چيو:

"سنڌ رائي! توکي خبر آهي تہ ڪچهريءَ ۾ مير باگي خان، ملڪ ۽ ملڪيت ڇڏي، توسان شادي ڪرڻ قبول ڪئي آهي... جيڪڏهن تون اهو قبول ڪرين تہ...".

مير صاحب وڌيڪ ڪُڇي نہ سگهيو. ڪجھ وقت ماٺ رهي. مير صاحب، "سنڌ رائيءَ" جي جواب جي انتظار ۾، پردي جي پٺيان گهورڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. اوچتو فضا ۾ روپن ۽ سونن ڳلن جي ورڪا ٿيڻ لڳي. چوطرف چانديءَ جون تارون وڄڻ لڳيون. مير صاحب ششدر، اهو آواز ٻڌندو رهيو، جيڪو پردي جي پٺيان جادو پکيڙي رهيو هو:

"بادشاھ سلامت! جيڪڏهن باگي جو نالو مون تي پئجي چڪو آهي تہ مون کي انڪار ڪونهي. پر آءٌ راڄن توڙي حاڪمن تي ڇڻ بدبختيءَ جي علامت آهيان. پنهنجن ۾ وير وڌم. ميان سرفراز خان بيگناھ شهيد ٿي ويو. پنهنجي ڀيءُ جي موت جو ڪارڻ بڻيس. ميان عبدالنبي پنهنجي صاحبي وڃائي. اوهان ۾ بہ منهنجي سڱ تان نفاق پوي ها، پر اوهان دورانديشي ڪري فيصلو ڪيو آهي. هاڻي جيڪو مون سان پرڻبو، سو مفلسيءَ جي زندگي گذاريندو. اهڙي جيئڻ ڪان مرڻ سٺو آهي. هاڻي بهتر آهي تہ پنهنجي خنجر سان منهنجي حياتي کي ختم ڪري ڇڏيو... منهنجو خون، هن دنيا ۾ توڙي قيامت ۾، توهان کي بخش آهي...!"

مير صاحب اولهي ويچار ۾ پئجي ويو. دل جي هوَس، پدري محبت ۾ بدلجي ويئي. هن شفقت سان چيو ته

”سنڌ راڻي! منهنجو خيال هو ته توکي پنهنجي نڪاح ۾ آڻيان، پر هاڻي آءٌ خود تنهنجو پيءُ آهيان. تنهنجي پانهن، باگي کي سگهين هٿين ڪولہ ڏيندس.“

جلد ئي، ”سنڌ راڻي“ ۽ مير باگي خان جي شادي ٿي. مير فتح علي خان، فرمان جاري ڪيو ته ”مير باگو خان، ڪونيءَ مان هڪڙو واهہ ڪڍائي. ان جي پاڻيءَ تي جيڪا زمين آباد ٿي سگهي، سا سندس جاگير طور قبول ڪئي ويندي!“

مير باگي خان، پوءِ لاڙ ۾ اچي پنهنجو ڪوٽ پڌو. ”سنڌ راڻي“ سندس حياتي بنجي ويئي. هو سندس محبت ۾ اهڙو ته مست ٿي ويو، جو شاديءَ کان پوءِ پارهن مهنين تائين ڪوٽ مان ٻاهر نہ نڪتو. آخرڪار، هڪ سال کان پوءِ، شاهي واهہ کوٽايائين، جنهن تي هزارين ايڪڙ آباد ٿيا، ۽ اهو واهہ سندس نالي سان ”باگو واهہ“ سڏجڻ لڳو. ڪيترا غريب غربا لڏي اچي سندس ڪوٽ وٽ ويٺا. ڪوٽ بنجي ڳوٺ ٿيو، جيڪو اڄ ”ٽنڊي باگي“ جي نالي سان مشهور آهي.

اڃا اهي خوشيءَ جون محفلون متل ئي هيون تہ ”سنڌ راڻيءَ“ جو پاءُ ڪنهن حادثي ۾ شڪار ٿي ويو. پنهنجي اڪيلي پاءُ جي اوچتي موت تي، ”سنڌ راڻيءَ“ کي سخت صدمو رسيو ۽ هوءَ بيمار ٿي پيئي. ان وقت سندس عمر فقط چوويهہ سال هئي. ”سنڌ راڻيءَ“ جي بيماريءَ، مير باگي خان کي سيڪجهہ وساري ڇڏيو. گهڻيئي حيلا ڪيائين، پر هوءَ ڏينهون ڏينهن بيمار ٿيندي ويئي. آخرڪار، مير باگي خان جي محبت ۽ تاريخ جي هن عجيب ڪردار، ٥- رمضان ١١٠٤هہ تي زندگيءَ جا پَساهہ پورا ڪيا!

"ذوالفقار" راشدي

شهزادي سامريءَ جي ڳالهه

(بلوچي لوڪ ڪهاڻي)

[محترم ذوالفقار راشدي، سنڌ جي مشهور راشديه خاندان جو نوجوان شاعر ۽ اديب آهي. ١٠- مارچ ١٩٣٨ع تي، پير ڳوٺ، تعلقي رتيديري ۾ ڄائو. سندس ڏاڏو قبله عبدالحي شاهه وڏو عالم بزرگ هو. هيئنر سندس والد سيد محمد امام شاهه، پنهنجي گهراڻي جو ستون پڳدار آهي. محترم راشدي صاحب علمي ۽ ادبي ماحول ۾ ڄائو، پڙهيو ۽ وڏو ٿيو آهي. ١٩٤٩ع کان شعر لکڻ شروع ڪيائين. سندس مطالعه جو شوق، داستانن جي پڙهڻ سان شروع ٿيو. سنڌي زبان ۾ پنهنجي انفرادي ڪلام، افسانن ۽ مضمونن سان قدر لائق اضافو ڪيو اٿس ۽ مصروف لکندڙ آهي. ١٩٥٣ع ۾ هفتيوار "هاري" اخبار لاڙڪاڻي ايڊٽ ڪيائين. ١٩٦٠ع ۾، لاڙڪاڻي مان هفتيوار رسالو "مذهبِ انسانيت" جاري ڪيائين، جو اڳتي هلي بند ڪرڻو پيس. "مهراڻ" رسالي ۾ ابتدا کان وٺي، سندن علمي، ادبي يا تحقيقي، تاريخي مقالا ۽ اصلاحي ۽ فڪر انگيز افسانا، توڙي شعر و شاعري، تي شاهڪار شايع ٿيندا اچن ٿا. - ادارو]

* * *

گهڻن ڏينهن جي ڳالهه آهي، جو قلات ڏيهه تي هڪ بلوچ سردار بادشاهي ڪندو هو. بادشاهه پاڻ الله آهي، پر هو زماني جو بادشاهه هو. نالو هوس عبدالله خان. هن حاڪم کي الله جو ڏنو سڀڪجهه هو: راڄ، ڀاڳ، مال، رزق، آل اولاد ۽ لشڪر خزانا، ڪنهن شئي جي ڪوتي ڪانه هيس.

بادشاهه کي هڪ پٽ هو، چوڏهين جي چنڊ جهڙو سهڻو، سدا ملوڪ ۽ چنچل لڳندو. سندس نالو محبت خان هو. جهڙو هوس نالو، تهڙو ئي هو دل ڦٽڪ ۽ عاشق جيئڙو. اوسپاس جا سڀ سردار پٽس جا ڏن-ڀرو هئا. چوڌاري سندن چلتو چلندو هو. ڪنهن کي مجال نه هئي جو ڪٿي منهن-موڙي ۽ ڪنڌ-لاڙ ڪري!

سو نازپرڻي شهزادي جو هرڪو انگل تنهن دم پورو ٿيندو هو. هجي ڪير ڪو مائي جو لال جو ڪن لاتار يا ديرمدار ڪرڻ جي دل ڌاري! امير وزير، نوڪر چاڪر، سپاهي سرڙا سڀ حڪم جا ٻانها، هر گهڙي حاضر هئا. جواني، دولت ۽ حڪومت جوان جماڻ شهزادي کي ارڏو، اڙٻرو ۽ انگلي بڻائي ڇڏيو هو. هڪڙي ڀيري ديري غازيخان جي نواب، قلات جي خان جي شاهي ڏن ڀرڻ ۽ حڪم مڃڻ کان نابري واري. بادشاهه سلامت کي ڏاڍي منيان لڳي. اوسپاس جي سڀني ڏن-ڀرو سردارن کي ڪوٺي گڏ ڪيائين. باغي نواب جي ڪنڌ جي ڪيلي ڪڍڻ لاءِ چڙهائيءَ جو حڪم ڏنو ويو. چوڌاري لڙائيءَ جون تياريون ٿيڻ لڳيون. جنگي جوڌا ۽ سرڪاري سپاهي گهوڙن ٻيڙن کي سينگارڻ ۽ هٿيارن ٺوهارن کي ماڃڻ ۽ چمڪائڻ لڳا.

بس ڇٽي پاسي 'هل-هلان' جو هوڪو پئجي ويو. جلدان جلدي سڄي سنجت سڪنهن ٿاهي ورتي، وهٽ پلاڻيا ۽ تڙتڪڙ ۾ لڙائيءَ جا بغل باجا وڄائيندي، بادشاهي لشڪر قلات مان ڪوچ ڪيو. هڪليندي هڪليندي، منزلون هڻندي، هڪ ڏينهن خدا جو اهڙو ٿيو جو بادشاهي سپاهه اچي ديري غازيخان وٽ سهڙيو. جهٽ پٽ ٻنهي ڌرين جا جنگي جوڌا، دهل دمامن، شرناين ۽ جنگي راڳن جي شور ۾ اچي هڪبئي سان ڀڙيا. چوڌاري تراريون ڪنوڻ جيان ڪنوڻ ۽ مڪئي جي سنگن وانگر سورهين جون سسيون لٿڻ لڳيون. ويڙهه ۾ قتيل سپاهين جا ڌڙ ۽ ڌڙئون ڌار عضوا رت جي وهڪري ۾ ٽڙن ۽ ٽڏن وانگر لڙهڻ لڳا. نيٺ گهڻي رتو-ڇاڻ کان پوءِ خان جي سورهيه سپاهين، باغين جا بکيا آڌيڙي ڇڏيا ۽ سوڀ ڪٽيائون. خان عبدالله پنهنجي سرسي ڏسي اچا ٻه اڳتي هلڻ جي ڪئي ۽ وڃي ڄامپور ۾ هٽ ڪيائين.

ويڙهه ۾ کٽڻ کان پوءِ خان عبدالله، ڄامپور جي جيت جي جشن ملهائڻ واسطي سڄو مهينو رهي پيو، ڪنندڙ خان جو نوجوان نينگر، شهزادو محبت خان به پنهنجي همراهن سان گڏ آيل هو ۽ روزانو سير شڪار جي لاءِ پلي نسل جي گهوڙن تي سوار ٿي نڪرندو هو. هڪ ڏينهن گهمندي ڦرندي دل وندرائيندي، شهزادو پنهنجي اٽالي سوڌو اچي بازار مان لانگهائو ٿيو. ڇا ڏسي ته مارا! هڪ سدا سهڻي، من موهڻي، ٻنهه پريءَ جو ٻچڙو، ماڻهوءَ جي روپ ۽ غريباڻي ويس ۾، سودو-سلف پئي وٺي!

جاڙا پرون، ڪهاڻا ڪنيا ٻنبڻ، چيرويون چمڪندڙ اکيون، لالاڻ گاڏڙ ڳاڙن جهڙا پورا ڳل، ڳچيءَ مان نئين نڪتل نيڏڙيءَ ڪرڙيءَ وانگر سنهڙا، ڳاڙ هُسرا ڦرڪندڙ چپڙا، ڪونج

جهڙي ڳچي ۽ بيد جي چهي جهڙي لچڪندڙ چيلهه واري جنسي حور جهڙي هئي. شهزادو هن اپسرا کي تڪيندو رهيو، مگر هن لڏڻ، شهزادي ۽ ان جي سپاهين يا سائين ڏانهن نهاريو به ڪونه. شهزادو هوش حواس وڃائي ويٺو ۽ پڪو هن سدا سهڻيءَ ۾ جوهه وڃهيو ويٺو هو. هوءَ پنهنجو سودو سود وٺي رمندي رهي. ملڪ جي مائي-باپ جو دل-پترتو، نيڻن نار نينگرو به سندس پنيان پنيان هلندو رهيو. نيٺ هوءَ چنڊ جي ٽڪري جهڙي مورت، هڪ ڪکائين ۽ جهرَيل جهڪيل جهوپڙيءَ ۾ گهڙي وئي. شهزادي همراهن کي اک پڳي، سي پلڪ ۾ پتو ڪري آيا ته اها نازڪڙي، هڪڙي مسڪين پورهيت جي زال آهي ۽ سامري نالو اٿس. شهزادي اهو احوال ٻڌي ٿڌو ساهه کڻي چيو ته واهه قدرت تنهنجا ڪرا ڪهڙا لعل ليڙ ۾ لڪايا اٿئي. چا لڳي هڪ مزور ۽ پورهيت جو پٽ ۽ چا لڳي هيءَ گلابي گل! هن کي ته هن جهوپڙيءَ جي بدران ڪنهن محل ۾ رهڻ ۽ مزور جي زال بجاءِ بادشاهي حرم هئڻ گهرجي. هيءَ سونهن! الله جي ذات اهڙي اوڻتو شئي ڪانهي جو ڪيس گند پُهر سمجهي هيٺن ڍيرن تي ڦٽو ڪري ڇڏجي.

شهزادي جي همراهن مان ڪنهن ٻڌو ته چا شهزادو حضور سچ پچ هڪ پورهيت جي زال کي دل ڏيئي ويٺو آهي؟ ڀلا بادشاهي ٻارن ڪڏهن هڙين نيچ پٽين کي دليون ڏنيون آهن، جو سائينءَ جن پاڻ کي ههڙو ٽڪو لائيندا. ڪٿي شاهي شان ۽ ڪٿي هن نين ذوڪڙين جي رول-ڪول جي عزت! نينهن لائجي ته پاڻ جهڙن سان لائجي. سياڻن چيو آهي ته "مارجي ته ميرن پيئجي ته کيرن، باقي چاڪر چا چُڪائجن." سونهن ذري ٿيس ته چا ٿي پيو. سُهڻا ٿوهر ته پٽن تي پيا آهن. سچي سونهن آهي پيڙهي ۽ بنياد، سان شان ۽ وڏو گهراڻو

مگر شهزادي وراڻو ڏنو ته، هيري جو قدر يا بادشاهه ڄاڻن يا جوهري. هُن پورهيت مزور کي هن موتيءَ جي سُلهه جي ڪهڙي سُڌ.

قدرت هن حسينڙيءَ کي هن جهوپڙيءَ ۾ آڇلائي وڏي ڀل ڪئي آهي، پر مان اهڙي غلطي نه ڪندس. چاڙوءَ ۽ قدر واري کي کپي ته ڪر، مٽيءَ ۾ ڪيريل لعل کي ڏوئي پوئي صاف ۽ پاڪ ڪري، ڪنهن محل جي مالڪ جي چپرڪٽ کي آن سان سينگاري ۽ جرڪائي يا اڻلندو ان کي وڏيڪ گند ڪچري ۾ گم ڪري ڇڏي. توهان ڇڏيو بحثا بحثيءَ کي ۽ جهٽ پٽ هن محبوبڙيءَ کي منهنجي حرمسراءِ ۾ پهچايو. بس حڪم جي دير هئي ۽ اکڇنڀ ۾ اٺ-ڏهه همراهه ڪکائين ستهه ۾ ڪاهي پيا: هوءَ الهڙ ناري، هيسيل هرڻيءَ وانگر هيسجي وئي. سپاهين مان هڪ کيس دلداري ڏيندي چيو ته ڊچ ڊپ نه ڪر، اسان کي جن" پوت ڪين آهيون. تو جهڙا ماڻهو ۽ سرڪاري سپاهي آهيون. تنهنجو ڀاڳ ڦاٽو آهي جو اسان جي شهزادي جي توسان لنئُو لڳي ويئي آهي. هاڻي اٿ، خدا جا لک لک شڪر ڪر ۽ هلي شاهي محل، ماڙيون ماڻ. هي ڏوڙ ڏريل ليڙون لاهي، هٿ-پيهر پاءِ، جو تنهنجي الله ٻڌي آهي.

سپاهين جا اِهي ٻول ٻڌي هوءَ سهٽي تپي باهه ٿي ويئي ۽ نرڙ ۾ گهنڌي وجهندي وراڻيائين ته ”اڙي ادا، خدا پنهنجو ڏجو. مون کي ڏٺيءَ پنهنجو وَسَن (وصفن) جهڙو وَرُ ڏنو آهي. توهان جو شهزادو آهي ته پاڻ لاءِ آهي. خدا توهان کي بخشي ڏني. مون سان اهڙو ڪمڙو وات نه هڻو.“ سپاهي هن زال جا اهي تکا ۽ آڏا ٽيڏا جواب ٻڌي ڏاڍا ڏمرجي ويا ۽ چيائونس ته ”اي نياڳي، جيڪڏهن تنهنجو مڪڻ پٺي مٿو سڙي ٿو ۽ شڪر ڪي اِئون هٽين ٿي ۽ نريئي ڪير ڪي ڦوڪون پئي ڏئين ته اسان پاڻ ئي زوران زوري ٿا توکي هن ٻڪ ڏک جي جنجال ۽ پڳل پريل جهوپڙيءَ جي بنديخاني کان آجو ڪري، شهزادي جي حضور ۾ رسايون. پوءِ تون ڄاڻ ۽ تنهنجي قسمت!

گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ هن نازن پريءَ کي ٻَر جي ٽهندڙ ۽ تڙيندڙ هرڻيءَ وانگر ڇڪنيو ٻڌي، گهوڙي تي رکندي، ڪٽي الاتوآهر ڪيائون. مزور کي جڏهن هن ڪال جي ڪل پئي تڏهن هو جنسي چريو ٿي پيو. ڏک، ٻک، جهوري ۽ جنجال ۾ هن جي ساهه جي سامت، اکين جو نار ۽ دل جي ورونهن سامريءَ جي پريت ۽ پوڄا ئي هئي. سچي، سادي ۽ غريباڻي جيون جي من مندر جي اڪيلي سونهن ديوي ۽ ساهه سيباڻي وَٽ پوڄاريءَ کان هينئر پلڪن ۾ ڦرجي ويئي ۽ هو ڪهڙي ڪير، ڪهرتڙ ڦرين وانگر ڦڪڙيون ڪندو ڦرندو ۽ رُلندو رهيو، پر چاڙهو ڪو نه چڙهيس. ڏاڍي سان پلا ڪنهن جو چارو چليو آهي!

ڏيهه ڏئين تي دانهن ڪير ٻڌي، ڪير ورنائي. مزور ويچارو سور جو سٽيل ڏاڍ جو ڏڌل ۽ پيار جو ڪٺل ڏک ڏوجهرا ڏسندو، لڪ لاڙها لنگهندو، جهنگ جبل لتاڙيندو ۽ برن پٽن ۾ بکون اجون ڪاٽيندو هڪ ڏينهن خدا جي؛ اچي قلات کان نڪتو؛ ۽ عبدالله خان جي دربار ۾ داد لاءِ دانهين ٿيو. حاڪم سان سچو سور سليائين ۽ رڙندي روئندي انصاف طلبيائين.

قلات والي کي مسڪين جي حال تي جهڙو آيو ۽ فرمايائين ته اي چريا، پانيان تو ته توکي شاهي قانون جي سُڌ ڪانهي، جو شاهي حرم ۾ هڪ پيرو آيل زال جو مَري ڪنولو نڪرندو آهي. ازان سواءِ شاهي حرمسراءِ جي اندرين ماڻهن جو ڪچهريءَ ۾ نالو وٺڻ وڏي گستاخي ۽ بي ادبي آهي. سامري هينئر حرمسراءِ جي آسمان تي آهي ۽ تنهنجي پهچ کان گهڻو ئي مٿي آهي. پيو جيڪي گهرٽو اٿيئي سو گهرُ جو مون کي تنهنجي غريباڻي حال تي ڏاڍو قياس اچي ٿو. جيڪڏهن شهزادي محبت خان کي تنهنجي هن گستاخيءَ جي پروڙ پيئي ته جيئري گڏهه جي پيٽ ۾ سبائي ڇڏيندءِ. ملڪ سولا جو پر سنهنجو آهي. تون ڪاٻه سهٽي زال ڏس ته آءٌ پرڻايانءِ، پوءِ سکو ئي قلات ڇڏي وڃ جو ان ۾ تنهنجو ڀلو آهي. مزور مسڪين جي اکين جي اونهائيءَ ۽ دل جي ڪَهرائيءَ ۾ ته رڳو سامريءَ جي سونهن ۽ سوڀيا ويٺل ۽ پيٺل هئي. ان کان سواءِ

هو بي ڪنهن حور پريءَ کي بہ قبولڻ وارو نہ هو. سو خان عبدالله خان جي دربار مان ناامید ٿي، هانءُ هاري موٽيو. پر اندر مان سامريءَ جي سڪ، لوري ۽ لونجهہ وڃڻ واري ڪانہ هئيس. هو سامريءَ لاءِ فقيري ڪفني پائي قلات ڇڏي ويهي رهيو ۽ زبان تي دم دم سامريءَ جو نالو هوس.

تورن ٿي ڏينهن ۾ هن جي سچي سڪ ۽ بادشاهي ڏاڍ جي ڪهاڻي هرهنڌ هلي وئي. جاسوسن ڳالهہ وڃي بادشاهہ جي ڪن وڌي ۽ شاهي حڪم سان مزور کي قلات مان لوڌي ڪڍيو ويو. لاچار کي آچار ڪونهي. ويچارو جهنڊ پٽيندو، سوز ساڙيندو، سامري-سامري پڪاريندو اچي سنڌ ۾ پهتو. سيوهڻ ۾ قلندر لال رح جي روضي تي چلو پچائي ويهي رهيو ۽ زيارتين کيءُ پاڻي پياريندو هو. هڪ رات جيئن سامريءَ جي سڪ ۾ پُور پچائيندي کيل وئي ويس، تڏهن قلندر لال کي چوندي ٻڌائين تہ 'وڃ اي سائل، تنهنجي من جون مرادون هڪ فقير وٽان پوريون ٿينديون، جيڪو چامپور ۾ گڏهہ چاريندو ٿو وتي. هو رب" جو پهتل پانهو آهي ۽ ان جي هٿان ئي توکي تنهنجي سامري ملندي.' اها ڳالهہ ٻڌنديئي هو چرڪ ڀري جاڳي پيو. دل کي آسرو آيس ۽ من جي مونجهہ لهي پيس، تنهن مهل ئي چامپور جو قصد ڪري اٿي ڪڙو ٿيو. هڪليندي هڪليندي، منزلون ستيندي، ڪن ڏينهن پڄاڻان اچي چامپور پهتو. ڪشالن جي ڪڙهيل ۽ منزلن جي ماريل کي ڏاڍي اڃ لڳي ۽ اوسي پاسي پاڻيءَ ڍُڪ لاءِ واجهائڻ لڳو. جهٽ ڪانہ گذري تہ هڪ الهہ لوڪ فقير گڏهن جو ولر اڳ ۾ ڪيو اچي پرسان لانگهائو ٿيس. هيءُ پاڻيءَ جيءَ ڇا لاءِ آٿي اڳيرو ٿيو، تہ مٿس نظر پوندي ئي هُن الهہ واري رڙ ڪئي تہ ڇا 'قلندر شهباز وٽ ڪجهہ ڪونہ هو جو توکي مون ڏانهن موڪليو اٿس؟' هو ڏانهن ڪري فقير جي پيرن تي ڪري پيو ۽ هانوءُ ڦاڙي روئڻ لڳو.

درويش کيس دلاسو ڏنو. چيائينس تہ سيّان-پرهيڻ هتي ڪا شادي ٿيڻ واري آهي. تون اتي اچي مون کي ياد ڏيارجانءِ. چوندا آهن تہ ڳالهيون پنهنجي وقت تي ڪجنديون آهن ۽ ڏينهن پنهنجي مُداءَ تي گذرندا آهن. نيٺ آهو ڏينهن بہ آيو. درويش کي ماڻهن جي ڀنب ۾ ڳولي وڃي لڌائين، جيڪو اڪيون ٻوٽيون، ڪنهن الاهي اونگهہ ۾ ويٺو هو. هيءُ مسڪين هٿ ادب جا ٻڌي، چپ چاپ وڃي الهہ لوڪ جي پرسان ويٺو ۽ هوريان هوريان پنهنجو احوال اوريائين. فقير تاڙي وڄائي ۽ چيو "وڃ سامري، پنهنجي گهر وڃ". "وڃ ڙي سوالي، تنهنجي سامري وڃي گهر پهتي". مسڪين ويچارو ڊڪندو ڊوڙندو گهر آيو، ڏسي تہ واهہ! قدرت قادر جي! جو سامري سچ پچ پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ ويٺي آهي. ٻئي سڪايل ۽ وڇڙيل، پاڻ ۾ ٻک وجهي روئڻ لڳا. هڪٻئي کي واڌايون ڏنائون. پاڙي اوڙي وارن مڙي-سڙي اچي کيس مبارڪون ڏنيون، سامريءَ ڳالهہ ڪئي تہ محبت خان سون کي قلات ڪٽي ويو هو.

شهزادي جي مون سان ڏاڍي دل هوندي هئي. هو ماني بہ منهنجي هٿ جي ڪاڻيندو هو. مان بيمار-سيمار ٿيندي هيس تہ شهزادي جو ڪاڏو پيتو وڃڻ ٿي ويندو هو. اڄ فجر مهل اتو ويٺي ڳوٺيم تہ هڪ مک منهنجي اکين آڏو آڏرڻ ۽ پڪارڻ لڳي. مان مک کي تڙڻ لاءِ اکيون پوٽي هٿ هنيون تہ جان ڪٽي اکيون پٽيان تہ مار، ڪٿي رهيو اتو ۽ ڪٿي رهيو محلات! مان تہ پنهنجي جهڳيءَ ۾ ويٺي آهيان.

پُڏنون ٿا تہ اڄ بہ انهيءَ ڏيهہ ۾ سونهن سنجري ٿي، پيار ڪيا وڃن ٿا ۽ جهوپڙين جي محبت جيئري آهي. شايد ڪوبہ ارڏو ۽ زوراور شهزادو انهن کي هميشه لاءِ لٽي نہ سگهيو.

تبصرا

نفسيات: مصنف: ڊاڪٽر علي احمد قاضي؛ صفحا ۳۱۰، ڊيمي سائيز، آڇو ڪاغذ، ڇپائي ديده زيب، سرورق دلڪش، قيمت ڇهه رپيا؛ ناشر: سنڌي ادبي بورڊ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال، امين منزل، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

ڪتاب 'نفسيات'، جناب ڊاڪٽر علي احمد قاضي، سابق ڊائريڪٽر، هيلٿ سروسز سنڌ جو هڪ انمول شاهڪار آهي. جناب ڊاڪٽر صاحب، اسان جي وطن عزيز ۾ هڪ ٻرک عالم ۽ صاحب بصيرت شخصيت جو مالڪ آهي؛ ان سان گڏ، سنڌي زبان جي سادگي، سلاجهائي، رواني ۽ شستگي، شاهوڪاريءَ ۽ وسعت تي ڪيس عالمانه دسترسي حاصل آهي.

'نفسيات' جو فن ۽ موضوع، اگرچ هن جديد دؤر جي پيداوار آهي، پر هندس اصلي ماخذات تصوف ۽ ويدانت آهن. 'نفسيات' جو مقصد آهي - "پاڻ سڃاڻ" - يعني پنهنجي باطني قوتن ۽ اندرين بصيرت کي پرکڻ ۽ پرجهڻ. تصوف ۽ ويدانت ۾، ان کي 'خود شناسي' چيو ويو آهي، جنهن کان پوءِ 'خدا شناسيءَ' جو مرحلو اچي ٿو.

اها هڪ حقيقت آهي، جنهن جي جديد دؤر جي مفڪرن، فلسفين، عالمن ۽ نفسيات جي ماهرن به تائيد ڪئي آهي ته 'انسان' رڳو گوشت ۽ پوست جو نالو ناهي. 'انسان' کي قدرت طرفان ظاهري حواسن سان گڏ باطني حواس به ڏنا ويا آهن. ظاهري حواس ڏسڻ، ٻڌڻ، ڇهڻ ۽ سرسري طور معلوم ڪرڻ تائين محدود آهن؛ پر باطني حواس، حقيقت الاشياءِ، ڪائنات جي اسرار ۽ رموز کي پرجهڻ ۽ پرکڻ تائين رسائي رکن ٿا. هن نيرنگ ڪائنات ۾ عام طرح سان جو ڪجهه ڏسجي پسجي ٿو، اهو محض ظاهري طرح سان مطالعو ۽ مشاهدو آهي؛ پر ان جي 'حقيقت' هن ظاهري حواسن کان گهڻو دور ۽ مستور آهي- ان ڪري صوفين چيو ته رڳو ڏسڻ ۽ پڙهڻ ڪافي ناهي. "پرجهڻ" ئي آهي، جو انتهائي تڪميل تي پهچائي ٿو. تڏهن چيو ويو:

پڙهڻ، پرجهڻ پاڻ ۾، وڏو فرق ڦيرا!

ان 'پرجهڻ' تائين پهچڻ لاءِ تصوف ۽ ويدانت، "پاڻ سڃاڻ" ۽ "خود شناسيءَ" کي اوائلي تربيت لاءِ نصب العين مقرر ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ چون ٿا ته "پاڻ" هڪ حجاب آهي. اهو "پاڻ"، انسان ۽ حق جي وچ ۾ ديوار آهي. لطيف چيو:

پنهنجو آهين 'پاڻ'، آڏو عجيبن کي!

پڻي هند فرمايائين:

اول وڃائي 'ھاڻ'، تنهان پو تکبير چئو!

قاضي صاحب نفسيات جو تز ترجمو ڪيو آهي- "ھاڻ سڃاڻ".

هن ڪتاب جي ٻولي ۽ انداز بيان اهڙا ته دلنشين آهن، جو هڪ ڀيرو ڪتاب کڻي ماڻهو نڪو ورچي ٿو نڪو ٿڪجي ٿو. نفسيات جا اونها ۽ پيچيده مسئلا، سليس ۽ سولي ٻوليءَ ۾ بيان ڪيل آهن. ان قسم جو ڪو ڪتاب، خود اردوءَ ۾ به نه ڇپيو آهي- غ. م. گ.

"مهراڻ": ٣-١٩٦٨ع

سنڌي ادب جي واڌاري جو اندازو هن ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته اڄڪلهه سنڌي ادب ۾ نه رڳو سُٺن ۽ عمدن ڪتابن جو اضافو پيو ٿئي، بلڪ موجوده دور ۾ جيڪي ماهنامه، ٽه ماهي ۽ ساليانه رسالا ڇپجي رهيا آهن، جهڙوڪ "مهراڻ"، سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو، پاڪستان پبليڪيشنس جو ماهوار نئين زندگي، رهبر پبليڪيشنس جا ٽه ماهي رسالا مختلف نالن سان، يا ڊائريڪٽر آف انفرميشن جي طرفان ساليانه خاص نمبر، جهڙوڪ: شاهه ڀٽائي يا قلندر شهباز تي رسالا- تن ۾ به نهايت عمدا ۽ معياري قسم جا مضمون مختلف عنوانن ۽ موضوعن تي اچي رهيا آهن. جن مان ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ادب ۾ خاصو اضافو ٿي رهيو آهي.

انهن رسالن جي وڏي خصوصيت هي آهي ته اهي رسالا، انگريزي ۽ اردو ٻولين جي طرز تي بهترين ۽ گوناگون قسم جا مضمون پيش ڪري، پڙهندڙن لاءِ دلچسپيءَ جو سامان مهيا ڪري رهيا آهن.

اُن مان ادب جي اضافي کان جدا ٻي عمدي ڳالهه پيدا ٿي آهي، جو پڙهندڙن جو تعداد وڌيو آهي، ۽ ماڻهن جي معلومات ۾ به اضافو ٿيو آهي.

اسان جي سامهون سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي رسالو "مهراڻ" جلد ١٧، نمبر ٣، ١٩٦٨ع جو آهي. رسالي جي اندرين پاسي "سنڌو" جي نالي سان هڪ عمدي تصوير ڏنل آهي، جنهن مان ڪيتريون تاريخي ڳالهيون ڏيان ۾ اچن ٿيون. تصوير جي ساڄي پاسي وچ تي، جبل جي هيٺان مهاتما گوتم ٻڌ جو تراشيل بت آهي، جو سابق سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي هجڻ جي نشان دهي ٿو ڪري. بت جي سامهون، ڪوهڙي تي هڪ جوڌو ڊوڙندو نظر اچي رهيو آهي، جو ان وقت جي عسڪري حالت ٿو پيش ڪري. جنهن جي هيٺان سنڌي ڳوٺائي زندگيءَ جو نقشو آهي، جي مٽيءَ جا گهر، هڪ ڳوٺاڻو ۽ ڍور آهن. تصوير جي ڏائي پاسي بندرگاهه آهي، جو غالباً "ديبل بندر" جو خاڪو پيش ٿو ڪري. ٻيڙيون ثابت ٿيون ڪن ته اهو بندر آهي ۽ منارو ٻيڙين کي اندر اچڻ لاءِ "سُونهي" جو ڪم ڏئي ٿو. مناري جي هيٺين پاسي پٿر جو هڪ بت آهي، جنهن مان ان وقت جي بت پرستي ثابت ٿئي ٿي. ڏائي پاسي هيٺ

زره پهل جوڙي، گهوڙي تي سوار آهي. جنهن جي هيئت ساڄي پاسي جي جوڙي کان جداگانه آهي، ۽ ڏيکاري ٿي تہ ان وقت آهي ماڻهو سنڌ جي هندو حڪومت تي ڪاهي آيا هئا. تاريخ ٻڌائي ٿي تہ اهو محمد بن قاسم هو، جنهن ديبل تي ٻن پاسن کان يعني خشڪيءَ ۽ درياءَ جي رستي ڪاهه ڪئي هئي.

فهرست: شعر، مضمون، افسانا، ڊراما ۽ ادب لطيف تي مشتمل آهي. شعر واري ڀاڱي ۾ بيت، دوها، ڪافيون، وايون، گيت، نظم، آزاد نظم، غزل ۽ قطعا ڏنل آهن. الهن مان 'طالب المولا' 'جتسنگهاڻي'، 'استاد' بخاري، احمد خان 'آصف'، لطف الله 'بدوي'، عبدالڪريم 'گدائي'، 'سليم' سرهندي، عبدالقيوم 'صائب'، 'عارف المولا' 'سليم' ڳاڙهوي، 'انور' هالائي وغيره جو ڪلام پڙهڻ وٽان آهي.
الله ڪري زور قلم اوز زياده—

ادبي مضمونن جو تعداد ڪل ڇهه آهي، جن مان خاص طرح چار مضمون اسان جو ڌيان ڇڪائين ٿا. 'سنڌڻ'، 'رڻ ڪڇ جو ڪيس'، 'سنڌي نثر جي اسلوب جو ارتقائي خاڪو' ۽ 'ٽڙ جو وسڪارو'. سنڌڻ تي هڪ مضمون ڊاڪٽر نبي بخش قاضي صاحب جي لکيل عنوان جو ترجمو ڪري پيش ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ 'سنڌڻ'، جو هڪ ڪپڙي جو قسم آهي، تنهن کي اهو ڏيکاري ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ اهو ڪپڙو سنڌ ۾ بہ ٺهندو هو. ان مان سنڌ جو نهايت قديم ملڪ هجڻ تاريخي شهادتن مان ثابت ڪيو ويو آهي. ڪجهہ بہ هجي ليڪن اهو مضمون هڪ تحقيقي مضمون آهي، جنهن ۾ ڪافي ڪتاب نظر مان ڪيڏي مضمون کي ترتيب ڏني وئي آهي.

عبدالله چنا صاحب جو مضمون 'رڻ ڪڇ جو ڪيس' بہ پاڪستان سان تعلق ٿو رکي، جنهن ۾ چنا صاحب نهايت گهڻي عرقريزيءَ ۽ جانفشانيءَ سان پوريءَ طرح ثابت ڪري ڏيکاريو آهي، تہ رڻ ڪڇ جو ڪجهہ حصو حقيقت ۾ سنڌ جو هو. چنا صاحب جي انهيءَ محنت بين الاقوامي عدالت کي بہ صحيح فيصلي ڏيڻ تي آماده ڪيو ۽ دنيا تي ثابت ٿي ويو تہ پاڪستان ڪڇ جي انهيءَ حصي تي پنهنجي حق ڏيکارڻ ۾ حق بجانب هو ۽ اها ڳالهہ السڌيءَ طرح، ثابت ٿي ڪري تہ ١٩٦٥ع واري جنگ ڪرڻ ۾ هندستان سراسر غلطيءَ تي هو. چنا صاحب جو اهو مضمون سنڌي ادب ۾ هڪ يادگار رهندو.

نوجوان اديب شمس الدين عرسانيءَ جو مضمون، 'سنڌي نثر جي اسلوب جو ارتقائي خاڪو' بہ هڪ تحقيقي مضمون آهي. هن خاص طرح سنڌي نثر جي مختلف انداز بيان ۽ اسلوب تي تنقيدي نظر وجهي، اڳاٽن اديبن جهڙوڪ: ديوان ننديرام سيوهاڻي، منشي آڌارام حيدرآبادي، سيد ميران محمد شاهہ اول ٺڪڙائي، هرپداس، قاضي غلام علي ٺٽوي، غلام حسين قريشي، ديوان واڌومل چنديرام ٺلتاڻي، منشي گرڏنومل سيوهاڻي، آخوند عبدالرحيم ڪوهستاني، ديوان ڪيولرام وغيره جي لکڻيءَ ۾ فرق ڏيکاري، انهن جو موازنو ڪيو آهي. جيتوڻيڪ انهن اديبن ني سنڌي ادبي تاريخ جي مصنف بہ گهڻوئي ڪجهہ لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ليڪن هن جو لکڻ زياده بيانيہ طرز جو آهي ۽ هڪ ٻئي جي لکڻيءَ تي تنقيد جو آهو فرض پورو ادا نہ ڪيو

ويو آهي، جيڪو محترم عرسائي صاحب ڪيو آهي. اسان کي هن مضمون جي پڙهڻ مان انداز بيان ۽ اسلوب بيان کان وڌيڪ ٻيو به گهڻو ئي مواد حاصل ٿئي ٿو، جو اسان جي معلومات ۾ خاصو اضافو ڪري ٿو. رائچند راٺوڙ جو مضمون 'ٿر جو وسڪارو' به نهايت عمدو مضمون آهي. رائچند جي طرزنگارش به پنهنجي رنگ ڍنگ جي نرالي آهي ۽ وادي سنڌ جي ٻين اديبن کان جداگانه آهي. سنڌس مضمون ۾ اڪثر جاذبيت اتم درجي جي هوندي آهي. ناظرين هڪ ڀيرو ڪتاب شروع ڪندو ته ختم ڪرڻ کان سواءِ اصلي ڪونه ڇڏيندو. هن مضمون مان اسان کي ڪيترا اصطلاحات ۽ چوڻيون هٿ اچن ٿيون ۽ معلوم ٿو ٿئي ته ٿر جو ادب، وادي سنڌ جي ٻين ڀاڱن جي ادب کان هڪ جدا نمونو ٿو رکي. اسين وادي سنڌ جي مختلف قسمن جي ادبن تي بجا طور فخر ڪري سگهون ٿا. هن اديب جي وادي سنڌ مان چالاڪي حقيقت ۾ هڪ وڏو خال پيدا ڪيو آهي جو مشڪل سان پرجندو. سنڌي طبعزاد افسانن جي لاءِ ايا گهڻي محنت ۽ ڪوشش جي ضرورت آهي.

ريڊيائي ڊرامي جو نه ڪو پلاٽ سٺو آهي، نه ان جا ڊائلاگ. حقيقت ۾ ڊرامي جون مکيه خصوصيتون ئي عمدو پلاٽ ۽ ڊائلاگ هوندا آهن، جي هن ڊرامي ۾ مفقود آهن. نهايت عاميانه پلاٽ ۽ ٻوليءَ ۾ اها سنجيدگي ۽ چستي نه آهي، جا هئڻ کپندي هئي.

- ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"

[ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي شڪريي سان]

يادگيريون: مصنف: سيٺ ناتونمل هوتچند؛ مترجم: محمد حنيف صديقي؛ صفحا ۲۸۰، ڊيمي سائيز، اڇو پنو، ڇپائي ديده زيب، قيمت ڇهه رپيا؛ ناشر: سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال، امين منزل، ڪاڏي ڪاتو، حيدرآباد سنڌ.

واديءَ مهراڻ پنهنجي شاندار ماضيءَ، وڻج واپار، تهذيب ۽ تمدن جي ڪري مختلف قومن جي ماڻهن جو مرڪز رهي آهي. هن خطي نه فقط پنهنجي قديم ثقافت، صنعت، هنرن ۽ ڪاريگرين جي ناماچار جي ڪري تاجرن، واپارين، ساهرن ۽ مورخن کي متوجه پئي ڪيو آهي؛ پر موهن جي دڙي واري تهذيب جي نشانن ۽ آثارن کان سواءِ، هتي جي بهادرن، ماڻجهي مڙسن، محب وطن ماڻهن، سخي مردن ۽ عالمن به دنيا جي تاريخ ۾ پنهنجو مقام قائم ڪيو آهي. اسان جون تاريخون، بزرگن جون سوانحعمريون، سياحن جا سفرناما، شاعرن جا جنگناما ۽ مثنويون، مذڪور دعوا جي لاءِ دليل طور پيش ڪري سگهجن ٿيون.

زير تبصره ڪتاب "يادگيريون" به انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇاپيو ويو آهي. سنڌي ادبي بورڊ، جيتوڻيڪ سنڌ جي تاريخ، ادبيات ۽ ٻين شعبن ۾ ساراهه جوڳي خدمت ڪئي آهي؛ پر هي ڪتاب شايع ڪرڻ سان، هن اداري، واديءَ سنڌ جي تاريخ جي اَن حصي کي نمايان ڪيو آهي، جنهن ۾ وطن فروش ماڻهن، ديس

جي دشمنن، غير وطني حڪومتن جي چاڙتن جو ذڪر ڪيل هوندو آهي. هي ڪتاب، ميرن جي نمڪخوار ۽ ان دؤر جي هڪ نامور واپاريءَ ۽ سياسي جاسوس — سيٺ نائونمل — جي آتم ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هن پنهنجي ڪردار سان گڏ انهن ماڻهن جو به ذڪر ڪيو آهي، جيڪي ظاهري طور اميرانِ سنڌ جا درباري هئا؛ جيڪي ظاهري طور ٽالپر حاڪمن جا سڄڻ، مشير ۽ دوست هئا، پر اندروني طور هو انگريزن جا چاڙتا ۽ جاسوس هئا.

دنيا جي هر ملڪ ۾ جتي وطن دوست ۽ محب وطن هستيون هونديون آهن، اتي ديس جا دشمن ۽ ڌارين جا چاڙتا به پنهنجو ڪردار ادا ڪندا رهندا آهن. واديءَ سنڌ، جتي دودي سومري، ڀاڳهل سومريءَ، دولهه دريا خان، مخدوم بلاول، شاهه عنايت شهيد، شير سنڌ مير شير محمد خان ٽالپر ۽ هوشو شيدي جهڙيون جانباز، محب وطن ۽ بيباڪ هستيون پيدا ڪيون آهن؛ اتي چنيسر، ڦوڪ، ميان عبدالنبي ۽ سيٺ نائونمل جهڙا وطن دشمن، ڏڄڻا، خود غرض، لالچي، دوست جي روپ ۾ ٺڳ، فريبي ۽ دشمن فرد به پيدا ڪيا آهن.

هن ڪتاب ۾ هڪ طرف ميرن جي دؤر جي اقتصادي، تعليمي، سماجي ۽ سياسي حالت جو ذڪر ڪيل آهي، ته ٻئي طرف سيٺ نائونمل پنهنجون حرفتون، حرڪتون، سازشون، چالاڪيون ۽ چالبازيون پنهنجن ئي لفظن ۾ پاڻ بيان ڪيون آهن. سيٺ نائونمل ٽالپر حاڪمن جو درباري هو. هن قبول ڪيو آهي ته ٽالپر حاڪمن مٿس گهڻيون مهربانيون ڪيون هيون، هنن جو مٿس ڪيڏو نه اعتبار هو — ايتريقدر جو هو سياسي راز ڪيس ٻڌائيندا هئا، ساڻس مشورو ڪندا هئا: پر ٽالپرن کي اها خبر ئي ڪانه هئي ته هو اندروني طور سندن دشمن يعني انگريزن سان مليل هو. هنن کي خبر ئي ڪانه هئي ته ڪو سيٺ نائونمل انگريزن جو چاڙتو هو. در اصل ميرن جي شڪست جو وڏو ڪارڻ سيٺ نائونمل ئي هو.

هن ڪتاب جي مهڙ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو آنرري سيڪريٽري صاحب لکي ٿو:

> "سيٺ نائونمل لاءِ مشهور آهي ته هن پنهنجي وطن سان غداري ڪري، انگريزن جو چاڙتو ٿي، سنڌ کي غلام بڻائڻ ۾ اهم حصو ورتو. سنڌي ادبي بورڊ، نائونمل جون يادگيريون شايع ڪري، قوم جي اڄ و تاريخ جي هڪ اهم مسئلي کي پيش ڪيو آهي. پنهنجي تعريف ٻڌي ۽ پڙهي هرڪو خوش ٿئي، اهو لازمي امر آهي؛ پر فقط تعريف تي قانع ٿي ويهي رهڻ، پاڻيهي پاڻ سان بي انصافي ڪرڻي آهي. جيسين تصوير جي ٻنهي رخن جو صحيح علم نه هوندو، تيسين حسنُ ۽ قبح جي سمجهڻ ۾ لغزش جو امڪان رهندو."

حقيقت ۾ هي ڪتاب سنڌ جي هڪ دؤر جي تاريخ جي حيثيت ٿو رکي، جيڪا آتم ڪهاڻيءَ جي روپ ۾ پيش ڪئي وئي آهي.

هن ڪتاب جو تعارف لکندي، ان وقت جو گورنر، سر ايوان جيمز، لکي ٿو:

”انگريز سرڪار کي ڪيتري وقت تائين سنڌ جي مختلف محدود معلومات رهندي هئي، ڇاڪاڻ ته هتن سنڌ جي حڪمرانن سان ڪنهن لاڳاپي قائم ڪرڻ جي ڪا ڪوشش ئي ڪانه ڪئي هئي. سنڌ پنهنجي جداگانه حيثيت جي ڪري، ٻاهرين مداخلت کان پاڪ ۽ صاف رهي هئي. ارڙهين صديء ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ لاڙ جي هڪ مشهور شهر يعني ٺٽي ۾ ڪوٺيون وڌيون هيون. پر اهي قبل از وقت بند ڪيون ويون. انگريزن جا سفير جڏهن ٽالپرن ميرن جي ويجهو پوڻ جي ڪوشش ڪندا هئا ته هو پريشان ۽ بدظن نظر ايندا هئا.“

هو اڳتي لکي ٿو:

”١٨٣٠ع ۾ اهو وقت آيو، جڏهن انگريز سرڪار هتن جي ملڪ ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي.“

هو لکي ٿو:

”هرڪو ماڻهو، جنهن کي به سنڌ جي سرزمين جو ڪجهه اونو آهي، سو سيٺ نائونمل جي هن خود نوشته احوال کي دلچسپيءَ سان پڙهندو، جنهن انگريز سرڪار جي هڪ نازڪ وقت ۾ نمايان مدد ڪئي. سيٺ نائونمل جي انهن ڪوششن سان پنهنجيءَ ماتر ڀوميءَ کي آرام، انصاف ۽ سٺي انتظام وٺي ڏيڻ سان گڏوگڏ، ظلم ۽ زبردستيءَ کي هميشه لاءِ پٽنجي ڏيڻ ۾ مدد ڪئي، جنهن ۾ خود سندس پيءُ به شڪار ٿيو هو.“

اهڙيءَ طرح هن جي لکت مان ظاهر آهي ته سيٺ نائونمل هڪ ڪٽر شخص هو. هن ٽالپرن جي حڪومت جي اندروني طور مخالفت مذهبي ڪٽرپڻي ۽ ميرن کان پنهنجي پيءُ جي انتقام وٺڻ لاءِ به ڪئي هئي. سر ايوان جيمز جي لکت مان اهو به ثابت ٿو ٿئي ته سيٺ نائونمل جي اها به مراد هئي ته سنڌ جي هندن کي مسلمان حڪمرانن جي غلاميءَ جي طوق مان آزاد ڪرائجي؛ ۽ انهيءَ مقصد ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ هن ڪڇ جي مقامي انگريزي سفير ڪرنل پاٽنجر سان ١٨٣٢ع ۾ ملاقات ڪئي، ۽ پوءِ ان سان دوستيءَ جو ناتو ڳنڍيائين. تنهن کان پوءِ سيٺ نائونمل سر اليگزينڊر برنس سان واقفيت وڌائي ۽ ليفٽيننٽ جان ڪين کي مددون ڪيائين. مطلب ته هن کي جڏهن به موقعو ملندو هو، تڏهن ڳجهه-ڳوهه ۾ انگريزن جي خدمت ڪندو هو. اهڙو اظهار خود پاڻ به پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪيو اٿس.

هو صفحي ١٦٩ تي لکي ٿو:

”سون ڪئپٽن پريڊيءَ سان شڪايت ڪئي ته ڪرنل پاٽلو شايد سون کي مشڪوڪ نگاهن سان ڏسي رهيو آهي. تنهن تي هن ڪرنل پاٽلوءَ کي چيو ته هي انگريزن جو شيدائي آهي. اسان جو هن تي اهڙو اعتبار آهي، جهڙو ڪنهن پنهنجي ماڻهوءَ تي هجي.“

ٻئي هنڌ ص ۱۷۳ تي هُو لکي ٿو:

”مان روز ڏهين بجي صبح جو چانوڻيءَ ۾ وڃي، حيدرآباد ۽ سنڌ جي ٻين حصن جي ماڻهن جي جذبات متعلق خبرون پهچائيندو هوس، جي مون کي مختلف ذريعن سان ملنديون هيون.“

سيٺ نائونمل، انگريز عملدارن جي مهربانيءَ سان فائدو ورتو، پنهنجن مٽن مائٽن کي مختيارڪاريون ۽ ٻيون اهڙيون اعليٰ نوڪريون وٺي ڏنيون هيون. هنن سنڌ ۾ رشوت جو رواج وڌو، ۽ پنهنجن مخالفن تي ظلم ڪيا. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو سيٺ نائونمل تي بي ايمانيءَ، ٺڳيءَ، خويش پروريءَ ۽ اقربا نوازيءَ جي تهمتن هيٺ ڪيس هليو.

هُو صفحي ۱۹۷ تي لکي ٿو:

”ڪئپٽن پريڊيءَ کي اوچتو حڪم آيو ته مون کي معطل ڪري. هن مون کي حڪم پڙهي ٻڌايو، ۽ مون ان کي تسليم ڪيو. ٻن ڏينهن کان پوءِ، سنڌ جي جج، ائڊووڪيٽ جنرل ڪئپٽن ينگ کان عدالت ۾ تفتيش لاءِ حاضر رهڻ جو حڪم مليو. مان ڪورٽ ۾ حاضر ٿيس. مون کي ويهڻ لاءِ ڪرسي ڏيڻ کان انڪار ڪيائون.“

هن آتم ڪهاڻيءَ ۾ سيٺ نائونمل ڪوشش ڪري پنهنجن انگريز آقائن کي ساراهڻ ۽ ميرن کي ننديڻ جي هرممڪن ڪوشش ڪئي آهي: ايتريقدر جو مياڻي ۽ دٻي وارين جنگين کي اهم جڳهه کان ڏني اٿس. هن ڪوشش ڪري سنڌ جي عظيم سپوت، ”شير سنڌ“ مير شيرمحمد خان کي هڪ رواجي شخص، ڊڄڻو ۽ بزدل بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، حالانڪ هوڏانهن سرچارلس نيپئر جي ڀاءُ سر وليم نيپئر پنهنجي جڳ مشهور تصنيف ”Conquest of Scinde“ ۾ مير شيرمحمد ۽ سنڌ س سپاهيءَ هوش محمد قنبرانيءَ جي شجاعت ۽ بهادريءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ پنجاهه صفحا لکيا آهن. حقيقت تہ هيءَ آهي تہ سنڌ ۾ گوريلا لڙائيءَ جو بنياد وجهندڙ مير شيرمحمد ئي هو. هن وادي سنڌ جي ماڻهن ۾ آزاديءَ جي جذبي جاڳائڻ لاءِ انگريزن سان ڇڪريون ڪاڏيون. دٻي واري لڙائي اهڙيءَ جتيءَ جنگ مان هڪ هئي، پر سيٺ نائونمل هن لڙائيءَ کي هڪ رواجي لڙائي بيان ڪندي لکيو آهي:

”مياڻيءَ جي جنگ کان ڏيڍ مهينو پوءِ، ٽڙيل پکڙيل پروچ، شيرمحمد جي جهنڊي هيٺان اچي ڪٺا ٿيا، ۽ هن انهن جي مدد سان حيدرآباد کان اٺ ميل پري ٽنڊي الهيار واري رستي تي دٻاري (دٻو) جي ڳوٺ وٽ سر چارلس نيپئر جو مقابلو ڪيو.“

سيڪنهن کي معلوم آهي تہ سيٺ نائونمل جي هيءَ راءِ ڪيتريقدر نہ غلط حقيقت سان ڀريل آهي. دراصل هيءَ ئي جنگ هئي، جنهن ۾ هوش محمد پنهنجن سيني ساٿين سان، ولولي سان نعرا هڻندو، شهيد ٿي ويو. هيءَ جنگ اڄ بہ سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي قسمت ۾ فيصلہ ڪن واقعي جي حيثيت رکي ٿي.

سيٺ نائونمل پنهنجن آقائن جي فوجي تنظيم ۽ سپاهين جي بهادريءَ جي ساراهه ڪئي آهي، پر حقيقت ته هيءَ آهي ته ميرن جي فوج ۾ نائونمل جا چاڙتا ۽ وطن دشمن عناصر شامل هئا، جن کي نائونمل طرفان رشوت طور رقمون ملنديون هيون. هن دعويٰ جو ثبوت سر رچرڊ برٽن جي بيان مان ملي ٿو.

هو لکي ٿو:

”اسان کي سرڪاري دفتر مان نه وري هيءَ زباني معلوم ٿي سگهيو آهي ته ميرن جون توبون ڇو هوا ۾ گولا وسائينديون ٿي رهيون، نه وري هي معلوم ٿي سگهيو آهي ته ٽالپرن جي کهڙي غدار سردار ميرن جي سوار فوج کي پاڇ ٿي مجبور ڪيو هو؟ شايد اهو وقت اچي جو مؤرخ هنن حقيقتن کي بي نقاب ڪن. هن وقت، جا تاريخ اسان وٽ پيش ڪئي ويئي آهي، سا محض هڪ افسانو آهي.“

سچ پچ، سنڌي ادبي بورڊ، هي ڪتاب ڇپائي، واديءَ سنڌ جي نئين نسل تي وڏو احسان ڪيو آهي. هُو جڏهن هي ڪتاب پڙهندا، تڏهن کين خبر پوندي ته ڪنهن به تحريڪ ۾ وطن دوست ماڻهن سان گڏ ڪي چاڙتا به موجود هوندا آهن، جيڪي سيٺ نائونمل وانگر اڏوهي بنجي، وطن جي طاقت ۽ طاقتور بازوئن کي اندران ئي اندران ڪائي ڪمزور بنائي ڇڏيندا آهن.

هن ڪتاب جو ٽيون باب سنڌ جي قديم شهرن، بندرن، ڪارين، واهن ۽ ڍورن جي هڪ تاريخ آهي. هن باب ۾ ان دؤر جي تجارت ۽ تجارتي وسيلن جي تاريخ بيان ٿيل آهي. هن باب ۾ اهو به ڄاڻايل آهي ته آن وقت ميرن جي هٿ هيٺ ڪهڙا ڏن پرو، جام، ملڪ ۽ سردار هئا. هن باب ۾ پس پردهه اهو به بيان ٿي ويو آهي ته ڪيئن نه سنڌ جي سپوتن، لغارين، جاکرن، نومڙين، ڪوسن، ڪرمتين، ٻُرڙين ۽ ٻين قبيلن انگريزن سان ڇڪريون ڪاڏيون، ۽ تاريخ ۾ سنڌ جو سر اوچو ڪيو.

هي ڪتاب انگريزي ٻوليءَ مان محترم محمد حنيف صديقي صاحب ترجمو ڪيو آهي. ڊيمي سائيز، سفيد پني تي، ٢٨٠ صفحن تي مشتمل هن ڪتاب جي قيمت ڇهه روپيا آهي. صديقي صاحب ترجمي ڪندي نهايت سليس ٻولي ڪم آندي آهي.

ـــ خواجا غلام علي الانا.

(ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي شڪريي سان)

پير علي محمد راشدي

آڏيسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين!

(شاهه)

لطف الله ”جوڳي“ (بدوي) مرحوم

[سنڌي ادب جي مشهور اهل قلم ۽ مصنف، شاعر ۽ محقق، پروفيسر لطف الله بدوي، ١٩- نومبر ٦٨ع تي شڪارپور ۾ وفات ڪئي آهي. مرحوم سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت ڪندي ساري عمر گذاري ڇڏي. پوئين وقت تائين لکندو رهيو. سندس علمي ۽ ادبي ڪم، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هميشه لاءِ امر رهندو. شعر و شاعريءَ کان سواءِ ادب ۽ فن جي هر صنف تي سندس قلم هلندو رهيو. ديني ۽ علمي مقالا، تاريخ ۽ سير، تحقيق ۽ تنقيد، ناول ۽ افسانا، ڊراما ۽ داستان، بهرحال هر موضوع تي سندس ڪتاب ۽ مقالا موجود آهن. سندس علمي مقالا ’سنڌو‘، ’توحيد‘، ’نئين زندگي‘ ۽ ’مهراڻ‘ سه ماهيءَ ۾ سون جي تعداد ۾ شايع ٿيا آهن. ڪتابن ۾ مختلف موضوعات تي ٽيهه ڪتاب آهن ۽ اڻڇپيل ذخيري ۾ نَوَ اردو مسودا، ڇهه فارسي مسودا ۽ تيرهن شعر جا ڪتاب آهن. سندس علمي ۽ ادبي شخصيت لاءِ مشهور اهل قلم جناب پير علي محمد صاحب راشديءَ جو تاثر پيش ڪجي ٿو. — ادارو.]

* * *

جوڳي ويڙا جُوء ڇڏي، وري اچن سي شال ڙي!

لطف الله بدوي مرحوم، "بدوي" بعد ۾ ٿيو؛ ان کان اڳ "جوڳي" هوندو هو. منهنجي سائس شناسائي جوڳ واري دؤر ۾ ٿي-اج کان اٺيهه سال اڳ.

آءٌ "سنڌ زميندار" سکر جو ايڊيٽر هوس. انهن ڏينهن ۾ سنڌي مضمونن لکڻ وارن جي گهٽي اڻاٺ هوندي هئي. منهنجي اها خاص ڪوشش هوندي هئي ته سنڌي مسلمانن ۾ اخباري مضامين لکڻ جي اهليت پيدا ٿئي ۽ اخبار نويسيءَ لاءِ منجهن دلچسپي وڌي. هندن ۾ گهڻائي اهل قلم هوندا هئا. اخبار نويسيءَ ۽ سنڌي ٻوليءَ تي ڇانئجي ويل هئا. جيٺمل پرسرام ۽ لالچند امرڏنومل جو خوب ڏاڪو ويٺل هو. ڊاڪٽر گربخشاڻي ميدان ۾ اچي ويل هو. سکر جي شري ويرومل بيگراج جو قلم، ڪهاڙي وانگر ٿي هليو. ميان جي ڳوٺ، تعلقي شڪارپور ۾، "سنڌو" رسالي جو مهتمم مسٽر راڄپال مچت مچايو وينو هو. ڪراچيءَ مان "سنسارسماچار" روزانه اخبار نڪرڻ شروع ٿي هئي. ان اخبار وارن جو پروگرام هو ته هڪ طرف سنڌي زبان تي سنسڪرت کي سوار ڪيو وڃي ۽ ٻئي طرف هندو اخباري ليکڪن جي هڪ وسيع جماعت ساريءَ سنڌ ۾ پيدا ڪئي وڃي. مقابلة، مسلمانن ۾ ان زماني تائين چار-پنج ايڊيٽر تہ اٿي ڪڙا ٿيا هئا، پر عام علمي، ادبي ۽ سياسي مضمون لکارن جو ڏڪار هلندو ٿي آيو. آڙيو ٽڙيو ڪنهن مسلمان جو لکيل مضمون پهچندو هو ته ان جو مطلب هن کان مٿي ڪو نہ هوندو هو ته ضلعي جي ڪليڪٽر ۽ ڪمانيءَ جو ڌيان هنن حقيقت ڏانهن ڇڪايو وڃي ته "فلاڻي غريب کي حد جا وڏيرا بدمعاشيءَ ۾ ڦاسائڻ جي بيجا ڪوشش پيا ڪن. تڪرار جو اصلي بنياد ڪا رن روڪڙي آهي، تنهنڪري نوشيرواني انصاف کان ڪم وٺي، اونهي جاچ ڪري، مظلوم کي وڏيرن جي آزار کان بچايو وڃي." ان قسم جي ليکن جي گهڻتائي ڪانہ هوندي هئي. پر ظاهر هو ته اهڙن مضمونن مان علمي، ادبي ۽ سياسي تحرير جون ضرورتون پوريون ڪين ٿي ٿيون.

* * *

انهيءَ زماني ۾ هڪ ڏينهن مون وٽ هڪ نوجوان لنگهي آيو. هيٺ قدري نياري هيس. سنهو، ڊگهو، وڏيون اکيون، امايان نڪ، مٿي تي گيڙو رنگ جي مشهدي لونگي، جسم تي گيڙو رنگ جو وڳو، ڏسڻ ۾ لڄارو، گفتگو ۾ سنجيدو، نالو "جوڳي".

مون پڇيس، "اوهان جوڳي تہ آهيو، پر مُرلي ڪٿي آتوَ؟"

کيسي مان پينسل ڪڍي ڏيکاريائين، ۽ چيائين: "اجها، هيءَ آهي اسان جي مُرلي!"

"اها مُرلي وڄائي ته ٻڌايو."

ٻئي کيسي مان هڪ مضمون ڪڍي، منهنجي اڳيان رکيائين: "اسان جي مُرليءَ مان هي سُر پيا نڪرن!"

مضمون پڙهي ڏنم. اکر سهڻا، عبارت وڻندڙ، مطلب صاف، خيال پاڪيزه. هاڻي ياد نه اٿم، پر غالباً شعر-شاعريءَ متعلق هو.

مضمون پڙهڻ کان پوءِ مون راءِ ڏنس ته منجهس مضمون لکڻ جو ڪافي ملڪو موجود آهي، تنهنڪري ڪيس اها ڪوشش جاري رکڻ گهرجي. البت اها صلاح به ڏنيمانس ته شعر-شاعريءَ کان سواءِ ٻين موضوعن تي به قلم آزمائي ڪندو رهي، ڇو ته موضوع گهڻا ۽ سنڌي لکندڙ ٿورا هئا. ان کان پوءِ مون گهڻي توجهه سان سائس گفتگو ڪئي، ۽ ڪجهه وقت تائين اسان جي ڪچهري جاري رهي. سنڌس حوصلو ڪافي وڌيو. وعدو ڪيائين ته هو تاريخي ۽ تحقيقي مضامين به لکندو. مون وعدو ڪيس ته سندس مضامين منهنجي اخبار ۾ ضرور شايع ٿيندا رهندا.

اها هئي جوڳي صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات ۽ سندس مضمون لکاريءَ جي ابتدا. بعد ۾، جيترو وقت آءٌ سنڌي اخبارون ايڊٽ ڪندو رهيس، سندس مضمون ايندا رهيا ۽ ڇپجندا رهيا. پاڻ تحرير جي طرز ۾ تڪڙي ترقي ڪندو ويو، ۽ منهنجي سنڌي اخبارنويسي ختم ٿي، تنهن کان اڳ هو بطور مضمون نگار وڌي وڻ ٿي ويو هو. ساڳي ئي زماني ۾، مون مولائي شيدائي صاحب کي به مضمون نگاريءَ جي تحريص ڏني، جنهنڪري هو صاحب به ريل جون گاڏيون سايون جهنڊيون ڦڻيون ڪري، قلم کڻي تي ڪئي، لانگ بوٽن سوڌو صحافت جي ميدان ۾ ٽپي پيو. وقت گذرندي، هي ٻئي صاحب، جوڳي ۽ شيدائي، سنڌي ادب ۽ صحافت جو سينگار بنجي پيا. منجهن اهي جوهر ڄائي ڄم کان موجود هئا، پر منهنجي خوشقسمتي هئي جو انهيءَ جنس جي سڃاڻپ پهريائين منهنجي دڪان تي ٿي.

"جوڳي" صاحب گهڻن سالن کان پوءِ پنهنجو تخلص "جوڳي" بدلائي، "بدوي" سڏائڻ لڳو. پر مون کي "بدويءَ" کان وڌيڪ "جوڳي" پسند هو، تنهنڪري آءٌ پڇاڙيءَ تائين کيس "جوڳي" سڏيندو رهيس. "جوڳي" سنڌ جي شئي هئي. "جوڳي" سنڌ جي ادب ۽ ڪلچر جو هڪ رنگين جزو هو، ۽ آهي. جوڳين کي شاهه صاحب پنهنجي عيرفاني ڪلام ذريعي عيرفاني مقام بخشي ڇڏيو آهي. تنهنڪري جوڳين کي ڇڏي، مون "بدوي" سڏڻ کي تڪليف ڏيڻ ڪانه ٿي گهري.

ديسي سيڻ ڪجن، پرديسي ڪُهڙا پرين!

هونئن به ميان لطف الله مرحوم جي بدوين کان وڌيڪ جوڳين سان مناسبت هئي جوڳين وانگر سادو ۽ لماڻو، جوڳين وانگر ٿي ڪنهن تي بار ڪونه، جوڳين جي مرليءَ وانگر سندس لغما مٺا ۽ مٺڙ، جوڳين وانگر ڪم-سوال، جوڳين وانگر ضرورتون مختصر، جوڳين وانگر بک ڏک ۾ هڪجهڙو:

ويا نيرانا نڪري، جوڳي منجهان جُوءِ،
اوسر آجا اوءِ، آئي گوندر گڏيا.

آءٌ سمجهي ڪونہ سگهيس تہ بدوين سان سندس ڪهڙي مناسبت هئي، جنهنڪري پاڻ اهو تخلص اختيار ڪيائين. مون تہ سندس هٿ ۾ نہ ڪڏهن تلوار ڏٺي، نہ خنجر، نہ ڪڏهن قافلو ڪيندي پڌم، نہ ڪنهن جنگ جي ميدان ۾ وڙهندي ڏٺم. افسوس اهو اٿم تہ سندس "بدوي" بڻجڻ واري زماني ۾ منهنجي ساڻس ملاقات ٿي ڪانہ سگهي، نہ تہ هونئد آءٌ بہ ڏوراهو ڏيانس ها.

*　　　　*　　　　*

جوکي وڏو محقق ۽ عظيم اهل قلم ثابت ٿيو. ان ڪان وڌيڪ جنهن ڳالهہ مون کي متاثر ڪيو، سا هيءَ هئي تہ هو وڏو انسان ثابت ٿيو. انسان ۾ جيڪي خصلتون ۽ خوبيون هجڻ گهرجن، سي سڀ منجهس موجود هيون. آءٌ نٿو سمجهان تہ هن هوَس ۽ حيوانيت جي زماني ۾ مرحوم ڪڏهن ڪنهن ساهوڪاري کي ڏکويو يا ڪنهن مالدار اڳيان هٿ ڊگهو ڪيو. حد درجي جي قناعت ۽ انسانيت سان زندگي بسر ڪندو رهيو. اٿاهہ صبر جو صاحب هو. سندس صاحبزادو، مرحوم پروفيسر بدوي، حادثي جو شڪار ٿي گذاري ويو. مون سمجهيو تہ ان صدمي وگهي هاڻي هوش حواس وڃائي ويهندو. اهو ڪاپاري ڏک هوس، عمر ۾ پڇاڙيءَ ۾ رسيو هوس، ساريءَ عمر جي اميدن کي لحظي ۾ لوڙهي ويو هوس، مگر معلوم ٿئي ٿو تہ جوکي مرحوم ان مقام کي پهچي ويل هو، جنهن ڏانهن شاهہ صاحب هنن اکرن ۾ اشارو ڪيو آهي:

ويڙ سر، ٿيءُ سرهو، مَر کي آءٌ مَر گاءِ،
جاجڪ تو مٿاءِ، ملڪ مڙوئي گهوريان.

مان ان حادثي ڪان پوءِ جون سندس تحريرون بہ پڙهندو رهيس. مون کي انهن مان ڪابہ علامت ڪانہ ملي تہ ان حادثي ڪري سندس دماغ متاثر ٿيو، يا سندس صبر ۽ شڪر ۾ ڪو فرق آيو.

رهن رند رضا تي راضي، ڪهوٽ پيڙهيا توڙي گهاٽي:
رب ٿو چاٽي، عاشقن جا انصاف.

*　　　　*　　　　*

آءٌ انهن ماڻهن مان آهيان، جن جو هي مشاهدو آهي تہ اسان واري دؤر جي مقابلي ۾، موجوده دؤر اندر سنڌ ۾ گهڻا ۽ بهتر اهل قلم ۽ اهل سخن سطح تي اڀري چڪا آهن. تنهنڪري آءٌ هرويرو ائين ڪونہ چوندس تہ علم، قلم يا ادبي ڪمال جي لحاظ سان جوکي مرحوم جي خالي ڪيل جاءِ ٻيو ڪو پري ڪونہ سگهندو. پر هاڻي وقت آءٌ هيترو ضرور عرض ڪندس تہ جوکي مرحوم جهڙو انسان شايد وري ڪو ورلي نظر اچي. اهل قلم گهڻا اڀري ۽ اسري چڪا آهن، ۽ اڃا بہ گهڻا اڀرندا ۽ اسرندا رهندا، پر انسانن جي اٿاڻ هرويرو

اهل قلم لاهي ڪونہ سگهندا. انسان وڏي شئي ٿئي ٿو. رعب انسان جو ٿوي ٿو، اهل قلم جو ڪونہ ٿو ٿوي. منهنجي لاءِ تہ جوکيءَ جهڙي عمر جي علمي رفيق جو لاڏائو انتهائي ذاتي صدمي جو باعث آهي.

لنگهي ٻب ٻري ٿيا، چڏي رڻ راڻو،
ڏيئي ڦوڙائو، ويا ويچاري سپرين!

الله تعاليٰ ڪيس جنت ۾ جاءِ ڏئي. سنڌ ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو پيدا ڪيا، ۽ ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو منجهانئس لڏيندا پيا وڃن!

[روزانہ "عبرت" حيدرآباد جي مهربانيءَ سان.]

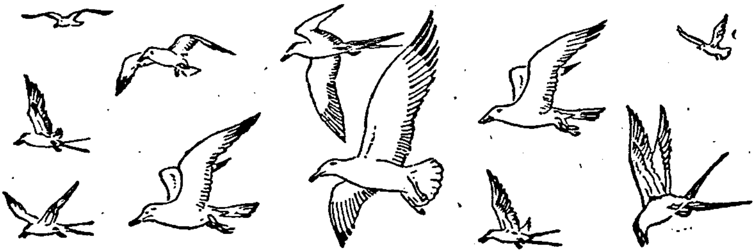

"سائنس" لاطيني ٻوليءَ جو هڪ لفظ آهي، جنهن جو جيڪڏهن اسان سوليءَ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪنداسين ته مطلب ٿيندو "علم" يا "ڄاڻ". لفظ "ٽيڪنڪ" (ڪنهن به فن، هنر يا صنعت جو) جي معنيٰ آهي ڪنهن تجويز (Design) کي عمل ۾ آڻڻ جو طريقو. هاڻي مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته انهن ٻن کي "جديد زماني" جي خصوصيت ڇو سڏڻ گهرجي؟ مان سمجهان ٿو ته لفظ "جديد" اڄڪلهه هڪ ڀوت (Phoebia) بڻجي پيو آهي، ۽ اڻندي ويهندي پيو استعمال ڪيو ويندو آهي، ۽ ان مان خيال جي مونجهاري کان سواءِ ڪجهه به حاصل نٿو ٿئي. جيستائين مون کي معلوم آهي، "ڄاڻ" جي ڪوشش ۽ ڪنهن نه ڪنهن قسم جي ٽيڪنڪ جو استعمال اهي صنعتون آهن، جيڪي نه رڳو آڳاٽي انسان کي حاصل هيون، پر سندن اڳين يعني ته پکين ۽ جانورن کي به حاصل هيون. ذڪ جي ڳالهه آهي جو ارتقا جو نظريو، جيڪو چوڏهن سؤ سال اڳي مذهبي طرح مروّج ڪيو ويو هو، تنهن ڏانهن تعليمي ادارن ۾ به اهڙو ڌيان نٿو ڏنو وڃي، جهڙو سندس حق آهي. اهو سوچڻ ته ابن مسڪويه ان جا تفصيلات تيار ڪيا، ۽ مولانا روميءَ، ڊارون کان ڇهه سؤ سال اڳ، ان کي اهڙو عام فهم بڻايو جو رواجي انسان به ان کي سمجهي ٿي سگهيو، پڙهندڙن ۾ ان لاءِ ايترو شوق پيدا نه ڪيو آهي، جيترو سندس حق آهي. ان جو مکيه سبب اهو رهيو آهي، جو پراڻن مذهبن جي پوئلڳن لاءِ هيءَ راهه اختيار ڪرڻ ڏکي ڳالهه ٿي رهي آهي، ته مذهب به انسانذات سان گڏو گڏ وڌيو، ويجهيو، آسريو ۽ نسريو آهي. اهي اڃا تائين هي ٻڇي رهيا آهن ته "ڇا مذهب به تاريخي آهي؟" —علامه آءِ. آءِ. قاضي

["اسلامي تعليم ڇا کي چئجي؟" – "مهراڻ": ٣-٤/١٩٦٦ع]